

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
: લઘુવૃત્તિ - વિવરણ :

(ભાગ - સાતમો)

: વિવરણકાર :
આચાર્ય વિજય ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિ

: પ્રકાશન :
: શ્રી મોક્ષેકલક્ષી પ્રકાશન :

: આર્થિક સહકાર :
શ્રી લક્ષ્મીવર્ધક જૈન સંઘ
શાન્તિવન બસસ્ટેન્ડ પાસે
નારાયણનગર રોડ, પાલડી
અમદાવાદ : ૩૮૦૦૦૭

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ-વિવરણ

(ભાગ - સાતમો)

: વિવરણકાર :

પૂ. પરમશાસનપ્રભાવંક

વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભ. શ્રી.

વિ. રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પટ્ટાલંકાર સ્વ. પૂજ્યપાદ આ. ભ.

શ્રી. વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના. શિષ્યરત્ન પૂજ્યપાદ આ.

ભ. શ્રી. વિ. અમરગુપ્ત સૂ. મ. સા. ના શિષ્ય

આચાર્ય વિજય ચન્દ્રગુપ્ત સૂરિક

: પ્રકાશન :

: શ્રી મોલૈકલક્ષી પ્રકાશન :

: આર્થિક સહકાર :

શ્રી લક્ષ્મીવર્ધક જૈન સંઘ

શાન્તિવન બસ સ્ટેન્ડ પાસે

નારાયણનગર રોડ: પાલડી

અમદાવાદ : ૩૮૦૦૦૭

શ્રી સિદ્ધહરેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ - વિવરણ (ભા. ૭)

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ - ૧૦૦૦

વિ. સં. : ૨૦૫૧ : આસો વદ ૧૧

પ્રકાશન : શ્રી મોક્ષેકલક્ષી પ્રકાશન.

: પ્રાપ્તિ સ્થાન :

શા. સૂર્યકાંત ચતુરલાલ

મુ. પો. મુરબાડ

(જિ. ઠાણે)

રજનીકાંતભાઈ એફ. વોરા

૬૫૫ સાયાપીર સ્ટ્રીટ

પુણે કેમ્પ : પુણે ૪૧૧ ૦૦૧

શા. મુકુંદભાઈ રમણલાલ

૫, નવરત્ન ફ્લેટ્સ

નવા વિકાસગૃહ રોડ પાલડી

અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૭

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી

જહાંપનાહની પોળ

કાલુપુર રોડ

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૧

મૂલ્ય : ૬૦ રૂ.

: મુદ્રક ફોટોકમ્પોઝિંગ :

એસ. જયકુમાર એંડ કું.

૧૨૮/૨ રૂપનગરી, કર્વેરોડ

કોથરૂડ : પુણે ૪૧૧ ૦૨૯

ફો. નં. ૩૩૪ ૫૬૭

॥ અથ પ્રારમ્ભ્યતે ષષ્ઠે ૬ ધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ।

તદ્ધિતો ૬ જાદિઃ ૬।૧।૧॥

હવે પછીના સૂત્રોથી જેનું વિધાન કરાશે તે અણ્ અજ્...વગેરે પ્રત્યયોને તદ્ધિત સંજ્ઞા થાય છે. ઉપગોરપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપગુ નામને 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. ('એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સ્થાદિનો લોપ.) અણ્ (અ) પ્રત્યયને આ સૂત્રથી તદ્ધિત સંજ્ઞા. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી ઉપગુ નામના આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. અન્ત્ય ઉ ને 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -ઉપગુ (જેની પાસે ગાયો છે તે) નું સન્તાન. આવી જ રીતે ઉત્તર સૂત્રોમાં પણ અણ્ વગેરે પ્રત્યયને આ સૂત્રથી તદ્ધિત સંજ્ઞા સમજવી. ॥૧॥

પૌત્રાદિ વૃદ્ધમ્ ૬।૧।૨॥

જેના નામથી કુલ વિખ્યાત હોય છે તેને પરમપ્રકૃતિ કહેવાય છે. પરમપ્રકૃતિના (અપત્યપ્રત્યયાન્તાર્થ થી ભિન્ન વ્યક્તિના) પૌત્ર વગેરે અપત્યને 'વૃદ્ધ' સંજ્ઞા થાય છે. ગર્ગસ્યાપત્યં પૌત્રાદિ આ અર્થમાં પરમ પ્રકૃતિ ગર્ગના પૌત્ર વગેરે અપત્યને આ સૂત્રથી વૃદ્ધ સંજ્ઞા થવાથી ગર્ગ નામને (ષષ્ઠ્યન્ત ગર્ગ નામને) 'ગર્ગાદિં ૬-૧-૪૨' થી યજ્ (ય) પ્રત્યય, 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી ષષ્ઠીનો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી ગર્ગ નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી ગર્ગ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્ગનું પૌત્રાદિ અપત્ય. પુત્રસ્તુ ગાર્ગિઃ - આ સૂત્રથી પરમપ્રકૃતિના પૌત્રાદિ અપત્યને જ (પુત્ર સ્વરૂપ અપત્યને નહિ) ઉપર જણાવ્યા મુજબ

વૃદ્ધ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી ગર્ગસ્યાપત્યં પુત્રઃ આ અર્થમાં પુત્ર-અપત્યને આ સૂત્રથી વૃદ્ધસંજ્ઞા ન થવાથી ષષ્ઠ્યન્ત ગર્ગ નામને 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્(ઈ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ગાર્ગિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્ગનું પુત્રસ્વરૂપ અપત્ય. અહીં યાદ રાખવું કે પૌત્ર અપત્ય હોવાથી પૌત્રાદિ ના આદિ પદથી પ્રપૌત્ર વગેરે અપત્ય જ વિવક્ષિત છે. ભ્રાતૃ વગેરેનું ગ્રહણ આદિ પદથી થતું નથી. ષષ્ઠી વગેરે વિભક્ત્યન્ત નામથી વિહિત તે તે પ્રત્યયોની પૂર્વે સર્વત્ર સ્થાદિ - વિભક્તિનો લોપ એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી થાય છે. ॥૨॥

વંશ્ય-જ્યાયો ભ્રાત્રો જીવતિ પ્રપૌત્રાઘસત્રી યુવા ૬।૧।૩॥

પોતાના કારણ (સાક્ષાત્ કે પરંપરયા) પિતા - પિતામહ વગેરેને વંશ્ય કહેવાય છે અને એક-સમાન છે માતા કે પિતા જેના એવી, ઉંમરમાં અધિક વ્યક્તિને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા કહેવાય છે. પૌત્રના અપત્યને પ્રપૌત્ર કહેવાય છે, જે પરમપ્રકૃતિથી ચોથા ક્રમાંકે છે. વંશ્ય અને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા એ બેમાંથી કોઈ પણ એક જીવતું હોય તો સ્ત્રીને છોડીને અન્ય પ્રપૌત્ર વગેરે અપત્યને યુવન્ સંજ્ઞા થાય છે. ગર્ગસ્યાપત્યં પ્રપૌત્રાદિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પ્રપૌત્રાદિને યુવન્ સંજ્ઞા થવાથી ષષ્ઠ્યન્ત ગર્ગ નામને 'ગર્ગદિં ૬-૧-૪૨' થી યજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૧-૨) નિષ્પન્ન ષષ્ઠ્યન્ત ગાર્ગ્ય નામને 'યજિજઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનળ (આયન) પ્રત્યય. કારણ કે યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયો; પરમપ્રકૃતિને 'વૃદ્ધાદ યૂનિ ૬-૧-૩૦' થી વૃદ્ધાપત્યાર્થક પ્રત્યય કર્યા પછી જ થાય છે. તેથી તદન્ત(વૃદ્ધાપત્યાર્થક પ્રત્યયાન્ત) નામને ગાર્ગ્ય + આયન આ અવસ્થામાં ગાર્ગ્ય નામના અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગર્ગ ઋષિનું અપત્ય પ્રપૌત્રાદિ - જેના વંશ્ય અથવા જ્યેષ્ઠભ્રાતા જીવે છે - તે. સૂત્રમાં ભ્રાત્રો

જીવિતિ આ પ્રમાણે વચનભેદ અન્યતરના જીવિત્વના ગ્રહણ માટે છે. અન્યથા વચનસામ્યમાં વંશ્ય અને જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા ઉભયના જીવિત્વનું ગ્રહણ થાત. ॥૩॥

સપિણ્ડે વયઃસ્થાનાધિકે જીવદ્ વા ૬૧૧૪॥

જે બેનો પરસ્પર સાતમી પેઢીનો પુરુષ સમાન-એક છે-તે બંન્ને સપિણ્ડ કહેવાય છે. યૌવનાદિ અવસ્થાને વય કહેવાય છે અને પિતા પુત્ર વગેરેને સ્થાન કહેવાય છે. વય અને સ્થાન બન્નેથી અધિક સપિણ્ડ જીવતા હોય તો; પરમપ્રકૃતિના જીવતા પ્રપૌત્ર-સ્ત્રીભિન્ન અપત્યને વિકલ્પથી યુવન્ સંજ્ઞા થાય છે. ‘ગર્ગસ્યાપત્યં પ્રપૌત્રાદિ’ આ અર્થમાં ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં આ સૂત્રથી પ્રપૌત્રાદિ અપત્યને યુવન્ સંજ્ઞા થવાથી ગાર્ગ્યાયણઃ આવા પ્રયોગ થાય છે, (જુઓ સૂ.નં. ૬-૧-૩) વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી યુવસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે ‘પૌત્રાદિ ૦ ૬-૧-૨’ થી પ્રપૌત્રાદિ ને વૃદ્ધસંજ્ઞા થવાથી ગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્ગનું પ્રપૌત્રાદિ અપત્ય-જેના વય અને સ્થાનથી અધિક સપિણ્ડ જીવે છે અને પોતે પણ જીવે છે. ॥૪॥

યુવ-વૃદ્ધ્યં કુત્સાઽર્થે વા ૬૧૧૫॥

નિન્દાના વિષયમાં અને પૂજાના વિષયમાં ક્રમશઃ સ્ત્રીને છોડીને અન્ય યુવાપત્યને અને વૃદ્ધાપત્યને વિકલ્પથી યુવન્ સંજ્ઞા થાય છે. નિન્દિત યુવાપત્યનું ઉદાહરણ :- ગાર્ગ્યઃ; ગાર્ગ્યાયણો વા જાત્મઃ અહીં યુવન્ સંજ્ઞા થાય ત્યારે ગાર્ગ્યાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી યુવસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે ‘પૌત્રાદિ ૦ ૬-૧-૨’ થી વૃદ્ધસંજ્ઞા થવાથી ગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્ગજ્ઞપિનું કુત્સિત યુવાપત્ય.

પૂજ્ય વૃદ્ધાપત્યનું ઉદાહરણ:-ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમર્ચિતં (તત્રભવાન્) ગાર્ગ્યાયણઃ, ગાર્ગ્યો વા અહીં આ સૂત્રથી યુવન્ સંજ્ઞા થવાથી ગાર્ગ્યાયણઃ આવો પ્રયોગ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી યુવસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધસંજ્ઞા થવાથી ગાર્ગ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -ગર્ગનું વૃદ્ધાપત્ય; જે પૂજ્ય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે- યુવાપત્ય અને વૃદ્ધાપત્યને અનુક્રમે નિંદા અને પૂજાના વિષયમાં યુવત્વની નિવૃત્તિ અને યુવત્વની પ્રાપ્તિ વિકલ્પથી થાય છે. જેથી યુવત્વની નિવૃત્તિમાં વૃદ્ધ પ્રત્યયથી અને યુવત્વની પ્રાપ્તિમાં યુવપ્રત્યયથી પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં યુવત્વ અને વૃદ્ધત્વ તો સિદ્ધ છે જ. ॥૫॥

સંજ્ઞા દુર્વા ૬૧૧૬॥

સંવ્યવહાર માટે હઠ- બલાત્કારથી નિયુક્ત કરાતી સંજ્ઞાને અર્થદ્વિ ૩૬ એવા નામને વિકલ્પથી દુ સંજ્ઞા થાય છે: દેવદત્તસ્યેમે આ અર્થમાં દેવદત્ત નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા થવાથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ષષ્ટ્યન્ત દેવદત્ત નામને ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી દેવદત્ત નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવદત્તીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં દેવદત્ત નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે દેવદત્ત નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અણ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેવદત્ત નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઇ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દેવદત્તાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દેવદત્ત સમ્બન્ધીઓ. ॥૬॥

ત્યદાદિઃ ૬૧૧૭॥

ત્યદાદિ ગણપાઠમાંનાં (જુઓ સૂ.નં. ૧-૪-૭ માં સર્વાદિ) ત્યદ્ તદ્

યદ્ વગેરે નામને દુ સંજ્ઞા થાય છે. ત્યદ્ અને તદ્ નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા થવાથી ષષ્ઠ્યન્ત ત્યદ્ અને તદ્ નામને (ત્યસ્ય તસ્ય વેદમ્ આ અર્થમાં) 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ર્ઙ્ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ત્યદીયમ્ અને તદીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ (બંન્નેનો)- તેનું. ॥૭૫

વૃદ્ધિ ર્યસ્ય સ્વરેષ્વાદિઃ ૬।૧।૮॥

જે નામના સ્વરોમાં પ્રથમ સ્વરને વૃદ્ધિસંજ્ઞા (અર્થાત્ આ એ અથવા ઔ સ્વર પ્રથમ સ્વર છે) થઈ છે; તે નામને દુ સંજ્ઞા થાય છે. આમ્રગુપ્ત નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા. 'અવૃદ્ધાદ્ ૦ ૬-૧-૧૧૦' થી ષષ્ઠ્યન્ત આમ્રગુપ્ત નામને આયનિજ્ઞ (આયનિ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આમ્રગુપ્તાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આમ્રગુપ્તનું સંતાન. ॥૮॥

ઈદોદ્દેશ એવેયાદૌ ૬।૧।૯॥

દેશાર્થક જ જે નામના સ્વરોમાં પ્રથમ સ્વર ઇ અથવા ઔ હોય એ નામને, ર્ઙ્ય ... વગેરે પ્રત્યયો કરવાના વિષયમાં દુ સંજ્ઞા થાય છે. સેપુર અને સ્કૌનગર નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા. ત્યારબાદ તે નામને 'વાહી-કેષુ ૦ ૬-૩-૩૬' થી ણિક (ઈક) અને ઇકણ (ઈક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી નામના આઘસ્વર ઇ ને તેમ જ ઔ ને વૃદ્ધિ ઇ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. ણિક પ્રત્યયાન્ત સૈપુરિક અને સ્કૌનગરિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૈપુરિકા અને સ્કૌનગરિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. ઇકણ પ્રત્યયાન્ત સૈપુરિક અને સ્કૌનગરિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી (ઈ)પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી

સૈપુરિકી અને સ્કૌનગરિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
સૈપુરગામમાં થયેલી. સ્કૌનગર ગામમાં થયેલી. ॥૯॥

પ્રાગ્દેશે ૬૧૧૭૦૧

જે પ્રાગ્ (પૂર્વ) દેશાર્થક નામના સ્વરોમાં આદ્યસ્વર એ અથવા ઓ
હોય, તે પ્રાગ્દેશાર્થક નામને ર્ઐય વગેરે પ્રત્યયો કરવાના વિષયમાં દુ સંજ્ઞા
થાય છે. સૂ. નં. ૬-૧-૯ માં દેશાર્થક નામનો ઉલ્લેખ નિયમથી હોવાથી
તેની વ્યાવૃત્તિ માટે આ સૂત્રમાં ફરીથી 'દેશ' નામનું ગ્રહણ છે. ણી-
પચન અને ગોનર્દ નામને આ સૂત્રથી દુ સંજ્ઞા થવાથી તેને 'દોરીયઃ ૬-૩-
૩૨' થી ર્ઐય પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી ણીપચનીયઃ અને ગોનર્દીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ ક્રમશઃ - એણીપચન નામના પ્રાગ્દેશમાં થયેલો. ગોનર્દ નામના
પ્રાગ્દેશમાં થયેલો. પૂર્વ-ઉત્તરથી વહેતી શરાવતી નદીની પૂર્વ અને દક્ષિણ
દિશાના દેશને પ્રાગ્દેશ કહેવાય છે. ॥૧૦॥

વાઽઽઽઽઽઽ ૬૧૧૭૧૧

હવે પછીના સૂત્રોમાં 'વા' અને 'આઘાત્' આ બંન્ને પદનો અધિકાર
સમજવો. વા ના અધિકારથી ઔપગવઃ ઇત્યાદિ પ્રયોગ સ્થળે તે તે
સૂત્રથી અણ્ વગેરે પ્રત્યયોના વિકલ્પપક્ષમાં ઉપગોરપત્યમ્ ઇત્યાદિ વાક્ય
અને સમાસ પણ થશે. તેમ જ આઘાત્ ના અધિકારથી તે તે સૂત્રોમાં
જેનો પ્રથમ નિર્દેશ છે તેને જ તે તે સૂત્ર મુજબ અણ્ વગેરે તદ્વિત
પ્રત્યયો થશે. તેથી 'સાસ્ય પૌર્ણમાસી ૬-૨-૯૮' - આ સૂત્રથી અધિકૃત
સાસ્ય 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' માં પણ હોવાથી તે સૂત્ર મુજબ તે તે પ્રત્યયઃ
સૂત્રમાં આદ્ય નિર્દિષ્ટ દેવતાવાચક નામને થાય છે અને અસ્ય નો અર્થ

પ્રત્યયાર્થ મનાય છે. ॥૧૧॥

ગોત્રોત્તરપદાદ્ ગોત્રાદિવાઽજિહ્વાકાત્ય - હરિતકાત્યાત્ ૬।૧।૧૨॥

ગોત્ર-અપત્ય પ્રત્યયાન્ત નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા નામને ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત નામની જેમ જ તદ્દ્વિત પ્રત્યય થાય છે. પરન્તુ જિહ્વાકાત્ય અને હરિતકાત્ય નામને; પોતાના ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદની જેમ પ્રત્યય થતો નથી. યથા ચારાયણીયાસ્તથા કમ્બલચારાયણીયા:- અહીં ચર નામને અપત્યાર્થમાં 'નૃડાદિભ્યં ૬-૧-૫૩' થી આયનળ (આયન) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી ચર નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચારાયણ નામ બને છે. તેને 'વૃદ્ધિ ર્યસ્યં ૬-૧-૮' થી દુ સંજ્ઞા થવાથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ર્ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચારાયણીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેવી જ રીતે કમ્બલપ્રધાનશ્ચારાયણઃ આ વિગ્રહમાં 'મયૂરં ૩-૧-૧૧૯' થી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોત્ર પ્રત્યયાન્તોત્તરપદક કમ્બલચારાયણ નામને પણ આ સૂત્રની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ર્ય પ્રત્યય . . વગેરે કાર્ય થવાથી કમ્બલચારાયણીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચારાયણસમ્બન્ધી. કમ્બલચારાયણ સમ્બન્ધી.

અજિહ્વેત્યાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગોત્ર પ્રત્યયાન્તોત્તરપદક જિહ્વાકાત્ય અને હરીતકાત્ય નામને; ગોત્રપ્રત્યયાન્તોત્તરપદની જેમ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી કાતીયાઃ પ્રયોગની જેમ જિહ્વાચપલઃ કાત્યઃ અને હરિતમક્ષઃ કાત્યઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન જિહ્વાકાત્ય અને હરિતકાત્ય નામને ર્ય પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી અળ (અ) પ્રત્યય. નામના અન્ત્ય અ નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ ને અને અ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ

ऐ अने आ आदेश वगेरे कार्य થવાથી જૈહ્વાકાતા: અને હારિતકાતા: આવો પ્રયોગ થાય છે. કતસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં કત નામને 'ગગદિ યજ્ઞ ૬-૧-૪૨' થી યજ્ઞ (ય) પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. આદ્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન કાત્ય નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દુ સંજ્ઞા. કાત્ય નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈય પ્રત્યય. નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. કાત્ય+ઈય આ અવસ્થામાં 'તદ્ધિતય૦ ૨-૪-૧૨' થી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાતીયા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાત્યસમ્બન્ધીઓ. જિહ્વાકાત્ય- સમ્બન્ધીઓ. હરિતકાત્યસમ્બન્ધીઓ. ॥૧૨॥

પ્રાગ્ જિતાદન્ ૬/૧/૧૩॥

આ સૂત્રથી આરંભીને જિતાર્થ પૂર્વે ત્રણ પાદમાં (૬-૪-૨ સુધી) જે જે અર્થો જણાવ્યા છે તે તે અર્થમાં અણ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. (અપવાદના વિષયમાં અણ પ્રત્યય થતો નથી.) ઉપગોરપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપગુ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ પ્રત્યયાદિ (જુઓ સૂ.નં. ૬-૧-૧) કાર્ય થવાથી ઔપગવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉપગુનું સન્તાન. મજ્જિષ્ઠયા રક્ત: આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી મજ્જિષ્ઠા નામને 'રાગાટ્ટો ૬-૨-૧' થી અણ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી માજ્જિષ્ઠમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મંજિષ્ઠથી રંગેલું. ॥૧૩॥

ધનાદે: પત્યુ: ૬/૧/૧૪॥

ધનાદિ ગણપાઠમાંનાં નામથી પરમાં રહેલો જે પતિ શબ્દ; તદન્ત ધનપતિ વગેરે નામને જિતાર્થ પૂર્વેના (સૂ.નં. ૬-૪-૨ સુધીના) અર્થમાં

વિકલ્પથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે. ધનપતિ અને અશ્વપતિ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી નામના આધ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ધાનપતઃ અને આશ્વપતઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધનપતિનું સન્તાન. અશ્વપતિનું સન્તાન. આ સૂત્ર 'અનિદ ૦ ૬-૧-૧૫' થી વિહિત જ્ય પ્રત્યયનું અને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી વિહિત ઈય પ્રત્યયનું અપવાદ છે. ॥૧૪॥

અનિદમ્યણપવાદે ચ દિત્યદિત્યાદિત્ય- યમપત્યુત્તર-

પદાઙ્ગ્યઃ ૬।૧।૧૫॥

દિતિ અદિતિ આદિત્ય અને યમ નામને તેમ જ 'પતિ' છે ઉત્તરપદ જેનું એવા નામને (પત્યુત્તરપદક નામને); જિતાર્થ પૂર્વેના (૬-૪-૨-સુધીના) અર્થમાં; તેમ જ હ્રદમર્થ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત જે અણ્ પ્રત્યય તેના અપવાદના વિષયમાં જ્ય (ય)પ્રત્યય થાય છે. દિતિ અદિતિ આદિત્ય યમ અને પત્યુત્તરપદક બૃહસ્પતિ નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી નામના આધસ્વર ઇ અ અને ક્ર ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ ઇ આ અને આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય ઇ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૈત્યઃ આદિત્યઃ આદિત્યઃ યામ્યઃ અને બાહ્સ્પત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - દિતિનું સન્તાન. અદિતિનું સન્તાન. આદિત્યનું સન્તાન. યમનું સન્તાન. બૃહસ્પતિનું સન્તાન. આદિત્યઃ અને યામ્યઃ આ બંને ઉદાહરણો અણ્ ના અપવાદના વિષયમાં પણ છે. કારણ કે 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી પ્રાપ્ત અણ્ પ્રત્યયનો 'અત ૦ ૬-૧-૩૧' થી બાધ થવાથી થનાર ઇજ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે. અર્થાત્ અણ્ ના અપવાદભૂત ઇજ્ પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય થયો છે. અનિદમીતિ કિમ્ ?

= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ્રદમર્થ ને છોડીને જ અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં દિતિ અદિતિ વગેરે નામને જ્ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી આદિત્યસ્યેદમ્ અહીં 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી વિહિત અણ પ્રત્યયના બાધક (અપવાદભૂત); 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી વિહિત ઈય પ્રત્યયના વિષયમાં આ સૂત્રથી આદિત્ય નામને જ્ય પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ આદિત્ય નામને 'વૃદ્ધિઃ ૦૬-૧-૮' થી દુ સંજ્ઞા થવાથી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૧-૧૨ માં કાતીયા:) થવાથી આદિત્ય મંડલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સૂર્યનું મંડલ. આવી જ રીતે હવે પછીના સૂત્રોમાં પણ અણપવાદ વિષયમાં બૃહદ્વૃત્તિના આધારે ઉદાહરણો સમજી લેવા. ॥૧૫॥

बहिषष्ठीकण् च ६।१।१६॥

बहिस् नामने जितार्थ पूर्वना (६-४-२ सुधीना) अर्थમાં टीकण् (ईक) अने ज्य (य) प्रत्यय थाय છે. बहिस् नामने आ सूत्रથી टीकण् (ईक) अने ज्य प्रत्यय. बहिस् नामना आद्य स्वर अ ने 'वृद्धिः ० ७-४-१' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'प्रायोऽव्ययस्य ७-४-६५' થી इस् નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી बाहीकः अने बाह्यः आवो' प्रयोग थाय છે. अर्थ-બાહ્ય. ॥१६॥

कल्यग्नेरेयण् ६।१।१७॥

कलि अने अग्नि नामने जितार्थ पूर्वना (६-४-२ सुधीना) अर्थમાં તેમ જ હ્રદમર્થ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં एयण् (एय) प्रत्यय थाय છે. कलौ भवम् अने अग्नौ भवम् ઈત્યાદિ અર્થમાં આ સૂત્રથી कलि अने अग्नि नामने एयण्

પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી કાલેયમ્ અને આગ્નેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કલહમાં થયેલું. અગ્નિમાં થયેલું. ॥૧૭॥

પૃથિવ્યા જાઝ્ ૬૧૧૧૮॥

પૃથિવી નામને જિતાર્થ પૂર્વેના (૬-૪-૨ સુધીના) અર્થમાં તેમ જ હ્રદમર્થ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં જ (અ) અને અઝ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પૃથિવ્યાં ભવા આ અર્થમાં પૃથિવી નામને આ સૂત્રથી જ અને અઝ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી ઋને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી પૃથિવી નામના અન્ત્ય ઈ નો લોપ. જ પ્રત્યયાન્ત પાર્થિવ નામને 'અજાદેઃ ૨-૪-૧૬' થી સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યય. અઝ્ પ્રત્યયાન્ત પાર્થિવ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજેં ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્થિવા અને પાર્થિવી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૃથ્વીમાં થયેલી. ॥૧૮॥

ઉત્સાદેરઝ્ ૬૧૧૧૯॥

ઉત્સાદિ ગણપાઠમાંનાં ઉત્સ વગેરે નામને જિતાર્થ પૂર્વેના (૬-૪-૨ સુધીના) અર્થમાં તેમ જ હ્રદમર્થ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં અઝ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ઉત્સાપ્રત્યયમ્ આ અર્થમાં ઉત્સ નામને અને ઉદપાનસ્યેદમ્ આ અર્થમાં ઉદપાન નામને આ સૂત્રથી અઝ્ પ્રત્યય. નામના આઘ સ્વર ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેં ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી

અન્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔત્સઃ અને ઔદપાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ઉત્સનું અપત્ય. ઉદપાન (કૂવો) સમ્બન્ધી. ॥૧૧॥

વષ્કયાદસમાસે ૬૧૧૨૦૧

સમાસમાં ન હોય એવા વષ્કય નામને જિતાર્થ પૂર્વેના (૬-૪-૨ સુધીના) અર્થમાં તેમ જ इदमर्थ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. વષ્કયસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં વષ્કય નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ય અ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ, વગેરે કાર્ય થવાથી વાષ્કયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વષ્કયનું અપત્ય. અસમાસ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસમાં ન હોય તો જ વષ્કય નામને જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં તેમ જ इदमर्थ થી ભિન્ન અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સુવષ્કયસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં સુવષ્કય નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘અત્ इज् ૬-૧-૩૧’ થી इज્ (इ) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સૌવષ્કયિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુવષ્કયનું અપત્ય. ॥૨૦॥

देवाद् यञ् च ६११२१॥

દેવ નામને જિતાર્થ પૂર્વેના (૬-૪-૨ સુધીના) અર્થમાં તેમ જ इदमर्थ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં યજ્ અને અજ્ પ્રત્યય થાય છે. દેવસ્યેદમ્ આ અર્થમાં દેવ

નામને આ સૂત્રથી યજ્ઞ અને ઐજ્ઞ પ્રત્યય. દેવ નામના એ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮' થી દેવ નામના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૈવ્યમ્ અને દૈવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેવસમ્બન્ધી. ॥૨૧॥

અઃ સ્થાન્નઃ ૬।૧।૨૨॥

સ્થામન્ નામને જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વસ્થાન્નોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં અશ્વસ્થામન્ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'નોઽપદઃ ૭-૪-૬૧' થી અન્ નો લોપ. 'પૃષોદરાદયઃ ૩-૨-૧૫૫' થી સ્થામન્ ના સ્ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વસ્થામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અશ્વસ્થામાનું અપત્ય. ॥૨૨॥

લોમ્નો ઽ પત્યેષુ ૬।૧।૨૩॥

લોમન્ નામને જિતાર્થ પૂર્વેના બહુત્વવિશિષ્ટ અપત્ય અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. ઉડુલોમ્નોઽપત્યાનિ આ અર્થમાં ઉડુલોમન્ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'નો ઽ પદઃ ૭-૪-૬૧' થી લોમન્ ના અન્ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી ઉડુલોમાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉડુલોમના અપત્યો. बहुवचनं किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સૂત્રસ્થ બહુવચનના કારણે લોમન્ નામને બહુત્વવિશિષ્ટ જ અપત્યાર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉડુલોમ્નો ઽ પત્યમ્ અહીં એકત્વ-વિશિષ્ટ અપત્યાર્થમાં ઉડુલોમન્ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'બાહ્વાદિઃ ૬-૧-૩૨' થી ઇજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. જેથી 'વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઐ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઐડુલોમિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઉડુલોમનું ગોત્રાપત્ય. ॥૨૩॥

દ્વિગોરનપત્યે ય-સ્વરાદે ર્લુબદ્ધિઃ ૬।૧।૨૪।।

અપત્ય અર્થને છોડીને અન્ય જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં વિધાન છે જેનું એવા પ્રત્યયના વિષયમાં થયેલા દ્વિગુ સમાસથી પરમાં રહેલા ય્ થી શરૂ થતા પ્રત્યયનો તેમ જ સ્વરાદિ પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. પરન્તુ બીજીવાર લુપ્ થતો નથી. દ્વયો રથયો વૌઢા આ અર્થમાં 'રથાત્ ૦ ૬-૩-૧૭૫' ની સંખ્યાયથી 'યઃ ૬-૩-૧૭૬' થી વિહિત ય પ્રત્યયના વિષયમાં 'સંખ્યા ૦ ૩-૧-૯૯' થી દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્વિરથ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યય. ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ (લુપ્)... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિરથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે રથને વહન કરનાર. પચ્ચસુ કપાલેષુ સંસ્કૃતઃ આ અર્થમાં 'સંસ્કૃતે ૦ ૬-૨-૧૪૦' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુ સમાસ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન પચ્ચકપાલ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યય. અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ (લુપ્)... વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકપાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાંચ કપાલમાં બનેલો.

અનપત્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપત્યાર્થથી ભિન્ન જ જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં વિધાન છે જેનું એવા પ્રત્યયના વિષયમાં થયેલા દ્વિગુ સમાસથી પરમાં રહેલા યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. તેથી દ્વયોર્માત્રોરપત્યમ્ આ અર્થમાં 'સંખ્યા ૦ ૬-૧-૬૬' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિગુ સમાસ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્વિમાત્ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ (૬-૧-૬૬ થી) અણ્ પ્રત્યય તથા માત્ શબ્દને માતુર આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી દ્વિ ના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમાતુરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અણ્ પ્રત્યય અપત્યાર્થક હોવાથી તેનો આ સૂત્રથી લુપ્ થતો નથી. અર્થ- બે માતાનું અપત્ય. અદ્વિરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપત્યાર્થથી ભિન્ન પ્રાગ્

જિતાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયના વિષયમાં થયેલા દ્વિગુ સમાસથી પરમાં રહેલા યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયનો બીજીવાર લુપ્ થતો નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પઞ્ચસુ કપાલેષુ સંસ્કૃતઃ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન પઞ્ચકપાલ નામને 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી પઞ્ચકપાલસ્યેદમ્ આ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય. પઞ્ચકપાલ નામના આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાઞ્ચકપાલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પઞ્ચકપાલઃ આ પ્રયોગમાં એકવાર અણ્ (સ્વરાદિ) પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી; લુપ્ થયા બાદ બીજીવાર ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેનો લોપ થતો નથી. અર્થ-પાંચ કપાલમાં બનેલા સમ્બન્ધી. ૥૨૪॥

પ્રાગ્ વતઃ સ્ત્રી-પુંસાત્ નજ્ સ્તજ્ ૬।૧।૨૫॥

વત્ પ્રત્યયાર્થ (સૂ. નં. ૭-૧-૫૧, ૭-૧-૫૨ થી વિહિત વત્ પ્રત્યયાર્થ) પૂર્વેના અર્થમાં તેમ જ 'ઇદમર્થ ને છોડીને અન્ય અપત્યાદિ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયના અપવાદના વિષયમાં સ્ત્રી અને પુસ્ત્ નામને અનુક્રમે નજ્ (ન) અને સ્તજ્ (સ્ત) પ્રત્યય થાય છે. સ્ત્રિયા અપત્યમ્ અને પુંસોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં સ્ત્રી નામને આ સૂત્રથી નજ્ પ્રત્યય અને પુસ્ત્ નામને આ સૂત્રથી સ્તજ્ પ્રત્યય. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૧' થી પુસ્ત્ નામના સ્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી સ્ત્રી ના ઈ ને વૃદ્ધિ દે આદેશ તેમ જ પુસ્ત્ ના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રીણઃ અને પૌંત્સઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સ્ત્રીનું અપત્ય. પુરુષનું અપત્ય. પ્રાગ્ વત્ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વત્ (સૂ. નં. ૭-૧-૫૧, ૭-૧-૫૨ થી વિહિત) પ્રત્યયાર્થ પૂર્વેના જ અર્થમાં (વત્ પ્રત્યયાદિના અર્થમાં નહિ) સ્ત્રી અને પુસ્ત્ નામને અનુક્રમે નજ્ અને સ્તજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સ્ત્રિયા ઇવ અહીં વત્ પ્રત્યયના અર્થમાં આ સૂત્રથી નજ્

પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘સ્યાદેરિવે ૭-૧-૫૨’ થી વત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી સ્ત્રીવત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સ્ત્રીની જેમ. ॥૨૫॥

ત્વે વા ૬।૧।૨૬॥

ત્વ પ્રત્યયના વિષયમાં સ્ત્રી અને પુસ્ નામને અનુક્રમે નજ્ અને સ્નજ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. સ્ત્રિયા ભાવઃ અને પુંસો ભાવઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સ્ત્રી નામને નજ્ (ન) પ્રત્યય અને પુસ્ નામને સ્નજ્ (સ્ન) પ્રત્યય ...વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૧-૨૫) અનુક્રમે સ્ત્રૈણમ્ અને પૌંસ્નમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સ્ત્રી અને પુસ્ નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે નજ્ અને સ્નજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભાવે ૭-૧-૫૫’ થી ત્વ પ્રત્યય. પુસ્+ત્વ આ અવસ્થામાં ‘પદસ્ય ૨-૧-૮૯’ થી સ્ નો લોપ. ‘પુમો ૧-૩-૯’ થી મ્ ને ર્ આદેશ અને પૂર્વ અક્ષર ઉપર અનુસ્વાર. ર્ ને ‘ચટ્તે ૧-૩-૭’ થી સ્-આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્ત્રીત્વમ્ અને પુંસ્ત્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સ્ત્રીનો ધર્મ. પુરુષનો ધર્મ. ॥૨૬॥

ગોઃ સ્વરે યઃ ૬।૧।૨૭॥

ગો નામને સ્વરાદિ તદ્ધિત પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે ય પ્રત્યય થાય છે. ગોરિદમ્ આ અર્થમાં ‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ થી સ્વરાદિ અણ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિમાં આ સૂત્રથી ગો નામને ય પ્રત્યય. ‘વ્યક્યે ૧-૨-૨૫’ થી ગો નામના ઓ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયસમ્બન્ધી. સ્વર ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ જ તદ્ધિત પ્રત્યયની પ્રાપ્તિમાં ગો નામને ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી ગો નામને ‘પ્રકૃતે મયટ્ ૭-૩-૧’ થી મયટ્ ની

પ્રાપ્તિમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થવાથી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગોમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયસમ્બન્ધી. ॥૨૭॥

કસોડપત્યે ૬।૧।૨૮॥

અપત્યાર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામને તે તે સૂત્રથી વિહિત તે તે અણ્ ... વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ઉપગોરપત્યમ્ અને દિતેરપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી ઉપગુ નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય અને ‘અનિદં ૬-૧-૧૫’ થી દિતિ નામને જ્ય (ય)પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવઃ અને દૈત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રક્રિયાદિ માટે જુઓ સૂ. નં. ૬-૧-૧૩ અને ૬-૧-૧૫. ॥૨૮॥

આઘાત્ ૬।૧।૨૯॥

અપત્યાર્થક તદ્વિત પ્રત્યય પરમપ્રકૃતિને જ થાય છે. પરમ્પરયા પૌત્રાદિ અપત્યો; પરમપ્રકૃતિથી માંડીને સંકલ પૂર્વજોના સંબન્ધી છે. તેથી અનન્તરવૃદ્ધ અને અનન્તરયુવન્ વાયક નામને પણ તે સંબન્ધની વિવક્ષામાં અપત્યાર્થક તે તે પ્રત્યયોની પ્રાપ્તિ છે. તેનું નિયમન, આ સૂત્રથી થાય છે. ઉપગોરપત્યમ્ ઔપગવઃ અહીં ઉપગુ નામને ‘કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮’ માં જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. તસ્યાપ્યૌપગવિઃ ઔપગવસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ઔપગવ નામને ‘અત્ ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇજ્ (ઈ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઔપગવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઔપગવેરપ્યૌપગવઃ - ઔપગવેરપત્યમ્ આ અર્થમાં ઔપગવિ નામને, ‘યજિજઃ ૬-૧-૫૪’ થી આયનણ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ આ સૂત્રના નિયમનથી તે થતો નથી. જેથી ઉપગુ નામને અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અહીં પણ ઔપગવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉપગુનું

સન્તાન. ઉપગુના અપત્યનું સન્તાન. ઉપગુના અપત્યના અપત્યનું સંતાન.

અહીં એ વિચારવું જોઈએ કે અપત્યાર્થક અળ વગેરે પ્રત્યયરહિત જ નામ પરમપ્રકૃતિ હોવાથી ઔપગવસ્યાપત્યમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રના સામર્થ્યથી ઔપગવઃ આવો જ પ્રયોગ થવો જોઈએ; તેથી તસ્યાપૌપગવિઃ આ ઉદાહરણ યદ્યપિ સંજ્ઞાત નથી; પરન્તુ પાણિની વ્યાકરણના અનુસારે “ગોત્રે સ્વેકોનપ્રત્યયાનાં પરમ્પરા; યદ્વા સ્વદ્વયૂનસદ્ભ્યોઽનિષ્ટોત્પત્તિઃ પ્રસજ્યતે” અર્થાત્ અપત્યાર્થક પ્રત્યયોમાં તે જેટલામાં ક્રમે હોય તેના કરતા એક સંખ્યાન્યૂનસંખ્યાક પ્રત્યયોની પરમ્પરા થશે. જેમકે આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં ચતુર્થાવસ્થાનું વર્ણન કરતા ત્રણ પ્રત્યયો બતાવ્યા છે. આ પ્રથમ વ્યવસ્થા છે. અથવા જેટલા પ્રત્યયોની પ્રાપ્તિ હોય એમાંથી બે પ્રત્યયો સિવાય શેષ પ્રત્યયોનું થવું અનિષ્ટ છે. આ બીજી વ્યવસ્થા છે. આમાંથી પ્રથમ વ્યવસ્થા મુજબ વિચાર કરીએ તો; ક્રમશઃ અળ્ ઇજ્ અને આયનળ્ પ્રત્યય થવો જોઈએ. પરન્તુ ત્યાં અળ્ પ્રત્યય જ થાય છે. બીજી વ્યવસ્થા મુજબ વિચાર કરીએ તો અળ્ અને ઇજ્ પ્રત્યયથી અતિરિક્ત આયનળ્ પ્રત્યય થવો નહિ જોઈએ-એ ભ્રન્થકારને ઈષ્ટ છે. આથી સમજાય છે કે-અપત્યાર્થક પ્રત્યયથી રહિત અને અપત્યાર્થક પ્રથમ પ્રત્યયથી સહિત નામને પરમપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

॥૨૯॥

વૃદ્ધાદ્ યૂનિ ૬૧૧૩૦॥

યુવાપત્ય માં વિહિત જે પ્રત્યય છે; તે પરમપ્રકૃતિ (અપત્યાર્થક પ્રત્યયથી રહિત નામ) થી વિહિત વૃદ્ધાપત્યાર્થક પ્રત્યયાન્ત નામને જ થાય છે. આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રનું અપવાદ છે. ગર્ગસ્યાપત્યં વૃદ્ધમ્ આ અર્થમાં ગર્ગ નામને ‘ગગદિ યજ્ ૬-૧-૪૨’ થી યજ્ પ્રત્યય. ગર્ગ નામના આઘ સ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦

૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્ય નામને; આ સૂત્રની સહાયથી ગાર્ગ્યસ્યાપત્યં યુવા આ અર્થમાં 'યજિઞઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનળ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગાર્ગ્ય નામના અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્જ ઋષિના વૃદ્ધ્યાપત્યનું (ગાર્ગ્યનું) યુવાપત્ય. ॥૩૦॥

અત્ત ઇજ્ઞ ૬।૧।૩૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત અકારાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ઞ (ઇ) પ્રત્યય થાય છે. દક્ષસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દક્ષ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ઞ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી ષષ્ઠીનો લોપ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દાક્ષિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દક્ષનું અપત્ય. અળ્ પ્રત્યયનો અપવાદભૂત ઇજ્ઞ પ્રત્યય છે. ॥૩૧॥

બાહ્વાદિભ્યો ગોત્રે ૬।૧।૩૨॥

પોતાના અપત્યની સન્તાનમાં પોતાના (સ્વસન્તાન) વ્યવહારના કારણભૂત ઋષિ અથવા ઋષિભિન્ન પ્રથમપુરુષના અપત્યને ગોત્ર કહેવાય છે. બાહ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં ષષ્ઠ્યન્ત બાહુ વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. બાહોરપત્યમ્ અને ઉપબાહોરપત્યમ્ આ અર્થમાં બાહુ અને ઉપબાહુ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ઞ પ્રત્યય. આઘ સ્વર ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી જી આદેશ. અન્ત્ય ઉ ને 'અસ્ત્વય ૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ બાહવિઃ અને ઔપબાહવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ બાહુનું ગોત્રાપત્ય. ઉપબાહુનું ગોત્રાપત્ય. ॥૩૨॥

વર્મણોઽચક્રાત્ ૬।૧।૩૩॥

ચક્ર નામથી ભિન્ન નામથી પરમાં રહેલો જે વર્મન્ શબ્દ, તદન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય થાય છે. ઇન્દ્રવર્મણોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ઇન્દ્રવર્મન્ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી ઇન્દ્ર નામના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'નોઽપદસ્ય૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઇન્દ્રવર્મિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઇન્દ્રવર્મનું અપત્ય. અચક્રાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચક્ર નામથી ભિન્ન જ નામથી પરમાં રહેલો જે વર્મન્ શબ્દ; તદન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચક્રવર્મણોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ચક્રવર્મન્ નામને 'કસોઽપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યાયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી 'ચાક્રવર્મણઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'અવર્મણો ૦ ૭-૪-૫૧' થી અન્ત્યસ્વરાદિ અન્ ભાગના લોપનો નિષેધ છે. અર્થ-ચક્રવર્મનું અપત્ય. ॥૩૩॥

અજાદિઘ્યો ધેનોઃ ૬।૧।૩૪॥

અજાદિ ગણપાઠમાંનાં અજ ... વગેરે નામથી પરમાં રહેલો જે ધેનુ શબ્દ; તદન્ત ષષ્ઠ્યન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યય થાય છે. અજધેનોરપત્યમ્ આ અર્થમાં અજધેનુ નામને અને વષ્કધેનોરપત્યમ્ આ અર્થમાં વષ્કધેનુ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય-ઉ ને 'અસ્વય૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આજધેનવિઃ અને વાષ્કધેનવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - અજધેનુનું અપત્ય. વષ્કધેનુનું અપત્ય. ॥૩૪॥

બ્રાહ્મણાદ્ વા ૬।૧।૩૫॥

બ્રાહ્મણ-નામથી પરમાં રહેલો જે ધેનુ શબ્દ, તદન્ત ષષ્ઠ્યન્ત નામને (બ્રાહ્મણધેનુ નામને) અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય થાય છે. બ્રાહ્મણધેનૌરપત્યમ્ આ અર્થમાં બ્રાહ્મણધેનુ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય. અન્ત્ય ઉ ને ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણધેનવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ઉત્સાદેરજ્ ૬-૧-૧૯’ થી અજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી બ્રાહ્મણધેનવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બ્રાહ્મણ ધેનુનું અપત્ય. ॥૩૫॥

ભૂયસ્-સમ્ભૂયોઽમ્બોઽમિતૌજસઃ સ્લુક ચ ૬।૧।૩૬॥

ભૂયસ્ સમ્ભૂયસ્ અમ્બસ્ અને અમિતૌજસ્ નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે નામના અન્ત્ય સ્ નો લોપ થાય છે. ભૂયસોઽપત્યમ્; સમ્ભૂયસોઽપત્યમ્ અમ્બસોઽપત્યમ્ અને અમિતૌજસોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે ભૂયસ્ સમ્ભૂયસ્ અમ્બસ્ અને અમિતૌજસ્ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય અને નામના અન્ત્ય સ્ નો લોપ. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી ઇજ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી નામના આદ્ય સ્વર ઋ ને અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ભૌયિઃ સામ્ભૂયિઃ આમ્બિઃ અને આમિતૌજિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ભૂયસું અપત્ય. સમ્ભૂયસું અપત્ય. અમ્બસું અપત્ય. અમિતૌજસું અપત્ય. ॥૩૬॥

શાલઙ્ક્યૌદિ-ષાડિ-વાઙ્વલિ ૬।૧।૩૭।

શાલઙ્કિ ઔદિ ષાડિ અને વાઙ્વલિ-આ અપત્યાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનું નિપાતન કરાય છે. શલઙ્કોરપત્યમ્ ઉદકસ્યાપત્યમ્ ષણ્ણામપત્યમ્ અને વાગ્વાદસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ક્રમશઃ શલઙ્કુ ઉદક ષટ્ અને વાગ્વાદ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય. તેમજ શલઙ્કુ નામના ઉ નો અને ઉદક નામના ક નો લોપ. ષટ્ ના ટ્ ને ઙ્ આદેશ અને વાદ નામને વલ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી નામના આઘસ્વર અ તથા ઉ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણો ૦ ૭-૪-૬૮' થી ઇજ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે શાલઙ્કિઃ; ઔદિઃ; ષાડિઃ; અને વાઙ્વલિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ શલઙ્કુનું અપત્ય. ઉદકનું અપત્ય. છનું અપત્ય. વાગ્વાદનું અપત્ય. ॥૩૭॥

વ્યાસ-વરુટ-સુધાતૃ-નિષાદ-બિમ્બ-ચણ્ડાલદન્ત્યસ્ય ચા ૬ ક્ ૬।૧।૩૮।

વ્યાસ વરુટ સુધાતૃ નિષાદ બિમ્બ અને ચણ્ડાલ નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે તે તે નામના અન્ત્યવર્ણને અક્ આદેશ થાય છે. વ્યાસસ્યાપત્યમ્ વરુટસ્યાપત્યમ્ સુધાતુરપત્યમ્ નિષાદસ્યાપત્યમ્ બિમ્બસ્યાપત્યમ્ અને ચણ્ડાલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે વ્યાસ વરુટ સુધાતૃ નિષાદ બિમ્બ અને ચણ્ડાલ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય. તેમ જ અન્ત્ય સ્વરને અક્ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ઇ તથા ઉ ને વૃદ્ધિ આ એ અને ઔ આદેશ. વ્યાસ નામના વ્ પછી 'ઘ્વઃ પદા ૦ ૭-૪-૫' થી એ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી વૈયાસકિઃ વારુટકિઃ સૌધાતકિઃ નૈષાદકિઃ બૈમ્બકિઃ અને ચાણ્ડાલકિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ વ્યાસનું અપત્ય. વરુટનું અપત્ય. સુધાતૃનું અપત્ય. નિષાદનું અપત્ય. બિંબનું અપત્ય. ચંડાલનું અપત્ય. ॥૩૮॥

પુનર્ભૂ-પુત્ર-દુહિતૃ-નનાન્દુરનન્તરે ડ જ્ ૬।૧।૩૧॥

પુનર્ભૂ પુત્ર દુહિતૃ અને નનાન્દ નામને અનન્તરાપત્યાર્થમાં (પુત્રાર્થમાં) અજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પુનર્ભૂવોડનન્તરાપત્યમ્ ; પુત્રસ્યાનન્તરાપત્યમ્; દુહિતુરનન્તરાપત્યમ્ અને નનાન્દુરનન્તરાપત્યમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે પુનર્ભૂ પુત્ર દુહિતૃ અને નનાન્દ નામને આ સૂત્રથી અજ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર ડ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી પુત્ર ના અ નો લોપ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી ભૂ ના ઊ ને અવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે પૌનર્ભવઃ; પૌત્રઃ; દૌહિત્રઃ; અને નાનાન્દ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પુનર્ભૂનો પુત્ર. પુત્રનો પુત્ર. પુત્રીનો પુત્ર. નણ્ડનો પુત્ર. અહીં યાદ રાખવું કે આ સૂત્રમાં અણ્ નું ગ્રહણ ન કરતા અજ્ નું ગ્રહણ કર્યું છે તેનું પ્રયોજન આ સૂત્રના વિષયમાં નથી. પરન્તુ ઉત્તરસૂત્રમાં છે. અર્થાદ્ આ સૂત્રથી અજ્ કે અણ્ નું વિધાન થાય તો તેમાં કોઈ વિશેષ નથી...ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી સમજી લેવું. ॥૩૧॥

પરસ્ત્રિયાઃ પરશુન્શ્ચ ડ સાવર્ણ્યે ૬।૧।૪૦॥

ઉપભોક્તા પુરુષની જાતિથી ભિન્ન જાતીય પરસ્ત્રીવાચક પરસ્ત્રી નામને અનન્તરાપત્યાર્થમાં અજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પરસ્ત્રી નામને પરશુ આદેશ થાય છે. પરસ્ત્રિયા અનન્તરાપત્યમ્ આ અર્થમાં પરસ્ત્રી નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય અને પરસ્ત્રી નામને પરશુ આદેશ. પરશુ ના આધસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ડ ને 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પારશવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-(બ્રાહ્મણાદિ પુરુષથી થયેલ) વિજાતીય (બ્રાહ્મણાદિથી ઈતર) સ્ત્રીનો પુત્ર. અસાવર્ણ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપભોક્તા પુરુષની જાતિથી ભિન્ન જાતીય જ પરસ્ત્રી (સજાતીય નહિ) વાચક પરસ્ત્રી નામને અનન્તરાપત્યાર્થમાં અજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય છે. તેથી સજાતીયાયાઃ પરસ્ત્રિયા અનન્તરાપત્યમ્ આ અર્થમાં પરસ્ત્રી નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'કલ્યાણ્યાં ૬-૧-૭૭' થી ઇયણ્ (ઇય)પ્રત્યય અને સ્ત્રી ના ઈ ને ઇન્ આદેશ થાય છે. જેથી પરસ્ત્રિન્+ઇય આ અવસ્થામાં પર નામના આદ્યસ્વર અ ને તેમ જ સ્ત્રિન્ ના ઇ ને 'અનુ ૦ ૭-૪-૨૭' થી અનુક્રમે વૃદ્ધિ આ અને ઇ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પારસ્ત્રીણેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સજાતીય પરસ્ત્રીનો પુત્ર. ॥૪૦॥

વિદાદે વૃદ્ધે ૬।૧।૪૧॥

વિદાદિ ગણપાઠમાંનાં વિદ (વિદ) વગેરે નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં અજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિદસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને ઉર્વસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં વિદ અને ઉર્વ નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ અને ઉ ને વૃદ્ધિ ઇ અને ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વૈદઃ (વૈદઃ) અને ઔર્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિદનું વૃદ્ધાપત્ય. ઉર્વનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૪૧॥

ગર્ગાદિ યજ્ઞ ૬।૧।૪૨॥

ગર્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં ગર્ગ વગેરે નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં યજ્ઞ (ય) પ્રત્યય થાય છે. ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને વત્સસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં ગર્ગ અને વત્સ નામને આ સૂત્રથી યજ્ઞ (ય) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. નામના આદ્ય સ્વર અ ને

‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યઃ અને વાત્સ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગર્ગનું વૃદ્ધાપત્ય. વત્સનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૪૨॥

મધુ-બभ્રો બ્રાહ્મણ-કૌશિકે ૬।૧।૪૩॥

મધુ અને બभ્રુ નામને અનુક્રમે બ્રાહ્મણ અને કૌશિક સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં યજ્ પ્રત્યય થાય છે. મધોવૃદ્ધાપત્યં બ્રાહ્મણઃ અને બभ્રો વૃદ્ધાપત્યં કૌશિકઃ આ અર્થમાં મધુ અને બभ્રુ નામને આ સૂત્રથી યજ્ (ય) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ... ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી માધવ્યો બ્રાહ્મણઃ અને બાभ્રવ્યઃ કૌશિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મધુનું વૃદ્ધાપત્ય-બ્રાહ્મણ. બभ્રુનું વૃદ્ધાપત્ય-કૌશિક. ॥૪૩॥

કપિબોધાદાઙ્ગિરસે ૬।૧।૪૪॥

કપિ અને બોધ નામને; આઙ્ગિરસ સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં યજ્ (ય) પ્રત્યય થાય છે. કપે વૃદ્ધાપત્યમાઙ્ગિરસઃ અને બોધસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાઙ્ગિરસઃ આ અર્થમાં કપિ અને બોધ નામને આ સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી નામના આઘ સ્વર અ ને અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી નામના અન્ત્ય ઙ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાપ્યઃ અને બૌધ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કપિનું વૃદ્ધાપત્ય-આઙ્ગિરસ. બોધનું વૃદ્ધાપત્ય-આઙ્ગિરસ. આઙ્ગિરસના સર્વ ગોત્રાપત્યને આઙ્ગિરસ કહેવાય છે. ॥૪૪॥

વતણ્ડાત્ ૬।૧।૪૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત વતણ્ડ નામને આઙ્ગિરસ સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં યજ્ઞ પ્રત્યય જ થાય છે. વતણ્ડસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાઙ્ગિરસઃ આ અર્થમાં વતણ્ડ નામને આ સૂત્રથી યજ્ઞ (ય) પ્રત્યય. નામના આઘસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામનાં અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાતણ્ડ્ય આઙ્ગિરસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વતણ્ડનું આઙ્ગિરસ સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્ય. 'ગગાદિ યજ્ઞ ૬-૧-૪૨'થી વતણ્ડ નામને યજ્ઞ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં 'શિવાદેરણ ૬-૧-૬૦' થી પ્રાપ્ત અણ પ્રત્યયના નિષેધ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૪૫॥

સ્ત્રિયાં લુપ્ ૬।૧।૪૬॥

વતણ્ડનું આઙ્ગિરસ સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી હોય તો વતણ્ડ નામથી પરમાં રહેલા યજ્ઞ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. વતણ્ડસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાઙ્ગિરસી આ અર્થમાં વતણ્ડ નામને 'વતણ્ડાત્ ૬-૧-૪૫'થી યજ્ઞ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. વતણ્ડ નામને 'જાતેરયા ૦ ૨-૪-૫૪' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વતણ્ડી આઙ્ગિરસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વતણ્ડનું આઙ્ગિરસ સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી. ॥૪૬॥

કુઞ્જાદેર્જાયન્યઃ ૬।૧।૪૭॥

કુઞ્જાદિ ગણપાઠમાંનાં ષષ્ઠ્યન્ત કુઞ્જ વગેરે નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં જાયન્ય (આયન્ય) પ્રત્યય થાય છે. કુઞ્જસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને બ્રધ્નસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં કુઞ્જ અને બ્રધ્ન નામને આ સૂત્રથી જાયન્ય (આયન્ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઊ અને અ ને વૃદ્ધિ

ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌઝાયન્યઃ અને બ્રાઘ્નાયન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -કુઝનું વૃદ્ધાપત્ય. બ્રધનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૪૭॥

સ્ત્રીબહુષ્વાયનજ્ ૬।૧।૪૮॥

કુઝાદિ ગણપાઠમાંનાં કુઝ વગેરે નામોને બહુત્વવિશિષ્ટ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં અને બહુત્વવિશિષ્ટ ન હોય તો પણ સ્ત્રી સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનજ્ પ્રત્યય થાય છે. કુઝસ્ય વૃદ્ધાપત્યં સ્ત્રી અને કુઝસ્ય વૃદ્ધાપત્યાનિ આ અર્થમાં કુઝ નામને આ સૂત્રથી આયનજ્ (આયન) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. કૌઝાયન નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'જાતેરયાં ૦ ૨-૪-૫૪' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કૌઝાયની અને કૌઝાયનાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -કુઝનું વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી. કુઝના વૃદ્ધાપત્યો. ॥૪૮॥

અશ્વાદેઃ ૬।૧।૪૯॥

અશ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં અશ્વ વગેરે નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનજ્ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને શઙ્ખસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં અશ્વ અને શઙ્ખ નામને આ સૂત્રથી આયનજ્ પ્રત્યય. અશ્વ અને શઙ્ખ નામના આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્વાયનઃ અને શાઙ્ખાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -અશ્વનું વૃદ્ધાપત્ય. શઙ્ખનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૪૯॥

શપભરદ્વાજાદાત્રેયે ૬।૧।૫૦॥

આત્રેય સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં શપ અને ભરદ્વાજ નામને આયનજ્ઞ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. શપસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાત્રેયઃ અને ભરદ્વાજસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાત્રેયઃ આ અર્થમાં શપ અને ભરદ્વાજ નામને આ સૂત્રથી આયનજ્ઞ પ્રત્યય. નામના આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાપાયનઃ અને ભારદ્વાજાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શપનું વૃદ્ધાપત્ય આત્રેય. ભરદ્વાજનું વૃદ્ધાપત્ય આત્રેય (અત્રિ ઋષિના ગોત્રાપત્યને આત્રેય કહેવાય છે). ॥૫૦॥

ભર્ગાત્તૃ ત્રૈગર્ત્તે ૬।૧।૫૧॥

ભર્ગ નામને ત્રૈગર્ત્ત (ત્રિગર્ત્તનું ગોત્રાપત્ય) સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનજ્ઞ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. ભર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યં ત્રૈગર્ત્તઃ આ અર્થમાં ભર્ગ નામને આ સૂત્રથી આયનજ્ઞ પ્રત્યય. આઘસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાર્ગાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ -ભર્ગનું વૃદ્ધાપત્ય ત્રૈગર્ત્ત. ॥૫૧॥

આત્રેયાદ્ ભારદ્વાજે ૬।૧।૫૨॥

આત્રેય નામને ભારદ્વાજ (ભરદ્વાજનું અપત્ય) સ્વરૂપ યુવાપત્યાર્થમાં આયનજ્ઞ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. આત્રેયસ્ય યુવાપત્યં ભારદ્વાજઃ આ

અર્થમાં આત્રેય નામને આ સૂત્રથી આયનજ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી આત્રેય નામના અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આત્રેયાયણો ભારદ્વાજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ત્મારદ્વાજ સ્વરૂપ આત્રેયેનું યુવાપત્ય. (આત્રેય નામ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં ‘ઇતોઽનિજઃ ૬-૧-૭૨’ થી વિહિત ઇયણ પ્રત્યયાન્ત છે. તેને આ સૂત્રથી વિહિત આયનજ્ પ્રત્યય ‘વૃદ્ધાદ્ ૬-૧-૩૦’ ની સહાયથી યુવાપત્યાર્થમાં થાય છે). ॥૫૨॥

નડાદિભ્ય આયનણ્ ૬।૧।૫૩॥

નડાદિ ગણપાઠમાંનાં નડ વગેરે નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનણ્ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. નડસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને ચરસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં નડ અને ચર નામને આ સૂત્રથી આયનણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી નડ અને ચર નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય અ નો ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાડાયનઃ અને ચારાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-નડનું વૃદ્ધાપત્ય. ચરનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૫૩॥

યજિજઃ ૬।૧।૫૪॥

વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં (સૂ. નં. ૬-૧-૪૨ વગેરેથી તેમજ ‘અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ વગેરેથી) વિહિત યજ્ અને ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામને યુવાપત્યાર્થમાં (‘વૃદ્ધાદ્ ૬-૧-૩૦’ ની સહાયથી) આયનણ્ પ્રત્યય થાય છે. ગાર્ગ્યસ્ય યુવાપત્યમ્ અને દાક્ષે યુવાપત્યમ્ આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય (‘ગગદિં ૬-૧-૪૨’ થી ગર્ગ નામને વિહિત યજ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને અને દાક્ષિ (‘અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ થી દક્ષ નામને વિહિત ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને આ સૂત્રથી આયનણ્ (આયન) પ્રત્યય. નામના અન્ત્ય અ અને ઇ નો ‘અવર્ણેં ૭-

૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્યાયણઃ અને દાક્ષાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગાર્યાયણં યુવાપત્ય. દાક્ષિણં યુવાપત્ય. ॥૫૪॥

હરિતાદેરજઃ ૬૧૧/૫૫॥

હરિતાદિ(વિદાઘન્ટર્ગત) ગણપાઠમાંનાં; વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં ('વિદાદે૦ ૬-૧-૪૧'થી) વિહિત અજ્ પ્રત્યયાન્ત હારિત... વગેરે નામને યુવાપત્યાર્થમાં (સૂ.નં. ૬-૧-૩૧ ની સહાયથી) આયનળ્ પ્રત્યય થાય છે. હરિતસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને કિન્દાસસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં હરિત અને કિન્દાસ નામને 'વિદાદે૦ ૬-૧-૪૧' થી અજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન હારિત અને કૈન્દાસ નામને; હારિતસ્યાપત્યં યુવા અને કૈન્દાસસ્યાપત્યં યુવા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી આયનળ્ (આયન) પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી યમના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હારિતાયનઃ અને કૈન્દાસાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હારિતનું યુવાપત્ય. કૈન્દાસનું યુવાપત્ય. ॥૫૫॥

ક્રોષ્ટ-શલઙ્કો લુક્ ચ ૬૧૧/૫૬॥

ક્રોષ્ટ અને શલઙ્કુ નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનળ્ (આયન) પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે નામના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. ક્રોષ્ટુરપત્યં વૃદ્ધમ્ અને શલઙ્કોરપત્યં વૃદ્ધમ્ આ અર્થમાં ક્રોષ્ટ નામને અને શલઙ્કુ નામને આ સૂત્રથી આયનળ્ પ્રત્યય અને અન્ત્યવર્ણ ક્ર નો અને ઉ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧'થી આઘસ્વર ઓ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ તથા આ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રૌષ્ટાયનઃ અને શાલઙ્કાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ક્રૌષ્ટનું વૃદ્ધાપત્ય... શલઙ્કુનું

વૃદ્ધાપત્ય. ॥૫૬॥

દર્મ-કૃષ્ણાઽગ્નિશર્મ-રણ-શરદ્વત્શુનકાદાગ્રાયણ-બ્રાહ્મણ-વાર્ષગણ્ય-
વાશિષ્ઠ-ભાર્ગવ-વાત્સ્યે ૬૧૧૫૭॥

દર્મ કૃષ્ણ અગ્નિશર્મન્ રણ શરદ્વત્ અને શુનક નામને અનુક્રમે આગ્રાયણ બ્રાહ્મણ વાર્ષગણ્ય વાશિષ્ઠ ભાર્ગવ અને વાત્સ્ય સ્વરૂપ વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં આયનણ પ્રત્યય થાય છે. દર્મસ્ય વૃદ્ધાપત્યમાગ્રાયણઃ; કૃષ્ણસ્ય વૃદ્ધાપત્યં બ્રાહ્મણઃ; અગ્નિશર્મણો વૃદ્ધાપત્યં વાર્ષગણ્યઃ; રણસ્ય વૃદ્ધાપત્યં વાશિષ્ઠઃ; શરદ્વતો વૃદ્ધાપત્યં ભાર્ગવઃ અને શુનકસ્ય વૃદ્ધાપત્યં વાત્સ્યઃ આ અર્થમાં દર્મ કૃષ્ણ અગ્નિશર્મન્ રણ શરદ્વત્ અને શુનક નામને આ સૂત્રથી આયનણ પ્રત્યય. આઘસ્વર અ ક્ર અને ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આર્ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોઽપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અગ્નિશર્મન્ ના અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાર્માયણઃ કાર્ણાયનઃ આગ્નિશર્માયણઃ રાણાયનઃ શારદ્વતાયનઃ અને શૌનકાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દર્મનું વૃદ્ધાપત્ય-આગ્રાયણ (અગ્રનું ગોત્રાપત્ય.) કૃષ્ણનું વૃદ્ધાપત્ય-બ્રાહ્મણ. અગ્નિશર્મનું વૃદ્ધાપત્ય-વાર્ષગણ્ય (વર્ષગણનું વૃદ્ધાપત્ય.) રણનું વૃદ્ધાપત્ય-વાશિષ્ઠ (વાશિષ્ઠનું ગોત્રાપત્ય.) શરદ્વત્નું વૃદ્ધાપત્ય-ભાર્ગવ (ભૃગુનું ગોત્રાપત્ય.). શુનકનું વૃદ્ધાપત્ય-વાત્સ્ય (વત્સનું ગોત્રાપત્ય.) ॥૫૭॥

જીવન્ત-પર્વતાદ્ વા ૬૧૧૫૮॥

જીવન્ત અને પર્વત નામને વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી આયનણ પ્રત્યય થાય છે. જીવન્તસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ અને પર્વતસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ

અર્થમાં જીવન્ત અને પર્વત નામને આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઈ અને અ ને વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જૈવન્તાયનઃ અને પાર્વતાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી જૈવન્તિઃ અને પાર્વતિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જીવન્તનું વૃદ્ધાપત્ય. પર્વતનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૫૮॥

દ્રોણાદ્ વા ૬૧૧૫૯૧॥

દ્રોણ નામને અપત્યાર્થમાં (વૃદ્ધ-યુવા કોઈપણ) વિકલ્પથી આયનળ પ્રત્યય થાય છે. દ્રોણસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દ્રોણ નામને આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યય. આઘસ્વર ઓ' ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રૌણાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી દ્રોણ નામને ઇજ્ (ઇ)પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્રૌણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દ્રોણનું અપત્ય. સૂ.નં. ૬-૧-૫૮ થી આ સૂત્રનું પૃથક્ પ્રણયન હોવાથી સૂ.નં. ૬-૧-૪૧ થી પ્રવર્તમાન વૃદ્ધે ની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં નથી. ॥૫૯॥

શિવાદેરળ્ ૬૧૧૬૦॥

શિવાદિ ગણપાઠમાંનાં શિવ વગેરે નામને અપત્યમાત્રાર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. શિવસ્યાપત્યમ્ અને પ્રૌષ્ઠસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં શિવ અને પ્રૌષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી અળ્ (અ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઈ ને

વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈવઃ અને પ્રૌષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શિવનું અપત્ય. પ્રૌષ્ઠનું અપત્ય. ॥૬૦॥

ઋષિ - વૃષ્ણ્યન્ધક - કુરુમ્ભ્યઃ ૬૧૧૬૧॥

ઋષિ વાયક નામને; વૃષ્ણિવંશ વાયક નામને; અન્ધકવંશ વાયક નામને અને કુરુવંશ વાયક નામને અપત્યાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. વશિષ્ઠસ્યાપત્યમ્ વસુદેવસ્યાપત્યમ્ શ્વફલ્કસ્યાપત્યમ્ અને નકુલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં લૌકિક ઋષિવાચક વશિષ્ઠ નામને; વૃષ્ણિવંશવાચક વસુદેવ નામને; અન્ધકવંશવાચક શ્વફલ્ક નામને અને કુરુવંશવાચક નકુલ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્યસ્વરે અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વશિષ્ઠઃ વસુદેવઃ શ્વાફલ્કઃ અને નાકુલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - વશિષ્ઠનું અપત્ય. વસુદેવનું અપત્ય. શ્વફલ્કનું અપત્ય. નકુલનું અપત્ય. ॥૬૧॥

કન્યા-ત્રિવેણ્યાઃ કનીન-ત્રિવણં ચ ૬૧૧૬૨॥

કન્યા અને ત્રિવેણી નામને અપત્યાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. અને અણ પ્રત્યયના યોગમાં કન્યા નામને કનીન તેમજ ત્રિવેણી નામને ત્રિવણ આદેશ થાય છે. કન્યાયા અપત્યમ્ અને ત્રિવેણ્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં કન્યા અને ત્રિવેણી નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય; તેમજ કન્યા નામને કનીન અને ત્રિવેણી નામને ત્રિવણ આદેશ. આદ્ય સ્વરે અ ને તથા ઇ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૯' થી વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાનીનઃ અને ત્રૈવણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કન્યાનું અપત્ય. ત્રિવેણીનું અપત્ય. ॥૬૨॥

શુદ્ધગાઘ્યાં ભારદ્વાજે ૬૧૧૬૩॥

શુદ્ધ અને શુદ્ધગા આ ક્રમશઃ પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીવિદ્ગ શબ્દને ભારદ્વાજ સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં અણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. શુદ્ધગાપત્યમ્ અને શુદ્ધગાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં શુદ્ધ અને શુદ્ધગા નામને અણ પ્રત્યય. આઘ સ્વર ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. અન્ત્ય સ્વર અ અને આ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી શૌદ્ધગો ભારદ્વાજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શુદ્ધગ અથવા શુદ્ધગાનું અપત્ય ભારદ્વાજ (ભરદ્વાજનું ગોત્રાપત્ય). ॥૬૩॥

વિકર્ણ-છગલાદ્ વાત્સ્યાઽઽત્રેયે ૬૧૧૬૪॥

વિકર્ણ અને છગલ નામને અનુક્રમે વાત્સ્ય અને આત્રેય સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. વિકર્ણસ્યાપત્યં વાત્સ્યઃ અને છગલસ્યાપત્યમાત્રેયઃ આ અર્થમાં વિકર્ણ અને છગલ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી વૈકર્ણો વાત્સ્યઃ અને છાગલ આત્રેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિકર્ણનું અપત્ય વાત્સ્ય. છગલનું અપત્ય આત્રેય. ॥૬૪॥

જન્મ્ વિશ્રવસો વિશ્લુક્ ચ વા ૬૧૧૬૫॥

વિશ્રવસ્ નામને અપત્યાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. અણ પ્રત્યયના યોગમાં વિશ્રવસ્ નામના અન્ત્ય વણને જ આદેશ થાય છે અને જ ના યોગમાં વિશ્રવસ્ નામના વિશ્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. વિશ્રવસોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં વિશ્રવસ્ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. અણ ના યોગમાં

વિશ્રવસ નામના સ્ ને ણ આદેશ અને ણ ના યોગમાં વિકલ્પથી વિશ્રવસ નામના વિશ્ નો લોપ. રવણ + અણ્ અને વિશ્રવણ + અણ્ આ અવસ્થામાં આઘ સ્વર અ અને ઇ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાવણઃ અને વૈશ્રવણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વિશ્રવાનું અપત્ય રાવણ. ॥૬૫॥

સંખ્યા-સં-ભદ્રાન્માતુ માતુર્ ચ ૬૧૧૬૬॥

સંખ્યાવાચક નામ; સમ્ અને ભદ્ર નામથી પરમાં રહેલા માતૃ નામને અપત્યાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે માતૃ નામને માતુર્ આદેશ થાય છે. દ્વયો માત્રોરપત્યમ્ સમ્માતુરપત્યમ્ અને ભદ્રમાતુરપત્યમ્ આ અર્થમાં દ્વિમાતૃ (દ્વિ અને માતૃ નામનો 'સંખ્યા૦ ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) નામને તેમજ સમ્માતૃ (સંગતા માતા) નામને અને ભદ્રમાતૃ (ભદ્રાયા ભદ્રસ્ય વા માતા) નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય; અને માતૃ નામને માતુર્ આદેશ. આઘ સ્વર ઇ અને અ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ તથા આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમાતુરઃ સમ્માતુરઃ અને ભદ્રમાતુરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે માતાનું અપત્ય. સારી માતાનું અપત્ય. ભદ્રમાતાનું અપત્ય. ॥૬૬॥

અદો નંદી-માનુષીનામ્નઃ ૬૧૧૬૭॥

દુ સંજ્ઞાવાળા નામને છોડીને અન્ય નદી વાચક અને માનુષી વાચક નામને અપત્યાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. યમુનાયા અપત્યમ્ અને દેવદત્તાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં યમુના અને દેવદત્તા નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વેના આ નો 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ.

આદ્યસ્વર અ અને એ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી યામુનઃ પ્રણેતા અને દૈવદત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યમુનાનું અપત્ય પ્રણેતા (વ્યક્તિવિશેષ). દેવદત્તનું અપત્ય. અદોરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દુ સંજ્ઞાવાળા નામને છોડીને જ અન્ય નદી અને માનુષીવાચક નામને અપત્યાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી 'સંજ્ઞા દુર્વા ૬-૧-૬' થી વિહિત દુ સંજ્ઞાવાળા ચન્દ્રભાગા નામને; ચન્દ્રભાગાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ડ્યાપ્-ત્યૂઃ ૬-૧-૭૦' થી ઇયણ્(ઇય)પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. તેથી ચાન્દ્રભાગેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચન્દ્રભાગાનું અપત્ય. ॥૬૭॥

પીલા-સાલ્વા-મણ્ડૂકાદ્ વા ૬૧૧૬૮॥

પીલા સાલ્વા અને મણ્ડૂક નામને અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે. પીલાયા અપત્યમ્ સાલ્વાયા અપત્યમ્ અને મણ્ડૂકસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં પીલા સાલ્વા અને મણ્ડૂક નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. તેની પૂર્વેના આ અને અ નો 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ. આદ્યસ્વર ઈ અને અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પૈલઃ સાલ્વઃ અને માણ્ડૂકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે પીલા અને સાલ્વા નામને 'દ્વિસ્વરાદઃ ૬-૧-૭૧' થી ઇયણ્ (ઇય) પ્રત્યય, અને મણ્ડૂક નામને 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૈલેયઃ સાલ્વેયઃ અને માણ્ડૂકિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પીલાનું અપત્ય. સાલ્વાનું અપત્ય. મણ્ડૂકનું અપત્ય. ॥૬૮॥

દિતેઐયણ્ વા ૬।૧।૬૧॥

દિતિ નામને અને મણ્ડૂક નામને અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. પીલા અને સાલ્વા નામને પૂર્વ (૬-૧-૬૮) સૂત્રથી વિકલ્પથી અણ્ નું વિધાન હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં તેને એયણ્ પ્રત્યય 'દ્વિસ્વરાં ૬-૧-૭૧' થી સિદ્ધ જ છે. તેથી આ સૂત્રમાં ચ થી તેનું ગ્રહણ કર્યું નથી. દિતેરપત્યમ્ અને મણ્ડૂકસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દિતિ નામને અને મણ્ડૂક નામને આ સૂત્રથી એયણ્ (એય) પ્રત્યય. આઘસ્વર ઇ અને અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. અન્ત્ય ઇ અને અ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૈતેયઃ અને માણ્ડૂકેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દિતિ નામને 'અનિદમ્યં ૬-૧-૧૫' થી જ્ય(ય)પ્રત્યય અને મણ્ડૂક નામને 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી દૈત્યઃ અને માણ્ડૂકિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દિતિનું અપત્ય. મણ્ડૂકનું અપત્ય. ॥૬૧॥

હ્યાપ્-ત્યૂઃ ૬।૧।૭૦॥

હી (ઈ); આપ્ (આ); તિ અને ઝઙ્ (ઝ) પ્રત્યયાન્ત (સ્ત્રી પ્રત્યયાન્ત) નામને અપત્યાર્થમાં એયણ્ (એય) પ્રત્યય થાય છે. સુપર્ણ્યા અપત્યમ્; વિનતાયા અપત્યમ્; યુવત્યા અપત્યમ્ અને કમણ્ડલ્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે સુપર્ણી (હ્યન્ત); વિનતા (આબન્ત); યુવતિ (ત્યન્ત) અને કમણ્ડલૂ (ઝઙન્ત) નામને આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી નામના આઘ સ્વર ઉ ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ એ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય સ્વર ઈ આ અને ઇ નો લોપ. ઝ નો 'અકદ્ઘ્રં ૭-૪-૬૯' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌપર્ણેયઃ; વૈનતેયઃ;

યૌવતેયઃ અને કામણ્ડલેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -
 સુપર્ણાનું અપત્ય. વિનતાનું અપત્ય. યુવતિનું અપત્ય. કમણ્ડલૂનું અપત્ય.
 ॥૭૦॥

દ્વિસ્વરાદનઘાઃ ૬૧૧૭૧॥

નદીવાચક નામથી ભિન્ન દ્વિસ્વરી (બે સ્વરથી યુક્ત) -ઙી; આપ્; તિ
 અને ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યય થાય છે. આ સૂત્ર
 સૂ. નં. ૬-૧-૬૭ નું અપવાદ છે. દત્તાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં દત્તા
 નામને આ સૂત્રથી એયળ્ પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧'
 થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ
 વગેરે કાર્ય થવાથી દાત્તેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દત્તાનું અપત્ય.
 અનઘા ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નદીવાચક
 નામને છોડીને અન્ય જ દ્વિ સ્વરી - ઙી આપ્ તિ અને ઝઙ્ પ્રત્યયાન્ત
 નામને અપત્યાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વિસ્વરી પણ નદીવાચક
 સિપ્રા (આબન્ત) નામને; સિપ્રાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી એયળ્
 પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'અદોર્નદી ૦ ૬-૧-૬૭' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય
 થવાથી સૈપ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સિપ્રાનું (સિપ્રાનદીનું)
 અપત્ય. ॥૭૧॥

ઇતોઽનિઙઃ ૬૧૧૭૨॥

ઇઙ્ પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય દ્વિસ્વરી (બેસ્વરવાળા) ઇકારાન્ત
 નામને અપત્યાર્થમાં એયળ્ (એય) પ્રત્યય થાય છે. નાભેરપત્યમ્ આ
 અર્થમાં નાભિ નામને આ સૂત્રથી એયળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી
 નાભિ નામના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાભેયઃ આવો પ્રયોગ થાય

છે. અર્થ- નાભિનું અપત્ય. અનિજ્ઞાનમ્ ? = આ સૂત્રથી ઇજ્ઞા પ્રત્યયાન્ત નામને છોડીને અન્ય જ દ્વિસ્વરી ઇકારાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દક્ષસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દક્ષ નામને 'અત્ત ઇજ્ઞા ૬-૧-૩૧' થી વિહિત ઇજ્ઞા પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્વિસ્વરી પણ ઇજ્ઞા પ્રત્યયાન્ત દાક્ષિ નામને દાક્ષેરપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ 'યજિજ્ઞઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનણ્ પ્રત્યય થાય છે, જેથી દાક્ષાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દાક્ષિનું અપત્ય યુવા. દ્વિસ્વરાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ઞા પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન દ્વિસ્વરી જ ઇકારાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી મરીચેરપત્યમ્ આ અર્થમાં બહુસ્વરી મરીચિ નામને આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ડસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે, જેથી મારીચઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મરીચિનું અપત્ય. ॥૭૨॥

શુભ્રાદિભ્યઃ ૬।૧।૭૩॥

શુભ્રાદિ ગણપાઠમાંનાં શુભ્ર વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં એયણ્ (એય) પ્રત્યય થાય છે. શુભ્રસ્યાપત્યમ્ અને વિષ્ટપુરસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં શુભ્ર અને વિષ્ટપુર નામને આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ અને ઇ ને વૃદ્ધિ ઔ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌભ્રેયઃ અને વૈષ્ટપુરેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શુભ્રનું અપત્ય. વિષ્ટપુરનું અપત્ય. ॥૭૩॥

શ્યામ-લક્ષણાદ્ વાશિષ્ઠે ૬।૧।૭૪॥

શ્યામ અને લક્ષણ નામને વાશિષ્ઠ સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં એયણ્ પ્રત્યય

થાય છે. શ્યામસ્યાપત્યં વાશિષ્ઠઃ અને લક્ષણસ્યાપત્યં વાશિષ્ઠઃ આ અર્થમાં શ્યામ નામને અને લક્ષણ નામને આ સૂત્રથી ઇયળ્(ઇય)પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી શ્યામેયઃ અને લક્ષણેયો વાશિષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શ્યામનું અપત્ય વાશિષ્ઠ. લક્ષણનું અપત્ય વાશિષ્ઠ. ॥૭૪॥

વિકર્ણ- કુષીતકાત્ કાશ્યપે ૬।૧।૭૫॥

વિકર્ણ અને કુષીતક નામને કાશ્યપ સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં ઇયળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિકર્ણસ્યાપત્યમ્ કાશ્યપઃ અને કુષીતકસ્યાપત્યં કાશ્યપઃ આ અર્થમાં વિકર્ણ અને કુષીતક નામને આ સૂત્રથી ઇયળ્(ઇય) પ્રત્યય. આદ્યસ્વર ઇ અને ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઇ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી વૈકર્ણેયઃ કાશ્યપઃ અને કૌષીતકેયઃ કાશ્યપઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિકર્ણનું અપત્ય-કાશ્યપ. કુષીતકનું અપત્ય- કાશ્યપ. ॥૭૫॥

ધ્રુવો ધ્રુવ ચ ૬।૧।૭૬॥

ધ્રૂ શબ્દને અપત્યાર્થમાં ઇયળ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે ધ્રૂ નામને ધ્રુવ્ આદેશ થાય છે. ધ્રુવોઽપત્યમ્ આ અર્થમાં ધ્રૂ નામને આ સૂત્રથી ઇયળ્ (ઇય) પ્રત્યય અને ધ્રૂ નામને ધ્રુવ્ આદેશ. તેના ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ધ્રૌવેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ધ્રૂનું અપત્ય. ॥૭૬॥

કલ્યાણ્યાદેરિન્ ચાઽન્તસ્ય ૬।૧।૭૭॥

કલ્યાણ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં કલ્યાણી વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે કલ્યાણી વગેરે નામના અન્ત્ય વર્ણને ઇન્ આદેશ થાય છે. કલ્યાણ્યા અપત્યમ્ તથા સુભગાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં કલ્યાણી અને સુભગા નામને આ સૂત્રથી એયળ્ (એય) પ્રત્યય. તેમ જ અન્ત્ય ઈ ને અને આ ને ઇન્ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી કલ્યાણી નામના આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘હૃદ્-ભગ ૦ ૭-૪-૨૫’ થી સુભગા નામના ડ ને અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલ્યાણિનેયઃ અને સૌભાગિનેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કલ્યાણીનું અપત્ય. સુભગાનું અપત્ય. ॥૭૭॥

કુલટાયા વા ૬।૧।૭૮॥

કુલટા નામને અપત્યાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે કુલટા નામના અન્ત્યવર્ણને વિકલ્પથી ઇન્ આદેશ થાય છે. કુલટા નામ આપ્ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ‘ઙ્યાપ્ ૦ ૬-૧-૭૦’ થી તેને એયળ્ પ્રત્યય સિદ્ધ જ છે. આ સૂત્રનું પ્રણયન માત્ર ઇન્ આદેશ માટે છે. તેથી વા નો અન્વય ઇન્ આદેશની સાથે જ છે. એયળ્ પ્રત્યયની સાથે નહિ. કુલટાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં કુલટા (કુલાન્યટતિ) નામને આ સૂત્રથી એયળ્ પ્રત્યય; અને કુલટા નામના અન્ત્ય આ ને વિકલ્પથી ઇન્ આદેશથી નિષ્પન્ન કુલટિન્ + એયળ્ અને કુલટા + એયળ્ આ અવસ્થામાં આઘસ્વર ડ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્જો ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌલટિનેયઃ અને કૌલટેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કુલટાનું અપત્ય. ॥૭૮॥

ચટકાજૈરઃ, સ્ત્રિયાં તુ લુપ્ ૬૧૧૭૧૧

ચટક નામને (નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણમ્ આ ન્યાયથી ચટકા નામને પણ) અપત્યમાત્ર અર્થમાં જૈર (જૈર) પ્રત્યય થાય છે; અને સ્ત્રી સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં તે જૈર પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. ચટકસ્ય (ચટકાયા વા) અપત્યમ્ પુમાન્ આ અર્થમાં ચટક નામને આ સૂત્રથી જૈર પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાટકૈરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ચટકસ્યા (ચટકાયા વા) ડ પત્યાનિ સ્ત્રિયઃ આ અર્થમાં ચટકા નામને સ્ત્રી અપત્યાર્થમાં આ સૂત્રથી જૈર પ્રત્યય અને તેનો લોપ. ચટક નામને સ્ત્રીલિઙ્ગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચટકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ચટકનું (અથવા ચટકાનું પણ) અપત્ય. ચટક (અથવા ચટકા) ના સ્ત્રી સ્વરૂપ અપત્યો. સૂત્રમાં સ્ત્રિયાં તુ લુપ્ ના સ્થાને અસ્ત્રિયામ્ આ પ્રમાણેના નિર્દેશથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થાત. પરન્તુ જૈર ભિન્ન પ્રત્યયનો બાધ કરવા જૈર નું વિધાન કરી ઉપર જણાવ્યા મુજબ લુપ્તનું વિધાન કર્યું છે. અન્યથા સ્ત્રી અપત્યમાં જૈર ભિન્ન પ્રત્યય થાત-એ સમજી શકાય છે. ૧૧૭૧૧

ક્ષુદ્રાખ્ય ઇરણ્ વા ૬૧૧૮૦૧

આંખ વગેરે અઙ્ગથી હીન અથવા અનિયત પુરુષ - પતિવાળી સ્ત્રીને ક્ષુદ્ર કહેવાય છે. ક્ષુદ્રાર્થક સ્ત્રીલિઙ્ગનામને અપત્યાર્થમાં ઇરણ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કાળાયા અપત્યમ્ અને દાસ્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં કાળા અને દાસી નામને આ સૂત્રથી ઇરણ્ (જૈર) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી

કાળેર: અને દાસેર: આલો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 ઇરળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘દ્વિસ્વરાં ૬-૧-૭૧’ થી ઇયળ્ પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી કાળેય: અને દાસેય: આલો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - કાણી સ્ત્રીનું અપત્ય. દાસીનું અપત્ય. ॥૮૦॥

ગોધાયા દુષ્ટે ગારમ્ ૬૧૧૮૧॥

ગોધા નામને દુષ્ટાપત્યાર્થમાં ગાર (આર) અને ઇરળ્ (ઇર) પ્રત્યય
 થાય છે. ગોધાયા અપત્યં દુષ્ટમ્ આ અર્થમાં ગોધા નામને આ સૂત્રથી
 ગાર અને ઇરળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ
 ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી ગૌધાર: અને ગૌધેરો ગોધાયામહિજાત: આલો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- સર્પથી ગોધામાં ઉત્પન્ન અપત્ય. ॥૮૧॥

જળ્ટ - પળ્ટાત્ ૬૧૧૮૨॥

જળ્ટ અને પળ્ટ નામને અપત્યાર્થમાં ગાર (આર) પ્રત્યય થાય છે.
 જળ્ટસ્યાપત્યમ્ અને પળ્ટસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં જળ્ટ અને પળ્ટ નામને
 આ સૂત્રથી ગાર પ્રત્યય. વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ
 આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી જાળ્ટાર: અને પાળ્ટાર: આલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: -
 જણ્ટનું અપત્ય. પણ્ટનું અપત્ય. ॥૮૨॥

ચતુષ્પાદમ્ ઇયજ્ ૬૧૧૮૩॥

ચાર પગવાળા પ્રાણીવાચક નામને અપત્યાર્થમાં ઇયજ્ પ્રત્યય થાય

છે. કમણ્ડલ્વા અપત્યમ્ આ અર્થમાં કમણ્ડલૂ નામને આ સૂત્રથી ઇયજ્ (ઇય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અકટ્ઠ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઋ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કામણ્ડલેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કમણ્ડલૂ (પશુવિશેષની જાતિ) નું અપત્ય. (આ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગ નામોને જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇયજ્ પ્રત્યયનું વિધાન છે). ॥૮૩॥

ગૃષ્ટ્યાદેઃ ૬૧૧૮૪॥

ગૃષ્ટ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં ગૃષ્ટિ વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં ઇયજ્ પ્રત્યય થાય છે. ગૃષ્ટ્યા અપત્યમ્ અને હૃષ્ટ્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં ગૃષ્ટિ અને હૃષ્ટિ નામને આ સૂત્રથી ઇયજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ષ્ટ્યઃ અને હાર્ષ્ટ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમણ્ડલૂ- ગૃષ્ટિનું અપત્ય. હૃષ્ટિનું અપત્ય. ॥૮૪॥

વાઙ્વેયો વૃષે ૬૧૧૮૫॥

વઙ્વા નામને 'વૃષ' અર્થમાં ઇયજ્ અથવા ઇયણ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. જે, ગર્ભમાં બીજનું સિગ્ચન કરે છે તેને વૃષ કહેવાય છે. વઙ્વાયા વૃષઃ આ અર્થમાં વઙ્વા નામને આ સૂત્રથી ઇયજ્ અથવા ઇયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાઙ્વેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બળદ. ઇયણ્ કે ઇયજ્ નું નિપાતન કરવાથી બંને પ્રત્યયમાંથી એકપણ પ્રત્યય વઙ્વા નામને અપત્યાર્થમાં થતો નથી. અન્યથા અન્યતર પ્રત્યય અપત્યાર્થમાં થાત. ॥૮૫॥

રેવત્યાદેરિકળ્ ૬।૧।૮૬॥

રેવત્યાદિ ગણપાઠમાંનાં રેવતી વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. રેવત્યા અપત્યમ્ અને અશ્વપાલ્યા અપત્યમ્ આ અર્થમાં રેવતી અને અશ્વપાલી નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ અને ઞ ને વૃદ્ધિ ઇ અને આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રૈવતિકઃ. અને આશ્વપાલિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રેવતીનું અપત્ય. અશ્વપાલીનું અપત્ય. ॥૮૬॥

વૃદ્ધસ્ત્રિયાઃ ક્ષેપે નશ્ચ ૬।૧।૮૭॥

વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીવાચક નામને અપત્યાર્થમાં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ન અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ‘ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યં સ્ત્રી ગાર્ગી તસ્યા (ગાર્ગ્યાઃ) યુવાપત્યં નિન્દાઃ આ અર્થમાં ગાર્ગી નામને આ સૂત્રથી ન (અ) અને ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગઃ અને ગાર્ગિકો વા જાત્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગાર્ગીનું અજ્ઞાનપિતૃક યુવાપત્ય. (ગર્ગ નામને ‘ગગદિ ૦ ૬-૧-૪૨’ થી યજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્ય નામને ‘યજો ૦ ૨-૪-૬૭’ થી કી પ્રત્યય. ‘અસ્ય ઙ્યાં ૦ ૨-૪-૮૬’ થી કી ની પૂર્વેના અ નો લોપ. ‘તદ્ધિતય ૦ ૨-૪-૯૨’ થી ય નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગી આવો પ્રયોગ થાય છે.) ॥૮૭॥

ભ્રાતુર્વ્યઃ ૬।૧।૮૮॥

અપ્ત્યાર્થમાં ભ્રાતુ નામને વ્ય પ્રત્યય થાય છે. ભ્રાતુરપત્યમ્ આ

અર્થમાં ભ્રાતૃ નામને આ સૂત્રથી વ્ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભ્રાતૃવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ભાઈનો પુત્ર. ॥૮૮॥

ईयः स्वसुश्च ६।१।८९॥

ભ્રાતૃ અને સ્વસૃ નામને અપત્યાર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. ભ્રાતુરપત્યમ્ અને સ્વસુરપત્યમ્ આ અર્થમાં ભ્રાતૃ અને સ્વસૃ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ભ્રાત્રીયઃ અને સ્વસ્રીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ભાઈનું અપત્ય. બેનનું અપત્ય. ॥૮૯॥

मातृ-पित्रादे डैयणीयणौ ६।१।९०॥

માતૃ અને પિતૃ નામ આદિમાં છે જેના અને સ્વસૃ નામ છે અન્તમાં જેના એવા માતૃષ્વસૃ અને પિતૃષ્વસૃ નામને, અપત્યાર્થમાં ડેયણ્ અને ઈયણ્ પ્રત્યય થાય છે. માતૃષ્વસુરપત્યમ્ અને પિતૃષ્વસુરપત્યમ્ આ અર્થમાં માતૃષ્વસૃ અને પિતૃષ્વસૃ નામને આ સૂત્રથી ડેયણ્ (ઇય) તેમ જ ઈયણ્ (ઈય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી પિતૃ નામના ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ડેયણ્ ની પૂર્વેના સ્વસૃ નામના ક્રનો 'ડિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માતૃષ્વસેયઃ; માતૃષ્વસ્રીયઃ; પૈતૃષ્વસેયઃ અને પૈતૃષ્વસ્રીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માતાની બેનનું અપત્ય. પિતાની બેનનું અપત્ય. ॥૯૦॥

श्वशुराद् यः ६।१।९१॥

શ્વશુર નામને અપત્યાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. શ્વસુરસ્યાપત્નિ આ

અર્થમાં શ્વશુર નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી શ્વશુર નામના અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વશુર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સસરાનું અપત્ય- સાળો. ॥૧૧॥

જાતૌ રાજ્ઞઃ ૬।૧।૧૨॥

જાતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો રાજન્ નામને અપત્યાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. રાજન્ નામને રાજ્ઞોડપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી રાજન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ક્ષત્રિય. રાજન્ + ય આ અવસ્થામાં ‘નોડપદં ૭-૪-૬૧’ થી અન્ ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો ‘અનોડટ્યે યે ૭-૪-૫૧’ થી નિષેધ થાય છે. ॥૧૨॥

ક્ષત્રાદિયઃ ૬।૧।૧૩॥

જાતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ક્ષત્ર નામને અપત્યાર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. ક્ષત્રસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ક્ષત્ર નામને અપત્યાર્થમાં ઇય પ્રત્યય. ઇય ની પૂર્વેના અન્ત્ય અ નો ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષત્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ક્ષત્રિય. ॥૧૩॥

મનોડ યાળૌ ષશ્ચાન્તઃ ૬।૧।૧૪॥

જાતિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો મનુ નામને અપત્યાર્થમાં ય અને અળ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે મનુ નામના અન્તમાં ષ નો આગમ થાય છે. મનોરપત્યાનિ આ અર્થમાં મનુ નામને આ સૂત્રથી ય અને અળ્ (અ) પ્રત્યય; તેમજ મનુ નામના અન્તે ષ નો આગમ. અળ્ પ્રત્યયની પૂર્વે મનુ નામના અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આ આદેશ..... વગેરે કાર્ય થવાથી

મનુષ્યાઃ અને માનુષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મનુષ્યજાતિ.
॥૧૪॥

માળવઃ કુત્સાયામ્ ૬૧૧૧૫॥

નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અપત્યાર્થમાં વિહિત ઔત્સર્ગિક અળ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો મનુ નામના ન્ ને ણ્ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. મનોરપત્યમ્ આ અર્થમાં મનુ નામને 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અળ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી ઉ ને અવ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ન્ ને ણ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માળવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મનુનું મૂર્ખ અપત્ય. ॥૧૫॥

કુલાદીનઃ ૬૧૧૧૬॥

કેવલ કુલ નામને તેમ જ કુલ નામ છે અન્તમાં જેના એવા કુલાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે. બહુકુલસ્યાપત્યમ્ અને કુલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં બહુકુલ નામને અને કુલ નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી ઈન પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બહુકુલીનઃ અને કુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારા કુલનું અપત્ય. કુલીન. અહીં યાદ રાખવું કે સૂ. નં. '૬-૧-૧૭' થી સમાસમાં કુલ નામને ય અને ઇયકજ્ પ્રત્યયનો નિષેધ કરાયો છે. તેથી અહીં કુલાન્ત અને કેવલ કુલ નામનું પ્રહસ થાય છે.
॥૧૬॥

યૈયકજાવસમાસે વા ૬।૧।૧૭।

કેવલ કુલ નામને અને કુલ નામ છે અન્તમાં જેના એવા કુલાન્ત નામને; કુલ નામ સમાસમાં ન હોય તો અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી ય અને એયકજ્ (એયક) પ્રત્યય થાય છે. કુલસ્યાપત્યમ્ અને બહુકુલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં કુલ નામને અને બહુકુલ નામને આ સૂત્રથી ય અને એયકજ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. એયકજ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આઘ સ્વર ઉ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કુલ્યઃ; કૌલેયકઃ અને બહુકુલ્યઃ બાહુકુલેયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય અને એયકજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે કુલ અને બહુકુલ નામને ‘કુલાદીનઃ ૬-૧-૧૬’ થી ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુલીનઃ અને બહુકુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ -કુલીન. સારા કુલનું અપત્ય.

અસમાસ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કુલ શબ્દ સમાસમાં ન હોય તો જ કેવલ કુલ નામને અને કુલાન્ત નામને અપત્યાર્થમાં ય તેમજ એયકજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી આદ્યકુલ (આદ્યં ચ તત્કુલમ્) નામને આ સૂત્રથી ય તેમજ એયકજ્ પ્રત્યય થતો નથી; પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી આદ્ય - કુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શ્રીમન્ત કુલનું અપત્ય. ॥૧૭॥

દુષ્કુલાદેયણ્ વા ૬।૧।૧૮।

દુષ્કુલ નામને અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. દુષ્કુલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દુષ્કુલ નામને આ સૂત્રથી એયણ્ (એય) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી દુ ના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી દૌષ્કુલેયઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇયજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'કુલાદીનઃ ૬-૧-૧૬' થી ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દુષ્કુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખરાબ કુલનું અપત્ય. ॥૧૮॥

મહાકુલાદ્ બાઝીનજૌ ૬।૧।૧૧॥

મહાકુલ નામને અપત્યાર્થમાં અજ્ (અ) અને ઈનજ્ (ઈન) પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. મહાકુલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં મહાકુલ નામને આ સૂત્રથી અજ્ અને ઈનજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી માહાકુલઃ અને માહાકુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અજ્ અને ઈનજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે મહાકુલ નામને 'કુલાદીનઃ ૬-૧-૧૬' થી ઈન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મહાકુલીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મોટાકુલનું અપત્ય. સૂત્રમાં મહાકુલ આ પ્રમાણે આ ની સાથે પાઠ હોવાથી મહતાં કુલમ્ મહત્કુલમ્ તસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં મહત્કુલ નામને આ સૂત્રથી અજ્ અને ઈનજ્ પ્રત્યય થતો નથી ...॥૧૧॥

કુવદિર્જ્યઃ ૬।૧।૧૦૦॥

કુર્વાદિ ગણપાઠમાંનાં કુરુ વગેરે નામને; અપત્યાર્થમાં જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. કુરોરપત્યાનિ અને શઙ્કોરપત્યાનિ આ અર્થમાં કુરુ અને શઙ્કુ નામને આ સૂત્રથી જ્ય (ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઊ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી નામના અન્ત્ય ઊ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌરવ્યાઃ અને શાઙ્કવ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુરુના અપત્યો.

શકુંના અપત્યો. ॥૧૦૦॥

સમ્રાજઃ ક્ષત્રિયે ૬।૧।૧૦૧॥

સમ્રાજ્ નામને ક્ષત્રિય સ્વરૂપ અપત્યાર્થમાં જ્ય પ્રત્યય થાય છે. સમ્રાજોડપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સમ્રાજ્ નામને જ્ય (ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સામ્રાજ્યઃ ક્ષત્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ક્ષત્રિય. ॥૧૦૧॥

સેનાન્ત-કારુ-લક્ષ્મણાદિજ્ ચ ૬।૧।૧૦૨॥

સેન શબ્દ અન્તમાં છે જેના તે સેનાન્ત નામને; 'કારુ' (કરનાર) અર્થવાળા નામને અને લક્ષ્મણ નામને અપત્યાર્થમાં ઇજ્ અને જ્ય પ્રત્યય થાય છે. હરિષેણસ્યાપત્યમ્ તન્તુવાયસ્યા-ડપત્યમ્ અને લક્ષ્મણસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં સેનાન્ત હરિષેણ નામને કાર્વર્થક તન્તુવાય નામને અને લક્ષ્મણ નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ (ઈ) અને જ્ય (ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અઘર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હારિષેણિઃ હારિષેણ્યઃ; તાન્તુવાયિઃ તાન્તુવાય્યઃ અને લક્ષ્મણિઃ લક્ષ્મણ્યઃ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હરિષેણનું અપત્ય. વણકરનું અપત્ય. લક્ષ્મણનું અપત્ય. ॥૧૦૨॥

સુયામ્નઃ સૌવીરિષ્વાયનિજ્ ૬।૧।૧૦૩॥

સૌવીર દેશમાંના અર્થનાં વાચક સુયામન્ નામને અપત્યાર્થમાં આયનિજ્(આયનિ) પ્રત્યય થાય છે. સુયામ્નોડપત્યમ્ આ અર્થમાં સુયામન્ નામને આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. સુયામન્ નામના અન્ નો, 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧'થી લોપ

વગેરે કાર્ય થવાથી સૌયામાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુયામનું અપત્ય. ॥૧૦૩॥

પાળ્ટાહૃતિ-મિમતાણ્ણશ્ચ ૬૧૧૧૦૪॥

સૌવીરાર્થક (સૌવીર દેશમાંના અર્થનાં વાચક)પાળ્ટાહૃતિ અને મિમત નામને અપત્યાર્થમાં ણ અને આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે. પાળ્ટાહૃતેરપત્યમ્ અને મિમતસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં પાળ્ટાહૃતિ અને મિમત નામને આ સૂત્રથી ણ (અ) અને આયનિજ્ (આયનિ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ અને અ નો લોપ. મિમત નામના ઇ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ દે આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાળ્ટાહૃતઃ પાળ્ટાહૃતાયનિઃ અને મૈમતઃ મૈમતાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાળ્ટાહૃતિનું અપત્ય(સૌવીરનું ગોત્રાપત્ય). મિમતનું અપત્ય (સૌવીરનું ગોત્રાપત્ય). ॥૧૦૪॥

ભાગવિત્તિ-તાર્ણબિન્દવાઽઽકશાપેયાન્નિન્દાયમિકણ્ વા ૬૧૧૧૦૫॥

વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સૌવીરાર્થક ભાગવિત્તિ તાર્ણબિન્દવ અને આકશાપેય નામને નિન્દા અર્થ જણાતો હોય તો યુવાપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. ભાગવિત્તેરપત્યં યુવા (નિન્દઃ); તાર્ણબિન્દવસ્યાપત્યં યુવા (નિન્દઃ) અને આકશાપેયસ્યાપત્યમ્ યુવા (નિન્દઃ) આ અર્થમાં ભાગવિત્તિ તાર્ણબિન્દવ અને આકશાપેય નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી નામના અન્ત્ય સ્વર ઇ નો અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાગવિત્તિકઃ તાર્ણબિન્દવિકઃ અને આકશાપેયિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ભાગવિત્તિક નામને 'યઞિજઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનણ્ પ્રત્યય; અને તાર્ણબિન્દવ તથા આકશાપેય નામને 'અત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય

વગેરે કાર્ય થવાથી ભાગવિત્તાયનઃ તાર્ણબિન્દવિઃ અને આકશાપેયિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ભાગવિત્તિનું (સૌવીરનું) યુવાપત્ય શઠ. તાર્ણબિન્દવનું (સૌવીરનું) યુવાપત્ય શઠ. આકશાપેય (સૌવીર)નું યુવાપત્ય શઠ. (ભગવિત્તસ્યાપત્યમ્ તૃણબિન્દોરપત્યમ્ અને અકશાપસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ભગવિત્ત તૃણબિન્દુ અને અકશાપ નામને અનુક્રમે 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી; 'હસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અને 'શુભ્રાદિશ્ચઃ ૬-૧-૭૩' થી ઇજ્ અણ્ અને ઇયણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભાગવિત્તિ તાર્ણબિન્દવ અને આકશાપેય નામ બને છે.) ॥૧૦૫॥

સૌયામાયનિ-યામુન્દાયનિ-વાર્ષ્યાયણેરીયશ્ચ વા ૬।૧।૧૦૬॥

વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત સૌવીરાર્થક સૌયામાયનિ યામુન્દાયનિ અને વાર્ષ્યાયણિ નામને નિન્દ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો યુવાપત્યાર્થમાં ઈય અને ઇકણ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. સૌયામાયનેરપત્યં યુવા નિન્દ્યઃ; યામુન્દાયનેરપત્યં યુવા નિન્દ્યઃ અને વાર્ષ્યાયણેરપત્યં યુવા નિન્દ્યઃ આ અર્થમાં સૌયામાયનિ યામુન્દાયનિ અને વાર્ષ્યાયણિ નામને આ સૂત્રથી ઈય અને ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્યં ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌયામાયનીયઃ, સૌયામાયનિકઃ; યામુન્દાયનીયઃ યામુન્દાયનિકઃ અને વાર્ષ્યાયણીયઃ, વાર્ષ્યાયણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈય અને ઇકણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'હસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યય. 'જિદાર્ષા ૦ ૬-૧-૧૪૦' થી તે અણ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌયામાયનિઃ; યામુન્દાયનિઃ અને વાર્ષ્યાયણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સૌયામાયનિ (સૌવીર) નું યુવાપત્ય નિન્દ્ય. યામુન્દાયનિ (સૌવીર) નું યુવાપત્ય નિન્દ્ય. વાર્ષ્યાયણિનું (સૌવીરનું) યુવાપત્ય નિન્દ્ય. (સુયાન્તો વૃદ્ધાપત્યમ્; યમુન્દસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્; અને વૃષસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં સુયામન્; યમુન્દ અને વૃષ નામને અનુક્રમે; 'સુયાન્તઃ ૦ ૬-૧-

૧૦૩' થી આયનિજ્ પ્રત્યય; 'તિકાદે૦ ૬-૧-૧૦૭' થી આયનિજ્ પ્રત્યય; અને 'દગુ-કોશલ૦ ૬-૧-૧૦૮' થી યાયનિજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સૌયામાયનિ યામુન્દાયનિ અને વાર્ષ્યાયણિ નામ બને છે.) ॥૧૦૬॥

તિકાદેરાયનિજ્ ૬।૧।૧૦૭॥

તિકાદિ ગણપાઠમાંનાં તિક વગેરે નામને અપત્યાર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે. તિકસ્યાપત્યમ્ અને કિતવસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં તિક અને કિતવ નામને આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈકાયનિ: અને કૈતવાયનિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- તિકનું અપત્ય. કિતવનું અપત્ય. ॥૧૦૭॥

દગુ-કોશલ-કર્માર-છાગવૃષાદ્ યાદિ: ૬।૧।૧૦૮॥

દગુ કોશલ કર્માર છાગ અને વૃષ નામને અપત્યાર્થમાં યાયનિજ્ (યાયનિ) પ્રત્યય થાય છે. દગોરપત્યમ્ કોશલસ્યાપત્યમ્ કર્મારસ્યાપત્યમ્ છાગસ્યાપત્યમ્ અને વૃષસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી યાયનિજ્ (યાદિરાયનિજ્) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ઓ અને ઋ ને વૃદ્ધિ આ ઔ અને આર્ આદેશ. 'અસ્વય૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઊ ને અવ્ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાગવ્યાયનિ: કૌશલ્યાયનિ: કાર્માર્યાયણિ: છાગ્યાયનિ: અને વાર્ષ્યાયણિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- દગુનું અપત્ય. કોશલનું અપત્ય. કર્મારનું અપત્ય. છાગનું અપત્ય. વૃષનું અપત્ય. ॥૧૦૮॥

દિસ્ત્રાદણઃ ૬૧૧૧૦૧॥

વૃદ્ધાપત્યાર્થક અણ્ (અ)પ્રત્યયાન્ત દ્વિસ્વરી (બે સ્વર છે જેમાં તે) નામને અપત્યાર્થમાં આયનિજ્ (આયનિ)પ્રત્યય થાય છે. કર્તુરપત્યમ્ આ અર્થમાં 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી કર્તુ નામને અણ્ પ્રત્યય...વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન અણ્ પ્રત્યયાન્ત દ્વિસ્વરી કાર્ત્ર નામને કાર્ત્રસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્ત્રાયણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કર્તાના વૃદ્ધાપત્યનું અપત્ય. ॥૧૦૧॥

અવૃદ્ધાદ્ દો નંબા ૬૧૧૧૧૦॥

વૃદ્ધાપત્યાર્થક પ્રત્યયાન્ત નામથી ભિન્ન, દુસંજ્ઞક નામને અપત્યાર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. આપ્રગુપ્તસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં (આપ્રગુપ્ત નામને સૂત્રનં. '૬-૧-૮' થી દુ, સંજ્ઞા થાય છે.) આ સૂત્રથી આયનિજ્ (આયનિ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આપ્રગુપ્તાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આપ્રગુપ્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આપ્રગુપ્તનું અપત્ય. ॥૧૧૦॥

પુત્રાન્તાદ્ ૬૧૧૧૧૧॥

પુત્ર શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દુસંજ્ઞક નામને વિકલ્પથી આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે. ગાર્ગીપુત્રસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં 'વૃદ્ધિધર્યં ૬-૧-૮' થી

વિહિત દુ સંજ્ઞક ગાર્ગીપુત્ર નામને આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગીપુત્રાયણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગાર્ગીપુત્રિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગાર્ગીના પુત્રનું અપત્ય. ગાર્ગીપુત્રાયણિઃ અહીં યદ્યપિ સૂ.નં. ૬-૧-૧૧૦ થી આયનિજ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રનું પ્રણયન; સૂ.નં. ૬-૧-૧૧૨ થી ક નો આગમ ન થાય- એ માટે છે. આ સૂત્રના વિકલ્પપક્ષમાં સૂ. નં. ૬-૧-૧૧૨ થી ક્ આગમ થાય ત્યારે ગાર્ગીપુત્રકાયણિઃ આવો ત્રીજો પ્રયોગ પણ થાય છે.... ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી સમજી લેવું.... ॥૧૧૧॥

ચર્મિ-વર્મિ-ગારેટ-કાર્કટ્ય-કાક-લઙ્કા-વાકિનાચ્ચ

કશ્ચાન્તોઽન્ત્યસ્વરાત્ ૬।૧।૧૧૨॥

ચર્મિન્ વર્મિન્ ગારેટ કાર્કટ્ય કાક લઙ્કા અને વાકિન નામને તેમજ 'પુત્ર' શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા પુત્રાન્ત દુસંજ્ઞક નામને અપત્યાર્થમાં વિકલ્પથી આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે. અને આયનિજ્ પ્રત્યયના યોગમાં નામના અન્ત્યસ્વરની પરમાં ક્ નો આગમ થાય છે. ચર્મિણોઽપત્યમ્; વર્મિણોઽપત્યમ્; ગારેટસ્યાપત્યમ્; કાર્કટ્યસ્યાપત્યમ્; કાકસ્યાપત્યમ્; લઙ્કાયા અપત્યમ્; વાકિનસ્યાપત્યમ્ અને ગાર્ગીપુત્રસ્યાપત્યમ્; આ અર્થમાં અનુક્રમે ચર્મિન્, વર્મિન્, ગારેટ, કાર્કટ્ય, કાક, લઙ્કા અને વાકિન નામને તેમ જ ગાર્ગીપુત્ર નામને (સૂ.નં. ૬-૧-૮ થી વિહિત દુસંજ્ઞક નામને) આ સૂત્રથી આયનિજ્ (આયનિ) પ્રત્યય; તેમ જ ચર્મિન્ વગેરે નામના અન્ત્યસ્વરની પરમાં ક્ નો આગમ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ચર્મિન્ અને વર્મિન્ ના ન્ નો 'નોઽપદઽ ૭-૪-૬૧' થી લોપ.. વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે

ચાર્મિકાયણિઃ; વાર્મિકાયણિઃ; ગારેટકાયણિઃ; કાર્કટ્યકાયણિઃ; કાકકાયણિઃ;
 લાઙ્કકાયણિઃ; વાકિકાયણિઃ અને ગાર્ગીપુત્રકાયણિઃ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયણિજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ચર્મિન્
 અને વર્મિન્ નામને 'ડસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અણ્ પ્રત્યય. ગારેટ કાક
 અને વાકિન નામને તેમ જ ગાર્ગીપુત્ર નામને 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી
 ઇજ્ પ્રત્યય; અને કાર્કટ્ય નામને તથા લઙ્કા નામને 'યજિજઃ ૬-૧-
 ૫૪' અને 'દ્વિસ્વરાદ૦ ૬-૧-૭૧' થી અનુક્રમે આયનણ્ અને ઇયણ્
 પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચાર્મિણઃ, વાર્મિણઃ, ગારેટિઃ કાર્કટ્યાયનઃ,
 કાકિઃ, લાઙ્કેયઃ, વાકિણિઃ અને ગાર્ગીપુત્રિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 ક્રમશઃ- ચર્મીનું અપત્ય. વર્મીનું અપત્ય. ગારેટનું અપત્ય. કાર્કટ્યનું
 અપત્ય. કાકનું અપત્ય. લઙ્કનું અપત્ય. વાકિનનું અપત્ય. ગાર્ગીપુત્રનું
 અપત્ય. ॥૧૧૨॥

અદોરાયણિઃ પ્રાયઃ ૬/૧/૧૧૩॥

દુ સંજ્ઞક નામોને છોડીને અન્ય નામને અપત્યાર્થમાં પ્રાયઃ
 (પ્રયોગાનુસાર) આયણિ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ગ્લુચુકસ્યાપત્યમ્ આ
 અર્થમાં ગ્લુચુક નામને આ સૂત્રથી આયણિ પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮'
 થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્લુચુકાયણિઃ આવો પ્રયોગ
 થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયણિ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'અત્ત
 ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ ને
 વૃદ્ધિઃ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્લૌચુકિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ-ગ્લુચુકનું અપત્ય. પ્રાય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ દુસંજ્ઞક નામથી ભિન્ન નામને અપત્યાર્થમાં પ્રયોગાનુસાર જ
 આયણિ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. તેથી દક્ષસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં દક્ષ
 નામને આ સૂત્રથી આયણિ પ્રત્યય ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્

પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દાક્ષિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દક્ષનું અપત્ય.
॥૧૧૩॥

રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ સરૂપાદ્ રાજાઽપત્યે દિરજ્ ૬૧૧૧૧૪॥

રાષ્ટ્રવાચક નામ સરૂપ (સમાન વર્ણવાળા) ક્ષત્રિયવાચક નામને અને ક્ષત્રિયવાચક નામ સરૂપ રાષ્ટ્રવાચક નામને ક્રમશઃ- અપત્યાર્થમાં અને રાજા સ્વરૂપ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે અને તેને દ્વિ સંજ્ઞા થાય છે. ક્ષત્રિયવાચક અને રાષ્ટ્રવાચક વિદેહ નામને ક્રમશઃ- અપત્યાર્થમાં અને ક્ષત્રિય-રાજા અર્થમાં આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય અને અજ્ ને દ્વિ સંજ્ઞા. 'બહુષ્વં ૬-૧-૧૨૪' થી અજ્ નો લુપ્ (લોપ)... વગેરે કાર્ય થવાથી વિદેહાઃ અપત્યાનિ રાજાનો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વિદેહદેશના રાજાઓ અથવા વિદેહદેશના ક્ષત્રિયોના અપત્યો. સરૂપાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રિય વાચક નામથી સરૂપ જ ક્ષત્રિય અને રાષ્ટ્ર વાચક નામને અનુક્રમે અપત્ય અને રાજાર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞક અજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સુરાષ્ટ્રાણાં રાજા આ અર્થમાં સુરાષ્ટ્ર નામને ; (તે નામ રાષ્ટ્રવાચક છે. પરંતુ ક્ષત્રિયવાચક ન હોવાથી સરૂપ નથી.) આ સૂત્રથી દ્વિ સંજ્ઞક અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ બહુવિષયેભ્યઃ ૬-૩-૪૫ થી અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી આઘ સ્વર ઉ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઐ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌરાષ્ટ્રકો રાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુરાષ્ટ્રદેશનો રાજા. અહીં યાદ રાખવું કે વિદેહાનાં રાજાનોઽપત્યાનિ વા આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિદેહાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. એકવચન દ્વિવચનમાં તો તાદૃશ દ્વિ સંજ્ઞક અજ્ પ્રત્યયનો લુપ્ થતો ન હોવાથી વૈદેહઃ અને વૈદેહૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૧૪॥

ગાન્ધારિ - સાલ્વેયાભ્યામ્ ૬।૧।૧૧૫।

ક્ષત્રિયવાચક નામના સરૂપ (સમાનવર્ણવાળા) રાષ્ટ્રવાચક ગાન્ધારિ અને સાલ્વેય નામને તેમજ રાષ્ટ્રવાચક નામના સરૂપ ક્ષત્રિયવાચક ગાન્ધારિ અને સાલ્વેય નામને અનુક્રમે રાજાર્થમાં અને અપત્યાર્થમાં દ્વિ સંજક અજ્ પ્રત્યય થાય છે. લઘુવૃત્તિમાં યથાસંખ્ય પદ તાદૃશ રાષ્ટ્રાર્થક નામને રાજાર્થમાં અને તાદૃશ ક્ષત્રિયાર્થક નામને અપત્યાર્થમાં-એતાદૃશ યથાસંખ્યાર્થક છે. ગાન્ધારિ નામને રાજાર્થમાં અને સાલ્વેય નામને અપત્યાર્થમાં - એતાદૃશ યથાસંખ્યાર્થક નથી. કારણ કે સૂત્રોપાત્ત દ્વિવચનથી વચનભેદના કારણે તેની નિવૃત્તિ થાય છે. ગાન્ધારીણાં રાજાનોડપત્યાનિ વા અને સાલ્વેયાનાં રાજાનોડપત્યાનિ વા આ અર્થમાં ગાન્ધારિ અને સાલ્વેય નામને આ સૂત્રથી દ્વિ સંજક અજ્ (અ) પ્રત્યય. તેનો 'બહુષ્વં ૬-૧-૧૨૪' થી લુપ્ (લોપ)...ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ગાન્ધારયઃ અને સાલ્વેયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગાન્ધારિ દેશના રાજાઓ. ગાન્ધારિ ક્ષત્રિયોના અપત્યો. સાલ્વેય દેશના રાજાઓ. સાલ્વેય ક્ષત્રિયોના અપત્યો. આ સૂત્ર સૂ. નં. ૬-૧-૧૧૮ નું અપવાદ છે. ॥૧૧૫॥

પુરુ - મગધ - કલિઙ્ગ - શૂરમસ - દ્વિસ્વરાદણ્ ૬।૧।૧૧૬।

ક્ષત્રિયવાચક નામના સરૂપ (સમાનવર્ણવાળા) રાષ્ટ્રાર્થક પુરુ મગધ કલિઙ્ગ અને શૂરમસ નામને તેમજ દ્વિસ્વરી (બે સ્વરવાળા) નામને રાજાર્થમાં; તથા રાષ્ટ્રવાચક નામના સરૂપ ક્ષત્રિયાર્થક પુરુ મગધ કલિઙ્ગ અને શૂરમસ નામને તેમજ દ્વિસ્વરી નામને અપત્યાર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. અને તેને (આ સૂત્રથી) દ્વિ સંજક થાય છે. અહીં દ્વિસ્વરી નામના ઉપાદાનથી પુરુ નામનું ગ્રહણ થઈ શકતું હોવા છતાં તેનું પૃથગ્ ગ્રહણ

તે અસરૂપ હોવા છતાં તેને અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય-એ માટે છે. પુરુ નામ રાષ્ટ્રવાચક નથી. પરન્તુ ક્ષત્રિય વાચક છે. પુરોરપત્યમ્; મગધાનાં રાજાઽપત્યં વા; કલિઙ્ગાનાં રાજાઽપત્યં વા; શૂરમસત્યાપત્યમ્ શૂરમસાનાં રાજા વા; અઙ્ગાનાં રાજા અઙ્ગસ્યાપત્યં વા; આ અર્થમાં પુરુ મગધ કલિઙ્ગ શૂરમસ અને અઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી દ્વિ સંજક અણ્ પ્રત્યય; 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેઽઽ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણેઽઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌરવઃ; માગધઃ; કલિઙ્ગઃ; શૌરમસઃ; અને આઙ્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પુરુ ક્ષત્રિયનું અપત્ય. મગધદેશનો રાજા અથવા મગધ ક્ષત્રિયનું અપત્ય. કલિઙ્ગ દેશનો રાજા અથવા કલિઙ્ગ ક્ષત્રિયનું અપત્ય. શૂરમસનો રાજા અથવા શૂરમસ ક્ષત્રિયનું અપત્ય. અઙ્ગદેશનો રાજા અથવા અઙ્ગક્ષત્રિયનું અપત્ય. ॥૧૧૬॥

સાલ્વાંશ-પ્રત્યગ્રથ-કલકૂટાઽશ્મકાદિજ્ઞ ૬।૧।૧૧૭॥

ક્ષત્રિય વાચક નામના સરૂપ રાષ્ટ્ર વાચક એવા-સાલ્વાંશ (સાલ્વદેશ નો અંશ) વાચક નામ; પ્રત્યગ્રથ નામ; કલકૂટ નામ તેમ જ અશ્મક નામને રાજાર્થમાં અને રાષ્ટ્ર વાચક નામના સરૂપ ક્ષત્રિય વાચક એવા સાલ્વાંશ વાચક નામ તેમ જ પ્રત્યગ્રથ કલકૂટ અને અશ્મક નામને અપત્યાર્થમાં દ્વિ સંજક ઇજ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદુમ્બરાણાં રાજા ઉદુમ્બરસ્યાપત્યમ્; પ્રત્યગ્રથાનાં રાજા પ્રત્યગ્રથસ્યાપત્યમ્; કલકૂટાનાં રાજા કલકૂટસ્યાપત્યમ્; અને અશ્મકાનાં રાજા અશ્મકસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે ઉદુમ્બર પ્રત્યગ્રથ કલકૂટ અને અશ્મક નામને આ સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય અને તેને દ્વિ સંજા. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણેઽઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો

લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદુમ્બરિઃ, પ્રાત્યગ્રથિઃ, કાલકૂટિઃ અને આશ્મકિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉદુમ્બરનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. પ્રત્યગ્રથનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. કલકૂટનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. અશ્મકનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. ॥૧૧૭॥

દુ-નાદિ-કુર્વિત્-કોશલાઽજાદાઙ્યઃ ૬૧૧૧૮॥

ક્ષત્રિય વાયક નામના સરૂપ (સમાન વર્ણવાલા) રાષ્ટ્ર વાયક એવા-
 દુ સંજ્ઞાવાળા નામ; ન્ છે આદિમાં જેના તે નાદિ નામ; કુરુ નામ;
 ઇકારાન્ત નામ; કોશલ નામ અને અજાદ નામને રાજાર્થમાં; તેમ જ
 રાષ્ટ્ર વાયક નામના સરૂપ ક્ષત્રિયવાયક એવા દુ સંજ્ઞક, નકારાદિ, કુરુ,
 ઇકારાન્ત, કોશલ અને અજાદ નામને અપત્યાર્થમાં દ્વિ સંજ્ઞક જ્ય (ય)
 પ્રત્યય થાય છે. આમ્બષ્ઠાનાં રાજા આમ્બષ્ઠસ્યાપત્યમ્; નિષધાનાં રાજા
 નિષધસ્યાપત્યમ્; કુરુનાં રાજા કુરોરપત્યમ્; અવન્તીનાં રાજા અવન્તેરપત્યમ્;
 કોશલાનાં રાજા કોશલસ્યાઽપત્યમ્ અને અજાદાનાં રાજા અજાદસ્યાઽપત્યમ્
 આ અર્થમાં આમ્બષ્ઠ (દુ સંજ્ઞક); નિષધ (નકારાદિ); કુરુ, અવન્તિ
 (ઇકારાન્ત); કોશલ અને અજાદ નામને આ સૂત્રથી જ્ય (ય) પ્રત્યય
 અને તેને દ્વિ સંજ્ઞા. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ઉ ઇ તથા ઓ
 ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ આ ઔ એ તથા ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી
 અન્ત્ય અ તથા ઇ નો લોપ. અન્ત્ય ઉ ને 'અસ્વય ૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્
 આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આમ્બષ્ઠ્યઃ; નૈષધ્યઃ; કૌરવ્યઃ; આવન્ત્યઃ;
 કૌશલ્યઃ અને આજાઘઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અમ્બષ્ઠનો
 રાજા અથવા તેનું અપત્ય. નિષધનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. કુરુનો
 રાજા અથવા તેનું અપત્ય. અવન્તિનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય.
 કોશલનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. અજાદનો રાજા અથવા તેનું
 અપત્ય. ॥૧૧૮॥

પાણ્ડો ડ્યય્ણ ૬૧૧૧૧૧૧

ક્ષત્રિય વાયક નામના સરૂપ રાષ્ટ્ર વાયક પાણ્ડુ નામને રાજાર્થમાં અને રાષ્ટ્ર વાયક નામના સરૂપ ક્ષત્રિયવાયક પાણ્ડુ નામને અપત્યાર્થમાં દ્વિ સંજક ડ્યય્ણ (ય) પ્રત્યય થાય છે. પાણ્ડુનાં રાજા અને પાણ્ડોરપત્યમ્ આ અર્થમાં પાણ્ડુ નામને આ સૂત્રથી ડ્યય્ણ (ય) પ્રત્યય અને તેને દ્વિ સંજ્ઞા. 'કિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઉ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાણ્ડ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાણ્ડુદેશનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. ડ્યય્ણ પ્રત્યયમાં ણ્ અનુબન્ધ વૃદ્ધિનું નિમિત્ત છે. વૃદ્ધિનિમિત્તક પુંવદ્ ભાવના નિષેધ માટે તે અનુબન્ધનું અહીં ઉપાદાન છે. તેથી પાણ્ડ્યા ભાર્યઃ અહીં સૂ. નં. '૩-૨-૫૫' થી પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થયો છે. ૧૧૧૧૧૧

શકાદિભ્યો દ્વે લુપ્ ૬૧૧૧૨૦૧

શકાદિ ગણપાઠમાંનાં શક વગેરે (પ્રયોગથી ગમ્ય) નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક પ્રત્યયનો લુપ્ -લોપ થાય છે. શકાનાં રાજા શકસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં તેમ જ યવનાનાં રાજા યવનસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં શક અને યવન નામને અનુક્રમે 'પુરુમગધ૦ ૬-૧-૧૧૬' થી દ્વિ સંજક અણ્ અને 'રાષ્ટ્ર - ક્ષત્રિયા૦ ૬-૧-૧૧૪' થી અજ્ (દ્વિ સંજક) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તે અણ્ અને અજ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શકઃ અને યવનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શકદેશનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. યવનદેશનો રાજા અથવા તેનું અપત્ય. ૧૧૨૦૧

કુન્ત્યવન્તેઃ સ્ત્રિયામ્ ૬।૧।૧૨૧।

કુન્તિ અને અવન્તિ નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયનો અર્થ સ્ત્રી હોય તો તે દ્વિ સંજક પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. કુન્તેરપત્યં સ્ત્રી અને અવન્તેરપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં 'દુ-નાદિં ૬-૧-૧૧૮' થી વિહિત કુન્તિ અને અવન્તિ નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્. કુન્તિ અને અવન્તિ નામને 'નુર્જતિઃ ૨-૪-૭૨' થી ડી (ई) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કુન્તી અને અવન્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુન્તિનું અપત્ય સ્ત્રી. અવન્તિનું અપત્ય સ્ત્રી અથવા કુન્તિદેશની રાણી. અવન્તિદેશની રાણી. સ્ત્રિયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કુન્તિ અને અવન્તિ નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક પ્રત્યયનો અર્થ સ્ત્રી હોય તો જ તેનો લુપ્ થાય છે. તેથી કુન્તેરપત્યં પુમાન્ કુન્તીનાં રાજા વા આ અર્થમાં કુન્તિ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ થયેલા દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. તેથી આઘ સ્વર ડ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌન્ત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કુન્તિનું અપત્ય પુરુષ અથવા કુન્તિ દેશનો રાજા. ॥૧૨૧॥

કુરોર્વા ૬।૧।૧૨૨।

કુરુ નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયનો અર્થ સ્ત્રી હોય તો તે દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયનો લોપ વિકલ્પથી થાય છે. કુરોરપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં કુરુ નામને 'દુ-નાદિં ૬-૧-૧૧૮' થી દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. કુરુ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'ઉત્તોઽપ્રાણિ ૦ ૨-૪-૭૩' થી ઋઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુરૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં

આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે આઘ સ્વર ઉ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. અન્ય ઉ ને 'અસ્વયઃ ૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ. કૌરવ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'કૌરવ્યઃ ૦ ૨-૪-૭૦' થી કી પ્રત્યય અને તેની પૂર્વે ડાયન્ નો આગમ. 'હિત્યન્યઃ ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી કૌરવ્ય ના અન્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌરવ્યાયણી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કુરુનું અપત્ય સ્ત્રી. ॥૧૨૨॥

દ્રેરજનોઽપ્રાચ્ય-ભગદિઃ ૬૧/૧૨૩॥

પ્રાચ્ય દેશવાચક નામ અને ભર્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં નામને છોડીને અન્ય નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક અજ્ અને અણ પ્રત્યયનો અર્થ સ્ત્રી હોય તો તેનો લોપ થાય છે, શૂરસેનસ્યાપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં શૂરસેન નામને 'રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાઃ ૬-૧-૧૧૪' થી દ્વિ સંજક અજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. શૂરસેન નામને 'અણજેઃ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શૂરસેની આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે મદ્રસ્યાપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં મદ્ર નામને 'પુરુ-મગધઃ ૬-૧-૧૧૬' થી દ્વિ સંજક અણ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ મદ્ર નામને કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મદ્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમશઃ- શૂરસેનનું અપત્ય સ્ત્રી. મદ્રનું અપત્ય સ્ત્રી. પ્રાચ્યાદિવર્જનં કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાચ્ય દેશવાચક અને ભર્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં નામથી ભિન્ન જ નામથી પરમાં રહેલા દ્વિ સંજક અજ્ અને અણ પ્રત્યયનો અર્થ સ્ત્રી હોય તો તે દ્વિ સંજક અણ અને અજ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી પજ્વાલસ્યાપત્યં સ્ત્રી અને ભર્ગસ્યાપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં પજ્વાલ નામને અને ભર્ગ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે અજ્ અને અણ પ્રત્યય ; તેને દ્વિ સંજા. તે દ્વિ સંજક અણ અને અજ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧'

થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાઞ્ચાલી અને માર્ગી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાઞ્ચાલનું અપત્ય સ્ત્રી. ભર્ગનું અપત્ય સ્ત્રી. (સૂ.નં. ૬-૧-૧૨૦) થી દ્રિ ની અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવા છતાં દ્રિ નું આ સૂત્રમાં જે ગ્રહણ છે. તે અન્યાધિકારમાં પણ વિહિત દ્રિ સંજક પ્રત્યયના લોપ માટે છે... એ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું. ॥૧૨૩॥

बहुष्यस्त्रियाम् ६।१।१२४॥

પ્રત્યયાર્થ સ્ત્રી ન હોય તો; બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો અર્થાત્ પ્રત્યયાર્થ બહુત્વવિશિષ્ટ હોય તો તે દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો લુપ્-લોપ થાય છે. પજ્વાલસ્યાપત્યાનિ પજ્વાલનાં રાજાનઃ આ અર્થમાં પજ્વાલ નામને 'રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ ૬-૧-૧૧૪' થી અજ્ પ્રત્યય અને તેને દ્રિ સંજા. તે દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પજ્વાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાઞ્ચાલનું અપત્ય. પાઞ્ચાલના રાજાઓ. અસ્ત્રિયામિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યયાર્થ સ્ત્રી ન હોય તો જ તાદૃશ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો લુપ્ થાય છે. તેથી પજ્વાલસ્યાપત્યાનિ સ્ત્રિયઃ આ અર્થમાં પજ્વાલ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્રિ સંજક અજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ ન થવાથી પાજ્વાલ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (જુઓ સૂ.નં. ૬-૧-૧૨૩) અર્થ-પાઞ્ચાલની છોકરીઓ. ॥૧૨૪॥

यस्कादेर्गोत्रे ६।१।१२५॥

યસ્કાદિ ગણપાઠમાંનાં યસ્ક વગેરે નામથી વિહિત જે બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ગોત્ર પ્રત્યય; તદન્ત યસ્કાદિ નામના પ્રત્યયનો;

સ્ત્રીલિંગને છોડીને બીજે લોપ થાય છે. યસ્કસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ અને લહ્યસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં યસ્ક અને લહ્ય નામને 'શિવાદેણ્ ૬-૧-૬૦' થી અણ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી યસ્કાઃ અને લહ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યસ્કના ગોત્રાપત્યો. લહ્યના ગોત્રાપત્યો. ગોત્રં ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યસ્કાદિ ગણપાઠમાંનાં યસ્ક વગેરે નામથી વિહિત જે બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ગોત્ર પ્રત્યય જ (પ્રત્યયમાત્ર નહિ.); તદન્ત યસ્ક વગેરે નામોના પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. તેથી યસ્કસ્યેમે આ અર્થમાં યસ્ક નામને 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. જેથી આદસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાસ્કાઃ છાત્રાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યસ્કના શિષ્યો. ॥૧૨૫॥

યજ્ઞોઽશ્યાપર્ણાન્ત-ગોપવનાદેઃ ૬।૧।૧૨૬॥

બહુત્વવિશિષ્ટ- ગોત્રાર્થક યજ્ઞ અને અજ્ઞ પ્રત્યયાન્ત નામના પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. પરન્તુ તે પ્રત્યય; ગોપવન શબ્દથી માંડીને શ્યાપર્ણ શબ્દ સુધીના શબ્દથી વિહિત ન હોવો જોઈએ. ગર્ગસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ અને વિદસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં ગર્ગ અને વિદ નામને અનુક્રમે 'ગગાદિ ૦ ૬-૧-૪૨' થી અને 'વિદાદે ૦ ૬-૧-૪૧' થી યજ્ઞ અને અજ્ઞ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અજ્ઞ અને યજ્ઞ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ગાઃ અને વિદાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગર્ગના ગોત્રાપત્યો. વિદના ગોત્રાપત્યો. અશ્યાપર્ણેત્યાદીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગોપવન થી આરંભીને શ્યાપર્ણ સુધીના નામોથી ભિન્ન જ બહુત્વવિશિષ્ટગોત્રાર્થક યજ્ઞ અને અજ્ઞ પ્રત્યયાન્ત નામના

પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. તેથી ગોપવનસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ અહીં ગોપવન નામને 'વિદાદે૦ ૬-૧-૪૧' થી અજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી આદ્યસ્વર ઓ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઝી આદેશ. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોપવનાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગોપવનના ગોત્રાપત્યો. ગોપવન થી શ્યાપર્ણ સુધીના નામો વિદાદિ ગણમાં પઠિત છે. ॥૧૨૬॥

કૌણ્ડિન્યાઽઽગસ્યયોઃ કુણ્ડિનાઽગસ્તી ચ ૬।૧।૧૨૭।

કૌણ્ડિન્ય અને આગસ્ય શબ્દના બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ગોત્રાર્થક યજ્ અને અજ્ પ્રત્યયનો; સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લુપ્-લોપ થાય છે; અને ત્યારે કુણ્ડિની નામને તથા અગસ્ય નામને ક્રમશઃ કુણ્ડિન અને અગસ્તિ આદેશ થાય છે. કુણ્ડિન્યા ગોત્રાપત્યાનિ અને અગસ્યસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં 'ગગદિ૦ ૬-૧-૪૨' થી કુણ્ડિની નામને યજ્ પ્રત્યય. અને 'ઋષિ૦ ૬-૧-૬૧' થી અગસ્ય નામને અજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ અને કુણ્ડિની નામને કુણ્ડિન આદેશ. તેમ જ અગસ્ય નામને અગસ્તિ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી કુણ્ડિનાઃ અને અગસ્તયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુણ્ડિનીના ગોત્રાપત્યો. અગસ્યના ગોત્રાપત્યો. ॥૧૨૭॥

ભૃગુઽઙ્ગિરસ્-કુત્સ-વશિષ્ઠ-ગોતમાત્રેઃ ૬।૧।૧૨૮।

ભૃગુ અઙ્ગિરસ્ કુત્સ વશિષ્ઠ ગોતમ અને અત્રિ નામથી વિહિત જે બહુત્વવિશિષ્ટગોત્રાર્થક પ્રત્યય તદન્ત નામના પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. ભૃગો ગોત્રાપત્યાનિ; અઙ્ગિરસો ગોત્રાપત્યાનિ;

કુત્સસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ; વશિષ્ઠસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ; ગોતમસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ અને અત્રે ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં ભૃગુ અઙ્ગિરસ્ કુત્સ વશિષ્ઠ અને ગોતમ નામને ‘ઋષિં ૬-૧-૬૧’ થી અણ્ પ્રત્યય. અત્રિ નામને ‘ઇતોં ૬-૧-૭૨’ થી ઇયણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તે અણ્ અને ઇયણ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભૃગવઃ; અઙ્ગિરસઃ; કુત્સાઃ; વશિષ્ઠાઃ; ગોતમાઃ અને અત્રયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ભૃગુના ગોત્રાપત્યો. અઙ્ગિરસના ગોત્રાપત્યો. કુત્સના ગોત્રાપત્યો. વશિષ્ઠના ગોત્રાપત્યો. ગોતમના ગોત્રાપત્યો. અત્રિના ગોત્રાપત્યો. ભૃગુ વગેરે નામો ઋષિવિશેષ વાચક છે. ॥૧૨૮॥

પ્રાગ્ભરતે બહુસ્વરાદિજઃ ૬।૧।૧૨૯॥

બહુત્વવિશિષ્ટ પ્રાગ્ભરતગોત્રા (પ્રાગ્ અને ભરત ગોત્રા) થકે ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત જે બહુસ્વરી નામ તેના ઇજ્ પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. ક્ષીરકલ્મ્ભસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ તેમ જ ઉદ્દાલકસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં ક્ષીરકલ્મ્ભ અને ઉદ્દાલક નામને ‘અત ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીરકલ્મ્ભાઃ અને ઉદ્દાલકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— ક્ષીરકલ્મ્ભના પ્રાગ્ગોત્રાપત્યો. ઉદ્દાલકના ભરતગોત્રાપત્યો. પ્રાગ્ભરત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુત્વવિશિષ્ટ પ્રાગ્ અને ભરત જ ગોત્રાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત બહુસ્વરવાળા નામના ઇજ્ પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. તેથી વલાકસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં વલાક નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ ન થવાથી આદ્યસ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાલાકયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— વલાકના

ગોત્રાપત્યો. बहुस्वरादिति .किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુત્વવિશિષ્ટ પ્રાગ્ અને ભરતગોત્રાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત બહુસ્વરવાળા જ નામના ઇજ્ પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. તેથી ચેકસ્ય ગોત્રાપત્યાનિ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૈકયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચેકના પ્રાગ્ ભરત ગોત્રાપત્યો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ભરતો પણ પ્રાગ્ ગોત્રવાળા હોવાથી પ્રાગ્ ગ્રહણથી ભરતોનું પણ ગ્રહણ શક્ય હોવા છતાં અહીંની જેમ અન્યત્ર પણ (સૂ. નં. ૬-૧-૧૪૩ માં) પ્રાગ્ગ્રહણથી ભરતોનું ગ્રહણ ન થાય-એ માટે ભરતનું આ સૂત્રમાં પૃથક્ ગ્રહણ છે. ॥૧૨૯॥

वोपकादे: ६।१।१३०॥

उपकादि गणपाठमांसां उपक वगेरे नाम्नी विहित जे प्रत्यय तदन्त नामना बहुत्वविशिष्ट गोत्रार्थक प्रत्ययनो स्त्रीलिङ्गने छोडीने अन्त्यत्र लोप विकल्पथी थाय छे. उपकस्य गोत्रापत्यानि अने लमकस्य गोत्रापत्यानि आ अर्थमां उपक अने लमक नामने 'नडादि० ६-१-५३' थी आयनण् प्रत्यय. आ सूत्रथी तेनो लोप वगेरे कर्त्य थवाथी उपकाः अने लमकाः आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आयनण् प्रत्ययनो लोप आ सूत्रथी न थाय त्यारे 'वृद्धिः० ७-४-१' थी आद्य स्वर उ अने अ ने वृद्धि औ अने आ आदेश. अन्त्य अ नो 'अवर्णे० ७-४-६८' थी लोप वगेरे कर्त्य थवाथी औपकायनाः अने लामकायनाः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कमशः- उपकना गोत्रापत्यो. लमकना गोत्रापत्यो. ॥१३०॥

તિકકિતવાડડૌ દ્વન્દ્વે ૬।૧।૧૩૧॥

તિકકિતવાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વન્દ્વ સમાસમાંનાં તૈકાયનિ કૈતવાયનિ ઇત્યાદિ નામોના બહુત્વવિશિષ્ટ ગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર લોપ થાય છે. તૈકાયનયશ્ચ કૈતવાયનયશ્ચ અને ઔબ્જયશ્ચ કાકુભાશ્ચ આ અર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ. આ સૂત્રથી તૈકાયનિ અને કૈતવાયનિ નામના ('તિકાદે૦ ૬-૧-૧૦૭' થી વિહિત) આયનિજ્ પ્રત્યયનો તેમજ ઔબ્જિ નામના ('અત૦ ૬-૧-૩૧' થી વિહિત) ઇજ્ પ્રત્યયનો અને કાકુભ નામના ('શિવાદેરણ્ ૬-૧-૬૦' થી વિહિત) અણ્ પ્રત્યયનો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી તિકકિતવાઃ અને ઉબ્જકકુભાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તિક અને કિતવના ગોત્રાપત્યો. ઉબ્જ અને કકુભના ગોત્રાપત્યો. ॥૧૩૧॥

દ્વયાદેસ્તથા ૬।૧।૧૩૨॥

દ્રિ સંજકાદિ પ્રત્યયોનો પૂર્વસૂત્રોથી જે જે અવસ્થામાં લોપ થાય છે. તે રીતે અર્થાત્ તે અવસ્થામાં દ્રિસંજકાદિ પ્રત્યયાન્ત નામોના દ્વન્દ્વ સમાસમાં અબહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્રિ સંજકાદિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો લોપ આ પૂર્વે વિહિત છે જ. અબહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્રિ સંજકાદિ પ્રત્યયના લોપ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. દ્વયાદિ માં આદિ પદથી; ગોત્રપ્રત્યયાધિકારથી ભિન્નાધિકારમાંના પણ દ્રિ સંજક પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થાય છે. વાર્કેળ્યશ્ચ લૌહધ્વજ્યશ્ચ કૌણ્ડીવૃશ્યશ્ચ આ વિગ્રહમાં દ્વન્દ્વ સમાસ. વાર્કેળ્ય નામના ('વૃકા૦ ૭-૩-૬૪' થી વિહિત) દ્રિ સંજક ટેળ્યણ્ પ્રત્યયનો; લૌહધ્વજ્ય ના જ્ય પ્રત્યયનો (જે 'પૂગાદ૦ ૭-૩-૬૦' થી વિહિત છે.); તેમજ કૌણ્ડીવૃશ્ય નામના જ્યટ્ પ્રત્યયનો (જે 'વાહીકે૦ ૭-૩-૬૩' થી વિહિત છે) આ

સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૃકલોહધ્વજ-કુણ્ડીવૃશાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વૃક લોહધ્વજ અને કુણ્ડીવૃશ(વૃક અને કુણ્ડીવૃશ શસ્ત્રજીવી સંઘાર્થક છે અને લોહધ્વજ અર્થકામપ્રધાન સંઘાર્થક છે.) તથેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વન્દ્વ સમાસમાંનાં દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયાન્ત નામોના અબહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયનો પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ જ લોપ થાય છે. તેથી ગાર્ગી ચ વાત્સ્યશ્ચ વાજ્યશ્ચ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન દ્વન્દ્વ સમાસમાંનાં વાત્સ્ય અને વાજ્ય નામના યજ્ પ્રત્યયનો (જે ‘ગગદિ૦ ૬-૧-૪૨’ થી વિહિત છે) આ સૂત્રથી લોપ થાય છે. પરન્તુ ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં ગર્ગ નામથી વિહિત યજ્ પ્રત્યયનો લોપ; આ પૂર્વે સ્ત્રીલિંગને છોડીને અન્યત્ર વિહિત હોવાથી અહીં સ્ત્રીલિંગમાં આ સૂત્રથી તેનો લોપ થતો નથી. જેથી ગાર્ગીવત્સવાજાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગર્ગનું વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી, વત્સનું વૃદ્ધાપત્ય અને વાજનું વૃદ્ધાપત્ય. ॥૧૩૨॥

વાઙ્મ્યેન ૬૧૧૧૩૩॥

દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયાન્ત નામથી અતિરિક્ત નામની સાથેના દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયાન્ત નામના દ્વન્દ્વ સમાસમાં અબહુત્વવિશિષ્ટાર્થક દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયનો પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ વિકલ્પથી લોપ થાય છે. આઙ્ગશ્ચ વાઙ્ગશ્ચ દાક્ષિશ્ચ અહીં દ્વિ સંજકાદિ પ્રત્યયાન્ત આઙ્ગ વાઙ્ગ નામનો તદતિરિક્ત દાક્ષિ નામની સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ. તેમાંના આઙ્ગ અને વાઙ્ગ નામના અણ્ પ્રત્યયનો (જે ‘પુરુ-મગધ૦ ૬-૧-૧૧૬’ થી વિહિત છે) આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અઙ્ગવઙ્ગદાક્ષયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે આઙ્ગવાઙ્ગદાક્ષયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અઙ્ગનું વઙ્ગનું અને દક્ષનું અપત્ય. ॥૧૩૩॥

દ્વયેકેષુ ષષ્ટ્યાસ્તત્પુરુષે યજાદેર્વા ૬।૧।૧૩૪॥

ષષ્ઠી તત્પુરુષસમાસમાં જે ષષ્ઠી- એકવચન અથવા દ્વિવચનાન્ત નામ; તે નામના યજ્ વગેરે પ્રત્યયનો વિકલ્પથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ લોપ થાય છે. ગાર્ગ્યસ્ય ગાર્ગ્યયો વાં કુલમ્ અને વૈદસ્ય વૈદયો વાં કુલમ્ આ વિગ્રહમાં તત્પુરુષ સમાસ. તેના ષષ્ઠી વિભક્તિના એકવચનાન્ત અને દ્વિવચનાન્ત ગાર્ગ્ય અને વૈદ નામના અનુક્રમે યજ્ અને અજ્ (જે અનુક્રમે ‘ગગદિં ૬-૧-૪૨’ થી અને ‘વિદાદેં ૬-૧-૪૧’ થી વિહિત છે) પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ગકુલમ્ અને વિદકુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યજ્ વગેરે પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે ગાર્ગ્યકુલમ્ અને વૈદકુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એક અથવા બે ગર્ગપિત્યનું કુલ. એક અથવા બે વિદપિત્યનું કુલ.

દ્વયેકેષ્વિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસમાં જે ષષ્ઠી એકવચન કે દ્વિવચનાન્ત જ (બહુવચનાન્ત નામ નહિ) નામ; તે નામના યજાદિ પ્રત્યયનો પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ વિકલ્પથી લોપ થાય છે. તેથી ગર્ગાણાં કુલમ્ આ વિગ્રહમાં નિષ્પન્ન ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસના ષષ્ઠી બહુવચનાન્ત ગર્ગ નામના યજ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પથી આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી ‘યજજોં ૬-૧-૧૨૬’ થી યજ્ પ્રત્યયનો નિત્ય લોપ થવાથી ગર્ગકુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઘણા ગર્ગપિત્યોનું કુલ. ॥૧૩૪॥

ન પ્રાગ્જિતીયે સ્વરે ૬।૧।૧૩૫॥

ગોત્રાર્થમાં ઉત્પન્ન પ્રત્યયોનો ‘બહુષ્વં ૬-૧-૧૨૪’ ...વગેરે સૂત્રોથી લોપ વિહિત છે. તે લોપ ; જિતાર્થ પૂર્વેના (સૂ. નં. ૬-૪-૨ સુધીના)

અર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં થતો નથી. ગર્ગાણામિમે અને અત્રીણામિમે આ અર્થમાં. બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક ગાર્ગ્ય અને આત્રેય નામને ‘દોરીયઃ ૬-૩-૩૨’ થી વિહિત ઈય પ્રત્યયના વિષયમાં; ગાર્ગ્ય નામના યજ્ઞ ના લોપની ‘યજ્ઞો ૬-૧-૧૨૬’ થી; અને આત્રેય નામના ઇયણ ના લોપની ‘ભૃગ્વજ્ઞિ ૬-૧-૧૨૮’ થી પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ગાર્ગ્ય+ઈય અને આત્રેય+ઈય આ અવસ્થામાં ‘અવર્જે ૭-૪-૬૮’ થી નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘તદ્ધિતય ૨-૪-૧૨’ થી ગાર્ગ્ય નામના ય નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યાઃ અને આત્રેયીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગર્ગાપત્યો સમ્બન્ધી. અત્રિના અપત્યો સમ્બન્ધી. ગર્ગ નામને ‘ગર્ગદિ ૬-૧-૪૨’ થી યજ્ઞ પ્રત્યય; અને અત્રિ નામને ‘ઇતોઽનિજઃ ૬-૧-૭૨’ થી ઇયણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્ય અને આત્રેય નામ બને છે. અહીં એ યાદ રાખવું કે ગર્ગાણામિમે અને અત્રીણામિમે આ વિગ્રહ વાક્યમાં તો યથાપ્રાપ્ત યજ્ઞ પ્રત્યયાદિનો લોપ થાય છે જ.

પ્રાગ્જિતીય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિતાર્થ પૂર્વેના જ અર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં; ‘બહુષ્વ ૬-૧-૧૨૪’.... ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રાપ્ત- ગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. તેથી અત્રિભ્યો હિતઃ આ અર્થમાં આત્રેય નામને ‘તસ્મૈ હિતે ૭-૧-૩૫’ થી ઈય પ્રત્યય. તે સ્વરાદિ હોવા છતાં જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં વિહિત ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઇયણ પ્રત્યયના લોપનો નિષેધ થતો નથી. જેથી ‘ભૃગ્વજ્ઞિ ૬-૧-૧૨૮’ થી ઇયણ નો લોપ. અત્રિ+ઈય આ અવસ્થામાં ‘અવર્જે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અત્રીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અત્રિના અપત્યો માટે હિતકર. સ્વર ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં વિહિત સ્વરાદિ જ (વ્યંજનાદિ નહિ) પ્રત્યયના વિષયમાં; ‘બહુષ્વ ૬-૧-૧૨૪’... ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રાપ્ત-ગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

તેથી ગર્ગેભ્ય આગતમ્ આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય નામને 'નૃ-હેતુભ્યોં ૬-૩-૧૫૬' થી મયટ્ પ્રત્યય. તે પ્રત્યય જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં વિહિત હોવા છતાં ઘઞ્જનાદિ હોવાથી યજ્ પ્રત્યયના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ થતો નથી. જેથી 'યજ્જોં ૬-૧-૧૨૬' થી યજ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ગમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગર્ગના અપત્યોથી આવેલું. ॥૧૩૫॥

ગર્ગ-ભાર્ગવિકા ૬।૧।૧૩૬॥

દ્વન્દ્વ સમાસથી; સૂ.નં. '૬-૩-૧૬૩' થી વિવાહ અર્થમાં જે અકલ્ પ્રત્યય વિહિત છે, તે અકલ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; ગર્ગભાર્ગવિકા આ દ્વન્દ્વ સમાસમાં અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. ગર્ગણાં ભૃગુનાં ચ વિવાહઃ આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય (ગગદિં ૬-૧-૪૨ થી યજ્) અને ભાર્ગવ (ભૃગુ નામને 'ઋષિ-વૃષ્ણ્યં ૬-૧-૬૧' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) નામનો દ્વન્દ્વ સમાસ. ગાર્ગ્ય-ભાર્ગવ નામને 'વિવાહેં ૬-૩-૧૬૩' થી અકલ્ પ્રત્યય. ગાર્ગ્ય નામના યજ્ પ્રત્યયનો 'યજ્જોં ૬-૧-૧૨૬' થી લોપ. ભાર્ગવ નામના અણ્ પ્રત્યયના લોપની; 'ભૃગ્વઙિં ૬-૧-૧૨૮' થી પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી ભાર્ગવ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. ગર્ગભાર્ગવક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાં ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અ ને હ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગર્ગભાર્ગવિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગર્ગના વૃદ્ધાપત્યો અને ભૃગુના વૃદ્ધાપત્યોનો વિવાહ. ॥૧૩૬॥

યૂનિ લુપ્ ૬।૧।૧૩૭॥

જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં યુવાપત્યાર્થક

પ્રત્યયનો લુપ્-લોપ થાય છે. અને ત્યારબાદ જે પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હોય તે પ્રત્યય થાય છે. પાઠટાહૃતસ્યેમે આ અર્થમાં પાઠટાહૃત નામને (પાઠટાહૃતેરપત્યમ્ યુવા આ અર્થમાં 'પાઠટાહૃતિં ૬-૧-૧૦૪' થી ગ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નામને) 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી સ્વરાદિ પ્રત્યય કરવાના વિષયમાં આ સૂત્રથી પાઠટાહૃત નામના ન પ્રત્યય લોપ. ત્યારબાદ પાઠટાહૃતિ નામને 'વૃદ્ધેઃ ૬-૩-૨૮' થી અજ્ (અ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાઠટાહૃતાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાઠટાહૃતિના યુવાપત્યોના છાત્રો. ॥૧૩૭॥

વાયનળાયનિજોઃ ૬।૧।૧૩૮॥

જિતાર્થ પૂર્વેના અર્થમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયના વિષયમાં યુવાપત્યાર્થક આયનળ અને આયનિજ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પથી લુપ્-લોપ થાય છે. ગાર્ગ્યસ્ય યુવાપત્યસ્યેમે આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય નામને 'યજિઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનળ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્યાયણ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી સ્વરાદિ ઈય પ્રત્યય કરવાના વિષયમાં આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યયનો લોપ. ગાર્ગ્ય+ઈય આ અવસ્થામાં 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી ગાર્ગ્ય નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'તદ્ધિતં ૨-૪-૯૨' થી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગ્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનળ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે ગાર્ગ્યાયણીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગાર્ગ્યના યુવાપત્યસમ્બન્ધી. આવી જ રીતે હૌત્રસ્ય યુવાપત્યસ્યેમે આ અર્થમાં હૌત્ર નામને 'દ્વિસ્વાતં ૬-૧-૧૦૯' થી આયનિજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન હૌત્રાયણિ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી સ્વરાદિ ઈય પ્રત્યય કરવાના વિષયમાં આ સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી હૌત્રીયાઃ અને વિકલ્પપક્ષમાં આ

સૂત્રથી આયનિજ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે હૌત્રાયणीया: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હૌત્રના યુવાપત્યના સમ્બન્ધી. ॥૧૩૮॥

દ્રીજો વા ૬।૧।૧૩૯॥

દ્રિ સંજક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. ઉદુમ્બરસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉદુમ્બર નામને 'સાત્વાંશં ૬-૧-૧૧૭' થી દ્રિ સંજક ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઔદુમ્બરિ નામને ઔદુમ્બરેરપત્યમ્ યુવા આ અર્થમાં 'યજિજઃ ૬-૧-૫૪' થી આયનળ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદુમ્બરિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આયનળ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે ઔદુમ્બરિ + આયનળ્ આ અવસ્થામાં 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદુમ્બરાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઉદુમ્બરના અંપત્યનું યુવાપત્ય. ॥૧૩૯॥

જિદાર્ષાદણિજોઃ ૬।૧।૧૪૦॥

અપત્યાર્થક જિત્ પ્રત્યય (જ્ અનુબન્ધ છે જેમાં તે પ્રત્યય) અને આર્ષ (ઋષ્યપત્યાર્થક) પ્રત્યય છે અન્તમાં જેના એવા નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક અળ્ અને ઇજ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તિકસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં તિક નામને 'તિકાદે ૬-૧-૧૦૭' થી વિહિત આયનિજ્ (જિત્) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તૈકાયનિ નામને (જિત્પ્રત્યયાન્ત નામને) તૈકાયનેરપત્યમ્ આ અર્થમાં 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અળ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈકાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તિકાપત્યનું યુવાપત્ય. વશિષ્ઠસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં 'ઋષિ-વૃષ્ણ્યં ૬-૧-૬૧' થી વિહિત આર્ષ અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી

નિષ્પન્ન વાશિષ્ઠ (આર્ષ પ્રત્યયાન્ત) નામને વાશિષ્ઠસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં 'અત્ત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાશિષ્ઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાશિષ્ઠના અપત્યનું અપત્ય. અહીં સમજી શકાય છે કે બંને સ્થાને પિતા અને પુત્રવાચક એક જ નામ છે. ॥૧૪૦॥

અબ્રાહમણાત્ ૬।૧।૧૪૧॥

બ્રાહ્મણાર્થક નામથી ભિન્ન વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત (વૃદ્ધાપત્યાર્થક પ્રત્યયાન્ત) નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અહ્ગસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં અહ્ગ નામને 'પુરુમગધ૦ ૬-૧-૧૧૬' થી વિહિત અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન આહ્ગ નામને આહ્ગસ્યાપત્યં યુવા આ અર્થમાં 'દ્વિસ્વરાદ૦ ૬-૧-૧૦૯' થી આયનિજ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આહ્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અહ્ગના વૃદ્ધાપત્યનું અપત્ય. અબ્રાહમણાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મણાર્થક નામથી ભિન્ન જ વૃદ્ધપ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી ગર્ગસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ગર્ગ નામને 'ગગદિ૦ ૬-૧-૪૨' થી યજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગાર્ગ્ય નામને 'યજિજ્ઃ ૬-૧-૫૪' થી ગાર્ગ્યસ્યાપત્યં યુવા આ અર્થમાં જે આયનળ્ પ્રત્યય થાય છે, તેનો આ સૂત્રથી લોપ ન થવાથી ગાર્ગ્યઃ પિતા અને ગાર્ગ્યાયણઃ પુત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગર્ગ ઋષિના વૃદ્ધાપત્યનું અપત્ય. ઋષિવાચક નામ બ્રાહ્મણાર્થક છે-એ યાદ રાખવું. ॥૧૪૧॥

પૈલાદે: ૬।૧।૧૪૨॥

પૈલાદિ ગણપાઠમાંનાં પૈલ વગેરે નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. પૈલસ્યાપત્યં યુવા અને શાલઙ્કેરપત્યં યુવા આ અર્થમાં પૈલ નામને 'દ્વિસ્વરાદણ: ૬-૧-૧૦૯' થી આયનિજ્ પ્રત્યય અને શાલઙ્કિ નામને 'યઞિજ: ૬-૧-૫૪' થી આયનળ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આયનિજ્ અને આયનળ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૈલ: અને શાલઙ્કિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. પીલાયા અપત્યમ્ આ અર્થમાં પીલા નામને 'પીલા-સાલ્વાંં ૬-૧-૬૮' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને શલઙ્કોરપત્યમ્ આ અર્થમાં શલઙ્કુ નામને 'શાલઙ્ક્યૌં ૬-૧-૩૭' થી ઇજ્ પ્રત્યયાદિના નિપાતનથી ક્રમશઃ પૈલ અને શાલઙ્કિ નામ બને છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૈલનું યુવાપત્ય. શાલઙ્કિનું યુવાપત્ય. પૈલાદિ નામો બ્રાહ્મણવાચક હોવાથી અને પ્રાચ્યગોત્રાર્થક ન હોવાથી પૂર્વ (૬-૧-૧૪૧) અને ઉત્તર (૬-૧-૧૪૩) સૂત્રથી પૈલાદિ નામથી પરમાં રહેલા યુવા પ્રત્યયના લોપની પ્રાપ્તિ ન હતી. તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ॥૧૪૨॥

પ્રાચ્યેજોડતૌલ્વલ્યાદે: ૬।૧।૧૪૩॥

તૌલ્વલ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં તૌલ્વલિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય; પ્રાચ્યગોત્રાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. પન્નાગારસ્ય ગોત્રાપત્યમ્ આ અર્થમાં પન્નાગાર નામને 'અત ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પાન્નાગારિ નામને પાન્નાગારસ્યાપત્યં યુવા આ અર્થમાં 'યઞિજ: ૬-૧-૫૪' થી આયનળ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી પાન્નાગારિ: આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે મન્થરણેણસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન માન્થરણેણિ નામને

માન્યરષેણેરપત્યં યુવા આ અર્થમાં આયનળ્ પ્રત્યય અને તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માન્યરષેણિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પન્નાગારના પ્રાચ્યગોત્રાપત્યનું યુવાપત્ય. મન્યરષેણના પ્રાચ્યગોત્રાપત્યનું યુવાપત્ય.

પ્રાચ્ય ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૌલ્વલિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય; પ્રાચ્યગોત્રાર્થક જ ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી દક્ષસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ઉદીચ્યગોત્રાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત દાક્ષિ નામને દાક્ષેરપત્યં યુવા આ અર્થમાં જે આયનળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી દાક્ષાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ અને પ્રક્રિયા માટે સૂ.નં. ૬-૧-૫૪ જુઓ. તૌલ્વલ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૌલ્વલ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં તૌલ્વલિ વગેરે નામને છોડીને અન્ય જ; પ્રાચ્યગોત્રાર્થક ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા યુવાપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. તેથી તૂલ્વલસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં તૂલ્વલ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તૌલ્વલિ નામને તૌલ્વલેરપત્યમ્ આ અર્થમાં જે આયનળ્ પ્રત્યય થાય છે, તેનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ- તૌલ્વલિનું યુવાપત્ય. ॥૧૪૩॥

શ્રી વિક્રમાદિત્ય..... હે રાજનૃ! તમે શ્રી વિક્રમાદિત્ય રાજાનું કાંઈ પણ પ્રકૃત ન કર્યું. અર્થાદ્ એનું બધું જ તમે વિકૃત કર્યું. કારણ કે સૌથી પહેલા તમે એના યશને હરી લીધો. અને પછી ક્ષણવારમાં તેની રાજધાની અવન્તિને ભાંગી નાખી.

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
षष्ठेऽध्याये प्रथमः पादः।

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेषताम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

अथ प्रारभ्यते षष्ठे ५ ध्याये द्वितीयः पादः ।

रागादृतो रक्ते ६।२।१॥

જેનાથી કપડા વગેરે રંગાય તેવા કુસુમ્બાદિ દ્રવ્યને રાગ કહેવાય છે. તાદૃશ રાગવિશેષવાચક તૃતીયાન્ત નામને રક્તાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ‘વાઘાત્ ૬-૧-૧૧’ થી ‘વા’ નો અધિકાર આ સૂત્રમાં પણ ચાલુ હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ વગેરે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વાક્ય અથવા સમાસ પણ થાય છે- એ સ્મરણીય છે. કુસુમ્બેન રક્તમ્ આ અર્થમાં ‘પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩’ ની સહાયથી કુસુમ્બ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી કુસુમ્બ નામના આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌસુમ્બં વાસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ‘કુસુમ્બેન રક્તમ્’ અને ‘કુસુમ્બરક્તમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કસુંબાથી રંગેલું વસ્ત્ર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે રંગવાના દ્રવ્ય તરીકે લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તદ્વાચક નામને જ આ સૂત્રથી તે તે પ્રત્યય થાય છે. માત્ર જેનાથી રંગાય છે તેનાથી (તે નામથી) આ સૂત્રથી અણ્ વગેરે પ્રત્યય વિહિત નથી. તેથી પીતેન રક્તમ્... ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી પીત વગેરે નામને અણ્ વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧॥

લાક્ષા-રોચનાદિકણ્ ૬।૨।૨॥

તૃતીયાન્ત લાક્ષા અને રોચના નામને રક્તાર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. લાક્ષયા રક્તમ્ અને રોચનયા રક્તમ્ આ અર્થમાં લાક્ષા અને રોચના નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે

કાર્ય થવાથી લાક્ષિકમ્ અને રૈચનિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- લાખથી રંગેલું. ગોરોચન ચંદનથી રંગેલું. ॥૨॥

શકલ - કદ્દર્માદવા ૬।૨।૩॥

તૃતીયાન્ત શકલ અને કદ્દર્મ નામને રક્તાર્થમાં વિકલ્પથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. શકલેન રક્તમ્ અને કદ્દર્મેન રક્તમ્ આ અર્થમાં શકલ અને કદ્દર્મ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાકલિકમ્ અને કાદ્દર્મિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાગ્ જિતા ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી શાકલમ્ અને કાદ્દર્મમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શકલ-વૃક્ષવિશેષની છાલથી રંગેલું.. કાદ્દર્મથી રંગેલું. ॥૩॥

નીલ-પીતાદકમ્ ૬।૨।૪॥

તૃતીયાન્ત નીલ અને પીત નામને રક્તાર્થમાં અનુક્રમે અ અને ક પ્રત્યય થાય છે. નીલેન રક્તમ્ અને પીતેન રક્તમ્ આ અર્થમાં નીલ નામને આ સૂત્રથી અ અને પીત નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નીલમ્ અને પીતકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. નીલ+અ આ અવસ્થામાં નીલ નામના અન્ત્ય અ ને લોપ 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી વિહિત છે. અર્થ ક્રમશઃ- નીલથી રંગેલું. પીતથી રંગેલું. ॥૪॥

ઉદિતગુરો ભાદ્ યુક્તેઽન્દે ૬।૨।૫॥

ગુરુનો ઉદય થયો છે જેમાં એવા નક્ષત્રવાચક તૃતીયાન્ત નામને;

યુક્ત-વર્ષ અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ઉદિતગુરુના પુષ્પેણ યુક્તં વર્ષમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પુષ્પ નામને ‘પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩’ ની સહાયથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી પુષ્પ નામના આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘તિષ્ઠ ૦ ૨-૪-૧૦’ થી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌષ્ વર્ષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જેમાં ગુરુનો ઉદય થયો છે તે પુષ્પ નક્ષત્રથી યુક્ત વર્ષ. ॥૫॥

ચન્દ્રયુક્તાત્કાલે લુપ્ત ત્વપ્રયુક્તે ૬।૨।૬॥

ચંદ્રથી યુક્ત નક્ષત્રવાચક તૃતીયાન્ત નામને યુક્ત કાલાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. યુક્તકાલાર્થક નામનો પ્રયોગ ન હોય તો તે અણ્ વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. ચન્દ્રયુક્તેન પુષ્પેણ યુક્તમહઃ આ અર્થમાં પુષ્પ નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પૌષમહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (જીઓ સૂ. નં. ૬-૨-૫) અર્થ-ચન્દ્રથી યુક્ત એવા પુષ્પનક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ. અઘ પુષ્પઃ અહીં યુક્ત કાલાર્થક નામનો પ્રયોગ ન હોવાથી પુષ્પ નામથી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થયો છે. અર્થ-ચન્દ્રયુક્ત પુષ્પનક્ષત્રથી યુક્ત આજનો કાળ. ॥૬॥

ઢન્દાદિયઃ ૬।૨।૭॥

ચન્દ્રયુક્ત નક્ષત્રવાચક તૃતીયાન્ત ઢન્દસમાસને (સમાસથી નિષ્પન્ન નામને) યુક્ત કાલાર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. રાધાનુરાધાભિશ્ચન્દ્રયુક્તાભિ યુક્તમહઃ આ અર્થમાં રાધાનુરાધા નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેવ ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી રાધાનુરાધીયમહઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચન્દ્રયુક્ત રાધાનુરાધાથી યુક્ત દિવસ. ॥૭॥

શ્રવણાઽશ્વત્યાન્નામ્ન્યઃ ૬।૨।૮॥

તૃતીયાન્ત ચન્દ્રયુક્ત નક્ષત્રવાચક શ્રવણ અને અશ્વત્ય નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં યુક્ત કાલાર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. ચન્દ્રયુક્તેન શ્રવણેન યુક્તા રાત્રિઃ અને ચન્દ્રયુક્તેનાશ્વત્યેન યુક્તા પૌર્ણમાસી આ અર્થમાં શ્રવણ અને અશ્વત્ય નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. શ્રવણ અને અશ્વત્ય નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્રવણા રાત્રિઃ અને અશ્વત્યા પૌર્ણમાસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-રાત્રિવિશેષ. પૂનમવિશેષ. ચન્દ્રયુક્ત શ્રવણ કે અશ્વત્ય નક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ વગેરેના એ નામ નથી. નાન્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચન્દ્રયુક્ત નક્ષત્રવાચક શ્રવણ અને અશ્વત્ય નામને યુક્ત કાલાર્થમાં સંજ્ઞાના જ વિષયમાં અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ચન્દ્રયુક્તેન શ્રવણેન યુક્તમહઃ અને ચન્દ્રયુક્તૈન અશ્વત્યેન યુક્તમહઃ આ અર્થમાં શ્રવણ અને અશ્વત્ય નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય ન થવાથી સૂ. નં. ૬-૨-૬ માં જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી શ્રાવણમહઃ અને આશ્વત્યમહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચન્દ્રયુક્ત શ્રવણનક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ. ચન્દ્રયુક્ત અશ્વત્યનક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ. ॥૮॥

ષષ્ઠ્યાઃ સમૂહે ૬।૨।૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને સમૂહ અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ચષાણાં સમૂહઃ અને સ્ત્રીણાં સમૂહઃ આ અર્થમાં ચષ અને સ્ત્રી નામને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે ‘પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય

અને 'પ્રાગ્વતઃ૦ ૬-૧-૨૫' થી નજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ અને આઘસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦
 ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાષમ્ અને સ્ત્રૈણમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મધ્યવિશેષનો સમુદાય. સ્ત્રીઓનો સમુદાય.
 ૥૧૥

ભિક્ષાદેઃ ૬૧૨૧૦૥

ભિક્ષાદિ ગણપાઠમાંનાં ભિક્ષા વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને સમૂહ અર્થમાં
 યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ભિક્ષાણાં સમૂહઃ અને ગર્ભિણીનાં
 સમૂહઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય.
 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઈ અને અ ને વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ.
 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 મૈક્ષમ્ અને ગાર્ભિણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ભિક્ષાઓનો
 સમુદાય. ગર્ભિણીઓનો સમુદાય. અહીં 'કવચિ૦ ૬-૨-૧૪' થી ઇકણ્
 પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે. અન્યથા 'ષષ્ટ્યાઃ૦
 ૬-૨-૯' થી યથાવિહિત પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું હતું જ. મેઘમાલા અર્થમાં
 ગર્ભિણી નામ અચિત્તવાચક છે. ૥૧૦૥

શુદ્રક-માલવાત્ સેનાનામ્નિ ૬૧૨૧૧૥

ષષ્ઠ્યન્ત શુદ્રકમાલવ નામને સમૂહાર્થમાં સેનાના નામના વિષયમાં
 અણ્ પ્રત્યય થાય છે. શુદ્રકમાલવાનાં (શુદ્રકાશ્ચ માલવાશ્ચ શુદ્રકમાલવાસ્તેષામ્)
 સમૂહઃ આ અર્થમાં શુદ્રકમાલવ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦
 ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી
 અન્ત્ય અ નો લોપ. ક્ષૌદ્રકમાલવ નામને 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી

પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્ષૌદ્રકમાલવી સેના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
ક્ષુદ્રક માલવોના સમુદાય સ્વરૂપ સેના વિશેષ અર્થાત્ તે નામની સેનાવિશેષ.

અહીં યાદ રાખવું કે-‘ગોત્રોક્ષ૦ ૬-૨-૧૨’ થી પ્રાપ્ત અકજ્ પ્રત્યયનો
બાધ કરવા આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. યદ્યપિ અહીં ક્ષુદ્રકમાલવ નામને અણ
પ્રત્યયનું વિધાન છે. અને ‘ગોત્રોક્ષ૦ ૬-૨-૧૨’ થી ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત માલવ
વગેરે નામથી પ્રત્યયનું વિધાન (અકજ્ નું વિધાન) છે. તેથી ક્ષુદ્રકમાલવ
નામને અકજ્ ની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી તેના બાધ માટે આ સૂત્રથી અણ
પ્રત્યયનું વિધાન નિરર્થક છે; પરન્તુ ‘ધેનોરનજઃ ૬-૨-૧૫’ થી નજ્ (ન)
પદથી પરમાં ન હોય તો કેવલ અથવા ધેનુ શબ્દ અન્તમાં છે જેના એવા
નામથી ફક્ત પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું હોવાથી સમૂહાર્થમાં તે તે સૂત્રથી તે
તે નામને વિહિત પ્રત્યય તત્તદન્ત નામને પણ થાય છે. એ સૂચિત થાય
છે. અન્યથા માત્ર ધેનુ નામને જ જો પ્રત્યય થવાનો હોય અને તદન્ત
(ધેન્વન્ત) નામને પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ ન હોય તો સૂ.નં. ૬-૨-૧૫ માં
અનજ્ નું ઉપાદાન અર્થહીન બને....ઈત્યાદિ સમજી લેવું. ॥૧૧॥

ગોત્રોક્ષ-વત્સોષ્ટ્ર-વૃદ્ધાઽજોરમ્ન-મનુષ્ય-રાજ-રાજન્ય-

રાજપુત્રાદકજ્ ૬।૨।૧૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત નામને, તેમ જ ઉક્ષન્ વત્સ ઉષ્ટ્ર વૃદ્ધ અજ
ઉરમ્ન મનુષ્ય રાજન્ રાજન્ય અને રાજપુત્ર નામને સમૂહાર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય
થાય છે. ગાર્ગ્યાણામ્ ઉક્ષામ્ વત્સાનામ્ ઉષ્ટ્રાણામ્ વૃદ્ધાનામ્ અજાનામ્
ઉરમ્નાણામ્ મનુષ્યાણામ્ રાજામ્ રાજન્યાનામ્ રાજપુત્રાણાં વા સમૂહઃ આ અર્થમાં
અનુક્રમે ગાર્ગ્ય ઉક્ષન્ વત્સ ઉષ્ટ્ર વૃદ્ધ અજ ઉરમ્ન મનુષ્ય રાજન્ રાજન્ય
અને રાજપુત્ર નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી
આદ્યસ્વર અ ઉ અને ક્ર ને વૃદ્ધિ આ ઔ અને આર્ આદેશ. ‘અવર્ણ૦
૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘તદ્ધિત૦ ૨-૪-૧૨’ થી ગાર્ગ્ય ના ય

નો લોપ. 'નો ડપદં ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગકમ્ ઔક્ષકમ્ વાત્સકમ્ ઔષ્ટ્રકમ્ વાદ્ધકમ્ આજકમ્ ઔરબ્રકમ્ માનુષ્યકમ્ રાજકમ્ રાજન્યકમ્ અને રાજપુત્રકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગાર્ગ્યોનો સમુદાય. બળદોનો સમુદાય. વાછરડાઓનો સમુદાય. ઊંટોનો સમુદાય. વૃદ્ધોનો સમુદાય. બકરાઓનો સમુદાય. ઘેટાઓનો સમુદાય. મનુષ્યોનો સમુદાય. રાજાઓનો સમુદાય. રાજન્ય ક્ષત્રિયોનો સમુદાય. રાજપુત્રોનો સમુદાય. ગાર્ગ્યાણાં સમૂહઃ અહીં 'યજ્ઞો ૬-૧-૧૨૬' થી યજ્ ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો 'ન પ્રાગ્ ૬-૧-૧૩૫' થી નિષેધ થાય છે. અને રાજન્ય તથા મનુષ્ય નામના યુ નો લોપ 'તદ્ધિતં ૨-૪-૧૨' થી પ્રાપ્ત હતો. પરંતુ 'ન રાજન્યં ૨-૪-૧૪' થી તેનો નિષેધ થયો છે. ॥૧૨॥

કેદારાણ્યક ૬।૨।૧૩॥

ષષ્ઠ્યન્ત કેદાર નામને સમૂહ અર્થમાં ણ્ય અને અકઙ્ પ્રત્યય થાય છે. કેદારાણાં સમૂહઃ આ અર્થમાં કેદાર, નામને આ સૂત્રથી ણ્ય અને અકઙ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી કેદાર્યમ્ અને કેદારકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ખેતરોનો સમુદાય. ॥૧૩॥

કવચિ-હસ્ત્યચિત્તાચ્ચેકળ્ ૬।૨।૧૪॥

ષષ્ઠ્યન્ત- કવચિન્ હસ્તિન્ અચિત્તાર્થક નામ અને કેદાર નામને સમૂહ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કવચિનામ્ હસ્તિનામ્ અપૂપાનામ્ કેદારાણામ્ વા સમૂહઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે કવચિન્ નામને હસ્તિન્ નામને અચિત્તાર્થક અપૂપ નામને અને કેદાર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-

૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને એ ને વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદસ્ય ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાવચિકમ્ હાસ્તિકમ્ આપૂષિકમ્ અને કૈદારિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કવચવાલાઓનો સમુદાય. હાથીઓનો સમુદાય. માલપૂડાનો સમુદાય. ખેતરોનો સમુદાય. ॥૧૪॥

ધેનોરનજઃ ૬૧૨।૧૫॥

નજ્ અવ્યયથી પરમાં ન હોય તો ષષ્ઠ્યન્ત ધેનુ નામને સમૂહ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ધેનૂનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં ધેનુ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'ઋવર્ણો ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ્ પ્રત્યયનાં ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ધૈનુકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયોનો સમુદાય. અનજ્ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નજ્ અવ્યયથી પરમાં ન હોય તો જ ષષ્ઠ્યન્ત ધેનુ નામને સમૂહ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ન ધેનુઃ, અધેનુઃ અધેનૂનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં નજ્ અવ્યયથી પરમાં રહેલા ધેનુ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'ષષ્ઠ્યાઃ ૬-૨-૧' ની સહાયથી 'ઉત્સાદે ૬-૧-૧૧' થી અજ્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી અધેનુ+અજ્ આ અવસ્થામાં 'અનુશ ૭-૪-૨૭' થી અધેનુ નામના આદ્ય સ્વર અ ને અને ધેનુ નામના એ ને વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'અસ્વય ૭-૪-૭૦' થી ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આધૈનવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધેનુથી ભિન્ન (ભેંસ વગેરે) નો સમુદાય. આ સૂત્રમાં અનજઃ આ પ્રમાણે જે પ્રતિષેધ છે તે, સમૂહાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયો કેવલ પ્રકૃતિની જેમ તદન્ત પ્રકૃતિને પણ થાય છે-એ જણાવવા માટે છે. તેથી ગોધૈનુકમ્ બ્રાહ્મણરાજન્યકમ્ ... વગેરે પ્રયોગો ઉપપન્ન છે. ॥૧૫॥

બ્રાહ્મણ-માળવ-વાડવાદ્ ય: ૬।૨।૧૬॥

બ્રાહ્મણ માળવ અને વાડવ આ ષષ્ઠ્યન્ત નામને સમૂહ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. બ્રાહ્મણાનામ્ માળવાનામ્ વાડવાનામ્ વા સમૂહઃ આ અર્થમાં બ્રાહ્મણ માળવ અને વાડવ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ગેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાહ્મણ્યમ્ માળવ્યમ્ અને વાડવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બ્રાહ્મણોનો સમુદાય. મૂઢમાણસોનો સમુદાય. ઘોડાઓનો અથવા માણસોનો સમુદાય. ॥૧૬॥

ગણિકાયા ણ્ય: ૬।૨।૧૭॥

ષષ્ઠ્યન્ત ગણિકા નામને સમૂહ અર્થમાં ણ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. ગણિકાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં ગણિકા નામને આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ગેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગણિક્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગણિકાઓનો સમુદાય. અહીં યાદ રાખવું કે સૂ. નં. ૬-૨-૧૬ અને આ સૂત્ર બંનેનો એક યોગ કરી ણ્ય પ્રત્યયના વિધાનથી પણ બ્રાહ્મણ્યમ્ .. ઈત્યાદિ પ્રયોગ થઈ શકત. પરંતુ સૂ. નં. ૬-૨-૧૬ થી ય પ્રત્યયનું વિધાન પૂર્વદ્ ભાવ માટે છે. આશય એ છે કે સૂ. નં. ‘૭-૩-૩’ થી પ્રકૃતાદિ અર્થમાં સમૂહાર્થની જેમ પ્રત્યયનું વિધાન છે. તેથી બ્રાહ્મણાઃ પ્રકૃતા યસ્માં યાત્રાયાં આ અર્થમાં બ્રાહ્મણ નામને ‘તયોઃ સમૂં ૭-૩-૩’ ની સહાયથી ‘બ્રાહ્મણઃ ૦ ૬-૨-૧૬’ થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્યથી બ્રાહ્મણ્યા યાત્રા આવો પ્રયોગ થાય છે. અને ત્યારબાદ બ્રાહ્મણ્યા યાત્રા યસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં ‘પરતઃ ૦ ૩-૨-૪૯’ થી પૂર્વદ્ ભાવાદિ કાર્યથી બ્રાહ્મણ્યયાત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય પ્રત્યયના બદલે જો ણ્ય પ્રત્યય કરવામાં આવે તો ‘તદ્ધિતઃ ૦ ૩-૨-૫૫’

થી 'પુવદ્ભાવ' નો નિષેધ થવાથી બ્રાહ્મણ્યાયાત્રઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે .ઈત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૧૭॥

કેશાદ્ વા ૬૧૨૧૮॥

ષષ્ઠ્યન્ત કેશ નામને સમૂહ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. કેશાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં કેશ નામને આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'કવચિં ૬-૨-૧૪' થી ઇકળ પ્રત્યય. ઉભયત્ર 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે કૈશ્યમ્ અને કૈશિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાળનો સમુદાય. ॥૧૮॥

વાડશ્વાદીયઃ ૬૧૨૧૯॥

ષષ્ઠ્યન્ત અશ્વ નામને વિકલ્પથી ઈય પ્રત્યય થાય છે. અશ્વાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' ની સહાયથી 'ષષ્ઠ્યાઃ ૦ ૬-૨-૯' થી અળ પ્રત્યય. અશ્વ નામના આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઘોડાઓનો સમુદાય. ॥૧૯॥

પર્શ્વા ઇવળ્ ૬૧૨૨૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત પર્શૂ નામને સમૂહ અર્થમાં ઇવળ્ (વ) પ્રત્યય થાય છે. પર્શૂનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પર્શૂ નામને ઇવળ્ પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્ય ૦

૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ઋ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાશ્વર્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પશૂઓનો સમુદાય. ॥૨૦॥

ઈનોડ હનઃ ક્રતૌ ૬૧૨૧૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત અહન્ નામને સમૂહ અર્થમાં પ્રત્યયાર્થ ક્રતુ હોય તો ઈન્ પ્રત્યય થાય છે. અહનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં અહન્ નામને આ સૂત્રથી ઈન્ પ્રત્યય. 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અહન્ નામના અન્ત્ય અન્ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી અહીનઃ ક્રતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યજ્ઞ-વિશેષ. આ સૂત્રથી ક્રતુ અર્થ હોય તો જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ અહન્ નામને ઈન્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ક્રતુ થી તિન્ન અર્થમાં 'શ્વાદિભ્યોડજ્ ૬-૨-૨૬' થી અજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઉપાન્ત્ય અ નો 'અનીના૦ ૭-૪-૬૬' થી લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી આહનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દિવસોનો સમુદાય. ॥૨૧॥

પૃષ્ઠાદ્ યઃ ૬૧૨૧૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત પૃષ્ઠ નામને; પ્રત્યયાર્થ યજ્ઞ હોય તો સમૂહાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. પૃષ્ઠાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં પૃષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૃષ્ઠ્યઃ ક્રતુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યજ્ઞવિશેષ. ॥૨૨॥

ચરણાદ્ ધર્મવત્ ૬૧૨૧૩॥

કઠ કાલાપ વગેરેને ચરણ કહેવાય છે. ચરણાર્થક નામને ધર્માર્થમાં

જેમ પ્રત્યયો થાય છે; તેમ ષષ્ઠ્યન્ત તે ચરણ વાચક નામને સમૂહાર્થમાં પ્રત્યય થાય છે. જેમ 'કઠાનાં ધર્મઃ' આ અર્થમાં કઠ નામને 'ચરણાં ૦ ૬-૩-૧૬૮' થી અકજ્ પ્રત્યય થાય છે; તેમ 'કઠાનાં સમૂહઃ' આ અર્થમાં (સમૂહાર્થમાં) પણ આ સૂત્રથી કઠ નામને અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. તેથી કઠ+અકજ્ આ અવસ્થામાં 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી કઠ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાઠકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કઠોનો સમુદાય. 'કઠેન પ્રોક્તં વિદન્તિ અધીયતે વેતિ કઠાઃ' આ રીતે કઠ નામને 'તદ્વેત્યં ૦ ૬-૨-૧૧૭' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી લોપ થવાથી નિષ્પન્ન કઠ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી સમૂહાર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થયો છે- એ યાદ રાખવું. ॥૨૩॥

ગો-રથ-વાતાત્ ત્રલ્ - કટ્યલૂલમ્ ૬।૨।૨૪॥

સમૂહ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ગો રથ અને વાત નામને અનુક્રમે ત્રલ્ (ત્ર); કટ્યલ્ (કટ્ય) અને ઊલ પ્રત્યય થાય છે. ગવાં સમૂહઃ; રથાનાં સમૂહઃ અને વાતાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ગો નામને ત્રલ્ પ્રત્યય; રથ નામને કટ્યલ્ પ્રત્યય અને વાત નામને ઊલ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી વાત નામના અન્ત્ય અ નો લોપ. ગોત્ર નામને અને રથકટ્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગોત્રા; રથકટ્યા અને વાતૂલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગાયોનો સમુદાય. રથોનો સમુદાય. હવાનો સમુદાય. ॥૨૪॥

પાશાદેશ્વ લ્યઃ ૬।૨।૨૫॥

પાશાદિ ગણપાઠમાંનાં પાશ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને તેમ જ ષષ્ઠ્યન્ત

ગો રથ અને વાત નામને સમૂહ અર્થમાં લ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. પાશાનાં તુણાનાં ગવાં રથાનાં વાતાનાઞ્ચ સમૂહઃ આ અર્થમાં પાશ તુણ ગો રથ અને વાત નામને આ સૂત્રથી લ્ય પ્રત્યય. પાશ વગેરે નામના અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી લોપ. 'ઘ્યક્વે ૧-૨-૨૫' થી ગો નામના ઓ ને અવ્ આદેશ. પાશ્ય તુણ્ય ગવ્ય રથ્ય અને વાત્ય નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાશ્યા, તુણ્યા, ગવ્યા, રથ્યા અને વાત્યા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાશોનો સમુદાય. તુણોનો સમુદાય. ગાયોનો સમુદાય. રથોનો સમુદાય. વાતસમુદાય. ॥૨૫॥

શ્વાદિભ્યોઽજ્ઞ ૬।૨।૨૬॥

શ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં ષષ્ઠ્યન્ત શ્વન્ વગેરે નામને સમૂહ અર્થમાં અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. શૂનાં સમૂહઃ અને અહનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં શ્વન્ અને અહન્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય. 'દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬' થી શ્વન્ ના વ્ ની પૂર્વે ઐ. 'જોઽપદઽ ૭-૪-૬૧' થી શ્વન્ ના અન્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી અહન્ નામના આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઉપાન્ત્ય અ નો 'અનીનાઽ ૭-૪-૬૬' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌવમ્ અને આહનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કૂતરાઓનો સમુદાય. દિવસોનો સમુદાય. ॥૨૬॥

ખલાઽઽદિભ્યો લિન્ ૬।૨।૨૭॥

ખલાદિ ગણપાઠમાંનાં ખલ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને સમૂહાર્થમાં લિન્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. ખલાનાં સમૂહઃ અને ઝકાનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં ખલ અને ઝક નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ખલિન્ અને ઝકિન્ નામને 'સ્ત્રિયાં ૨-૪-૧' થી

સ્ત્રીલિંગમાં કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ખલિની અને ઝકિની આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ખલ મનુષ્યોનો સમુદાય. ઊકોનો સમુદાય. ॥૨૭॥

ગ્રામ - જન-બન્ધુ - ગજ - સહાયાત્ તલ્ ૬।૨।૨૮॥

સમૂહ અર્થમાં ગ્રામ જન બન્ધુ ગજ અને સહાય આ ષષ્ઠ્યન્ત નામને તલ્ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામાણાં જનાનાં બન્ધૂનાં ગજાનાં સહાયાનાઞ્ચ સમૂહઃ આ અર્થમાં ગ્રામ જન બન્ધુ ગજ અને સહાય નામને આ સૂત્રથી તલ્ પ્રત્યય. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી સ્ત્રીલિંગમાં આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામતા; જનતા; બન્ધુતા; ગજતા અને સહાયતા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગામોનો સમુદાય. લોકોનો સમુદાય. બન્ધુઓનો સમુદાય. હાથીઓનો સમુદાય. સહાયોનો સમુદાય. ॥૨૮॥

પુરુષાત્ કૃત-હિત-વધ-વિકારે ચૈયઞ્ ૬।૨।૨૯॥

કૃત હિત વધ વિકાર અને સમૂહ અર્થમાં પુરુષ નામને ઇયઞ્ (ઇય) પ્રત્યય થાય છે. અહીં યાદ રાખવું કે કૃત હિત વગેરે અર્થમાં જે વિભક્તિ વિહિત છે તદન્ત પુરુષ નામને તે તે અર્થમાં આ સૂત્રથી ઇયઞ્ પ્રત્યય વિહિત છે. પુરુષેણ કૃતો ગ્રન્થઃ; પુરુષાય હિતં પથ્યમ્; પુરુષસ્ય વધઃ; પુરુષસ્ય વિકારઃ અને પુરુષાણાં સમૂહઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે કૃત વગેરે અર્થમાં પુરુષ નામને આ સૂત્રથી ઇયઞ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌરુષેયો ગ્રન્થઃ; પૌરુષેયં પથ્યમ્; પૌરુષેયો વધઃ; પૌરુષેયો વિકારઃ અને પૌરુષેયઃ સમૂહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પુરુષે કરેલો ગ્રન્થ. પુરુષ માટે હિતકર-પથ્ય. પુરુષનો વધ. પુરુષનો

વિકાર. પુરુષોનો સમુદાય. ॥૨૧॥

વિકારે ૬૧૨૧૩૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને વિકાર અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. દ્રવ્યની અવસ્થાન્તરને વિકાર કહેવાય છે. અશ્મનાં વિકારઃ આ અર્થમાં અશ્મન્ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'વાશ્મનો ૦ ૭-૪-૬૩' થી અન્ત્ય સ્વરાદિ અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્મઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં અન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે આશ્મનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પથ્થરોનો વિકાર. ॥૩૦॥

પ્રાણ્યૌષધિ- વૃક્ષેભ્યોઽ વયવે ચ ૬૧૨૧૩૧॥

પ્રાણી વાયક ઔષધિ વાયક અને વૃક્ષ વાયક ષષ્ઠ્યન્ત નામને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. કપોતાનાં, દૂર્વાણાં બિલ્વાનાજ્ઞ વિકારોઽ વયવો વા આ અર્થમાં પ્રાણીવાયક કપોત ઔષધિવાયક દૂર્વા અને વૃક્ષવાયક બિલ્વ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ળ અને ઇ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ આ ઔ અને ઐ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાપોતં સક્થિ માંસં વા; દૌર્વં કાણ્ડં ભસ્મ વા અને બૈલ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમશઃ- કબૂતરની સાથળ અથવા તેનું માંસ. દૂર્વાની શાખા અથવા ભસ્મ. બિલ્વની ડાળી અથવા ભસ્મ. ॥૩૧॥

તાલાદ્ ધનુષિ ૬।૨।૩૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત તાલ નામને ધનુષ્ય સ્વરૂપ વિકારાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. તાલસ્ય વિકારો ધનુઃ આ અર્થમાં તાલ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તાલં ધનુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તાડનું ધનુષ્ય. ધનુષીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધનુષ્ય સ્વરૂપ ૪ વિકારાર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત તાલ નામને અણ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ધનુષ્યભિન્ન વિકારાર્થમાં તાલ નામને 'દોરપ્રા ૦ ૬-૨-૪૯' થી મયટ્ (મય)પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તાલમયમ્ કાળંડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તાડનો સ્કન્ધ. ॥૩૨॥

ત્રપુ-જતોઃ ષોન્તશ્ચ ૬।૨।૩૩॥

ષષ્ઠ્યન્ત ત્રપુ અને જતુ નામને વિકારાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે ત્રપુ અને જતુ નામના અન્તમાં ષ નો આગમ થાય છે. ત્રપૂનાં વિકારઃ અને જતૂનાં વિકારઃ આ અર્થમાં ત્રપુ અને જતુ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય અને તેની પૂર્વે ષ નો આગમ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રાપુષમ્ અને જાતુષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કથીર અથવા સીસાનો વિકાર. લાખનો વિકાર. ॥૩૩॥

શમ્યા લઃ ૬।૨।૩૪॥

વિકાર અને અવયવ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત શમી નામને અણ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે શમી નામના અન્તમાં લ નો આગમ થાય છે. શમ્યા વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં શમી નામને આ સૂત્રથી અણ (અ) પ્રત્યય

અને તેની પૂર્વે લ નો આગમ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી શમી નામના અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શામીલ ભસ્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. શામીલ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૧૮' થી ડી (ई) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શામીલી શાખા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શમીવૃક્ષની રાખ. શમીવૃક્ષની શાખા. ॥૩૪॥

પયો -દ્રોયઃ ૬૧૨૧૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત પયસ્ અને દ્રુ નામને વિકારાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. પયસો વિકારઃ અને દ્રો વિકારઃ આ અર્થમાં પયસ્ અને દ્રુ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી દ્રુ નામના ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પયસ્યમ્ અને દ્રવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દુધનો વિકાર. દ્રવ્ય. ॥૩૫॥

ઉષ્ટ્રાદકઞ્ ૬૧૨૧૬॥

વિકાર અને અવયવ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ઉષ્ટ્ર નામને અકઞ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉષ્ટ્રસ્ય વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં ઉષ્ટ્ર નામને આ સૂત્રથી અકઞ્ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔષ્ટ્રકં માંસમઙ્ગં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઊંટનું માંસ અથવા અંગ. આવી જ રીતે સ્ત્રીલિંગ ઉષ્ટ્રી નામને અકઞ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઔષ્ટ્રકમ્ માંસમઙ્ગં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૩૬॥

उमोर्णाद् वा ६।२।३७॥

षष्ठ्यन्त उमा अने ऊर्णा नामने यथासंभव विकार अने अवयव अर्थमां विकल्पथी अकञ् प्रत्यय थाय छे. उमाया विकारोऽवयवो वा अने ऊर्णाया विकारः आ अर्थमां उमा अने ऊर्णा नामने आ सूत्रथी अकञ् प्रत्यय. 'वृद्धिः० ७-४-१' थी आद्यस्वर उ अने ऊ ने वृद्धि औ आदेश. 'अवर्णे० ७-४-६८' थी अन्त्य आ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी औमकम् अने और्णकम् आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी अकञ् प्रत्यय न थाय त्यारे 'विकारे ६-२-३०' नी सहायथी 'प्राग् जि० ६-१-१३' थी अण् प्रत्ययादि कार्य उपर जप्ताव्या मुञ्च थवाथी औमम् अने और्णः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ क्रमशः- अणसीनो विकार अथवा अवयव. ङिननी कामणी. ॥३७॥

एण्या एयञ् ६।२।३८॥

षष्ठ्यन्त एणी नामने विकार अने अवयव अर्थमां एयञ् प्रत्यय थाय छे. एण्या विकारोऽवयवो वा आ अर्थमां एणी नामने आ सूत्रथी एयञ् (एय) प्रत्यय. 'वृद्धिः० ७-४-१' थी आद्यस्वर ए ने वृद्धि ऐ आदेश. 'अवर्णे० ७-४-६८' थी अन्त्य ई नो लोप वगेरे कार्य थवाथी ऐणेयं मांसमङ्गं वा आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ- ओझी- छरिझीविशेषनुं मांस अथवा अंग. ॥३८॥

कौशेयम् ६।२।३९॥

विकार अर्थमां षष्ठ्यन्त कोश नामने एयञ् प्रत्ययनुं निपातन कराय छे. कोशस्य विकारः आ अर्थमां कोश नामने आ सूत्रथी एयञ् (एय)

પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌશેયં વસ્ત્રં સૂત્રં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રેશમી વસ્ત્ર અથવા દોરો. નિપાતન રૂઢ્યર્થ માટે છે. તેથી વસ્ત્ર અને સૂત્ર ભિન્ન ભસ્માદિ વિકારાર્થમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇયજ્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૩૯॥

પરશવ્યાદ્ યલુક્ ચ ૬।૨।૪૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત પરશવ્ય નામને વિકાર અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે ય નો લોપ થાય છે. પરશવ્યસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં પરશવ્ય નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય અને ય નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પારશવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પરશવ્ય (કુહાડીને હિતકર) નો વિકાર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે પરશવ્ય + અણ્ આ અવસ્થામાં ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ થયા બાદ ‘તદ્ધિત૦ ૨-૪-૧૨’ થી ય્ નો લોપ પણ થઈ શકે છે; તેથી યદપિ આ સૂત્રમાં ય નું ગ્રહણ આવશ્યક નથી; પરન્તુ ‘કંસીયા૦ ૬-૨-૪૧’ માં જો આ પ્રમાણે જ અ અને ય્ નો લોપ થાય તો ‘સ્વરસ્ય૦ ૭-૪-૧૧૦’ થી સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી કંસી ના ઈ નો લોપ નહિ થાય. તેથી ય નો (સમુદાયનો) જ આ સૂત્રથી લોપ વિહિત છે..... ઇત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪૦॥

કંસીયાજ્ જ્યઃ ૬।૨।૪૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત કંસીય નામને વિકારાર્થમાં જ્ય પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે કંસીય નામના ય નો લોપ થાય છે. કંસીયસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં કંસીય નામને આ સૂત્રથી જ્ય (ય) પ્રત્યય અને ય નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’

થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી કંસી ના
ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાંસ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કાંસુ
ધાતુવિશેષ. ॥૪૧॥

હેમાર્થાન્માને દા૨૧૪૨॥

હેમાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત નામને માનસ્વરૂપ વિકારાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય
છે. હાટકસ્ય વિકાર: (માનવિશેષ:) આ અર્થમાં હાટક નામને આ સૂત્રથી
અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય
થવાથી હાટકો નિષ્ક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સોનાનો નિષ્ક (૧તોલો
વગેરે માપ). માન इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માન
સ્વરૂપ જ વિકારાર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત હેમાર્થક નામને અણ્ પ્રત્યય થાય છે.
તેથી હાટકમયી યષ્ટિ: અહીં માનસ્વરૂપ વિકાર અર્થ ન હોવાથી હાટક
નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'દોરપ્રાં ૬-૨-૪૯' થી મયટ્
પ્રત્યય. 'અણજેં ૨-૪-૧૮' થી સ્ત્રીલિંગમાં કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થાય
છે. અર્થ-સુવર્ણનો દંડ. ॥૪૨॥

દ્રોર્વય: દા૨૧૪૩॥

માન સ્વરૂપ વિકારાર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત દ્રુ નામને વય પ્રત્યય થાય છે. દ્રો
ર્વિકાર: (માનવિશેષ:) આ અર્થમાં દ્રુ નામને આ સૂત્રથી વય પ્રત્યય વગેરે
કાર્ય થવાથી દ્રુવયં માનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માપ-વજન. ॥૪૩॥

માનાત્ ક્રીતવત્ દા૨૧૪૪॥

જેના વડે મપાય તે સંખ્યા વગેરેને માન કહેવાય છે. તે માનાર્થક

નામને વિકારાર્થમાં 'ક્રીતાર્થ' ની જેમ પ્રત્યય થાય છે. શતેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં જેવી રીતે શત નામને 'શતાત્ ૦ ૬-૪-૧૩૧' થી ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે; તેવી રીતે આ સૂત્રની સહાયથી શતસ્ય વિકાર: આ અર્થમાં શત નામને 'શતાત્ ૦ ૬-૪-૧૩૧' થી ય અને ઇક પ્રત્યય. શત નામના અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શત્ય: અને શતિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સોનો વિકાર. ॥૪૪॥

હેમાડડિમ્યોડજ્ ૬।૨।૪૫॥

હેમાદિ ગણપાઠમાંના ષષ્ઠ્યન્ત હેમન્ વગેરે નામને યથાસંભવ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં અજ્(અ) પ્રત્યય થાય છે. હેમ્નો વિકાર: અને રજતસ્ય વિકાર: આ અર્થમાં હેમન્ અને રજત નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. આદ્યસ્વર એ અને અ ને 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી અનુક્રમે વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. હેમન્ નામના અન્ત્ય અન્ નો 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી લોપ. હૈમ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૧૮' થી કી પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી રજત નામના અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી હૈમી યષ્ટિ: અને રાજત: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- સુવર્ણયષ્ટિ. ચાંદીનો કળશ વગેરે. ॥૪૫॥

અભક્ષ્યાડડચ્છાદને વા મયટ્ ૬।૨।૪૬॥

ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનને છોડીને અન્ય-વિકાર અને અવયવ અર્થમાં; ષષ્ઠ્યન્ત નામને વિકલ્પથી મયટ્ (મય) પ્રત્યય થાય છે. ભસ્મનો વિકાર: આ અર્થમાં ભસ્મન્ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય. 'નામ્નો નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભસ્મમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'વિકારે ૬-૨-૩૦'

ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ભાસ્મનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય અન્ ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો 'અણિ ૭-૪-૫૨' થી નિષેધ થાય છે.) અર્થ-ભસ્મનો વિકાર.

અભક્ષ્યાડચ્છાદન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનથી ભિન્ન જ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામને વિકલ્પથી મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી મુદ્ગસ્ય વિકારઃ અને કર્પાસસ્ય વિકારઃ અહીં અનુક્રમે ભક્ષ્ય અને આચ્છાદન સ્વરૂપ વિકારાર્થમાં મુદ્ગ અને કર્પાસ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર ઋ અને ઞ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૌદ્ગઃ સૂપઃ અને કર્પાસઃ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મગની ઘાળ. રૂનું કંપડું. ॥૪૬॥

શર-દર્ભ-કૂદી-તૃણ-સોમ-વલ્વજાતુ ૬।૨।૪૭॥

ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનથી ભિન્ન, વિકાર અને અવયવ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત શર દર્ભ કૂદી તૃણ સોમ અને વલ્વજ નામને નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. શરાણાં દર્ભાણાં કૂદીનાં તૃણાનાં સોમાનાં વલ્વજાનાં વા વિકારો ડ વયવો વા આ અર્થમાં શર, દર્ભ, કૂદી, તૃણ, સોમ અને વલ્વજ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શરમયમ્ ; દર્ભમયમ્ ; કૂદીમયમ્ ; તૃણમયમ્ ; સોમમયમ્ અને વલ્વજમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શર- ઘાસવિશેષનો વિકાર. ડાભ- ઘાસવિશેષનો વિકાર. ફૂદી- ઘાસવિશેષનો વિકાર. તૃણનો વિકાર. સોમ-ઔષધિનો વિકાર. વલ્વજ- ઘાસવિશેષનો વિકાર. ॥૪૭॥

૧૦૩. એકસ્વરાત્ ૬।૨।૪૮॥

ષષ્ઠ્યન્ત એકસ્વરી નામને; ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનથી ભિન્ન એવા વિકાર અને અવયવાર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. વાચાં વિકાર: આ અર્થમાં વાચ્ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય. 'ઘુટસ્તૃતીય: ૨-૧-૭૬' થી ચ્ ને જ્ આદેશ. 'ચ-જ:૦ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'પ્રત્યયે ચ ૧-૩-૨' થી ગ્ ને ઙ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વાઙ્મયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાણીનો વિકાર. ॥૪૮॥

દોષપ્રાણિન: ૬।૨।૪૯॥

પ્રાણીવાચક નામને છોડીને અન્ય દુ સંજક ષષ્ઠ્યન્ત નામને ; ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનથી ભિન્ન વિકાર અને અવયવ અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. આમ્રસ્ય વિકાર: આ અર્થમાં આમ્ર નામને (વૃદ્ધિર્યસ્ય૦ ૬-૧-૮ થી વિહિત દુ સંજા.) આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આમ્રમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કેરીનો વિકાર: અપ્રાણિન इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અપ્રાણીવાચક જ દુ સંજક ષષ્ઠ્યન્ત નામને ભક્ષ્ય અને આચ્છાદનથી ભિન્ન એવા વિકાર અને અવયવાર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય નિત્ય થાય છે. તેથી ચાષસ્ય વિકાર: આ અર્થમાં પ્રાણ્યર્થ દુ-સંજક ચાષ નામને આ સૂત્રથી નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય થતો ન હોવાથી 'અમક્ષ્યા૦ ૬-૨-૪૬' થી વિકલ્પે મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૨-૪૬) ચાષમ્ અને ચાષમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચાષ નામના પ્રાણીનો વિકાર અને અવયવ. ॥૪૯॥

ગો: પુરીષે ૬।૨।૫૦॥

ષષ્ટ્યન્ત ગો નામને ‘પુરીષ’ અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. ગો: પુરીષમ્ આ અર્થમાં ગો નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગોમયં પુરીષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગાયનું છાણ. પયસ્તુ ગવ્યમ્ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુરીષ અર્થમાં જ ગો નામને મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દુધરૂપ વિકારાર્થમાં ગો નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ગો: સ્વરે ય: ૬-૧-૨૭’ થી ય પ્રત્યય. ઓ ને ‘વ્યક્ત્યે ૧-૨-૨૫’ થી અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ગવ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગાયનું દુધ. આ સૂત્ર; ‘એકસ્વરાત્ ૬-૨-૪૮’ આ સૂત્રમાં નિયમ કરે છે. સંકીર્ણનું સ્વરૂપ સ્વયં સમજી શકાય-એવું સ્પષ્ટ છે. ॥૫૦॥

ત્રીહિ: પુરોડાશે ૬।૨।૫૧॥

ષષ્ટ્યન્ત ત્રીહિ નામને પુરોડાશ સ્વરૂપ વિકારાર્થમાં નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. ત્રીહિ નામને ‘ત્રીહિનાં વિકાર:પુરોડાશ:’ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રીહિમય: પુરોડાશ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચોખાનું યજ્ઞીય દ્રવ્યવિશેષ. પુરોડાશ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રીહિ નામને પુરોડાશ સ્વરૂપ જ વિકારાર્થમાં નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઓઠનાદિ વિકારાર્થમાં ત્રીહિ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય ન થવાથી, ‘વિકારે ૬-૨-૩૦’ ની સંહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રૈહ ઓદન: અને ત્રૈહં ધસ્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: ચોખાના ભાત. ચોખાનો લોટ. ॥૫૧॥

તિલયવાદનામ્નિ ૬।૨।૫૨॥

સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો; ષષ્ઠ્યન્ત તિલ અને યવ નામને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તિલાનાં વિકારઃ અને યવાનાં વિકારઃ આ અર્થમાં તિલ અને યવ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તિલમયમ્ અને યવમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તલનો વિકાર. જવનો વિકાર. અનામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો જ ષષ્ઠ્યન્ત તિલ અને યવ નામને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાના વિષયમાં તિલ અને યવ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય ન થવાથી; 'વિકારે ૬-૨-૩૦' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર ઇ અને અ ને; 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઈ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈલમ્ અને યાવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તેલ. અળતો. ॥૫૨॥

પિષ્ટાત્ ૬।૨।૫૩॥

સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો ષષ્ઠ્યન્ત પિષ્ટ નામને વિકારાર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. પિષ્ટસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં પિષ્ટ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પિષ્ટમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચૂર્ણનો વિકાર. ॥૫૩॥

નામ્નિ કઃ ૬।૨।૫૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં ષષ્ઠ્યન્ત પિષ્ટ નામને વિકારાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય

છે. પિષ્ટસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં પિષ્ટ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. પિષ્ટક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાં ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પિષ્ટિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રંગોળી. ॥૫૪॥

હયોગોદોહાદીનઞ્ હિયઙ્ગુશ્ચાસ્ય ૬।૨।૫૫॥

ષષ્ઠ્યન્ત હયોગોદોહ નામને; સંજ્ઞાના વિષયમાં વિકારાર્થમાં ઈનઞ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે હયોગોદોહ નામને હિયઙ્ગુ આદેશ થાય છે. હયોગોદોહસ્ય વિકારઃ આ અર્થમાં હયોગોદોહ નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ (ઈન) પ્રત્યય ; અને હયોગોદોહ નામને હિયઙ્ગુ આદેશ. આઘસ્વર ઇ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી હૈયઙ્ગવીનમ્ નવનીતં ઘૃતં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માખણ અથવા ઘી. નામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ હયોગોદોહ નામને વિકારાર્થમાં ઈનઞ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે હયોગોદોહ નામને હિયઙ્ગુ આદેશ થાય છે. તેથી સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય ત્યારે હયોગોદોહ નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'વિકારે ૬-૨-૩૦' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર ઓ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હયોગોદોહં તક્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- છાસ. ॥૫૫॥

અપો યઞ્ ના ૬।૨।૫૬॥

ષષ્ઠ્યન્ત અપ્ નામને વિકારાર્થમાં યઞ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અપાં વિકારઃ આ અર્થમાં અપ્ નામને આ સૂત્રથી યઞ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦

૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી આપ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી યજ્ઞ (ય) પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'એકસ્વં ૬-૨-૪૮' થી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અમ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાણીનો વિકાર. ॥૫૬॥

લુપ્ત્વં બહુલં પુષ્પ-મૂલે ૬।૨।૫૭॥

વિકાર અને અવયવાર્થ પુષ્પ અથવા મૂલ સ્વરૂપ હોય તો; વિકાર અને અવયવાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો બહુલતયા લોપ થાય છે. મલ્લિકાયા વિકારોઽવયવો વા પુષ્પમ્ અને વિદાર્યા અવયવો મૂલમ્ આ અર્થમાં મલ્લિકા અને વિદારી નામને 'અમ્હ્યાં ૬-૨-૪૬' થી વિહિત મયટ્ પ્રત્યયનો; તેમ જ તેના વિકલ્પપક્ષમાં 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી મલ્લિકા પુષ્પમ્ અને વિદારી મૂલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં યાદ રાખવું કે મયટ્ અને અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થયા બાદ અનુક્રમે આપ્ અને કી પ્રત્યયની 'હ્યાદેઽં ૨-૪-૧૫' થી નિવૃત્તિ થયા બાદ ફરીથી આપ્ અને કી પ્રત્યય થાય છે.) અર્થ ક્રમશઃ- મલ્લિકાનું ફૂલ. વિદારીનું મૂળ.

બહુલમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુષ્પ અને મૂળ સ્વરૂપ વિકાર અથવા અવયવાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો બહુલતયા જ લોપ થાય છે. તેથી વરણસ્ય(વિકારઃ) પુષ્પમ્ અને ઇરણ્ડસ્ય (વિકારો) મૂલમ્ આ અર્થમાં વરણ અને ઇરણ્ડ નામને 'પ્રાણ્યૌષં ૬-૨-૩૧' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને ઇ ને વૃદ્ધિ આ અને ઇ આદેશ. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ .. વગેરે કાર્ય થવાથી વારણં પુષ્પમ્ અને ઇરણ્ડં મૂલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી અહીં અણ્ નો લોપ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ-વરણનું ફૂલ. ઇરણ્ડિયાનું મૂલ. ॥૫૭॥

ફલે દ્વારા ૬૨૧૫૮૥

ફલ સ્વરૂપ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં થયેલા પ્રત્યયનો લોપ (લુપ્ત) થાય છે. આમલક્યાઃ ફલં વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં આમલકી નામને 'દોરપ્રાં ૬-૨-૪૯' થી વિહિત મયટ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ. 'ઙ્યાદે ૦ ૨-૪-૯૫' થી કી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ વગેરે કાર્ય થવાથી આમલકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આમળાનું ફળ. ૥૫૮૥

પ્લક્ષાદેરણ્ ૬૨૧૫૯૥

પ્લક્ષાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્લક્ષ વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને; ફલ સ્વરૂપ વિકારાર્થમાં અથવા અવયવાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્લક્ષસ્ય વિકારોઽવયવો વા ફલમ્ અને અશ્વત્થસ્ય વિકારોઽવયવો વા ફલમ્ આ અર્થમાં પ્લક્ષ અને અશ્વત્થ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્લક્ષમ્ અને અશ્વત્થમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પીપળાનું ફળ. પીપળાનું ફળ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રથી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો, પૂર્વસૂત્રથી લોપ થતો નથી. અન્યથા 'પ્રાણ્યૌષધિ ૦ ૬-૨-૩૯' થી અણ્ પ્રત્યય વિહિત જ હતો. ૥૫૯૥

જમ્બા વા ૬૨૧૬૦૥

ફલાત્મક વિકાર અને અવયવ અર્થમાં; ષષ્ઠ્યન્ત જમ્બૂ નામને વિકલ્પથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે. જમ્બા વિકારોઽવયવો વા ફલમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી જમ્બૂ નામને અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય ઋ ને 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અવ્ આદેશ

વગેરે કાર્ય થવાથી જામ્બવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી વિહિત (પ્રાણ્યૌં ૬-૨-૩૧ ની સહાયથી) અણ્ પ્રત્યયનો ‘ફલે ૬-૨-૫૮’ થી લોપ થવાથી સ્ત્રીલિંગમાં જમ્બૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘ક્લીબે ૨-૪-૧૭’ થી ઋ ને હ્રસ્વ ઊ આદેશ થવાથી જમ્બુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જંબૂ વૃક્ષનું ફળ. ॥૬૦॥

ન દ્વિદ્રુવય-ગોમય-ફલાત્ ૬।૨।૬૧॥

દ્રુવય અને ગોમય તેમજ ફલાર્થક નામને છોડીને અન્ય ષષ્ઠ્યન્ત વિકારાવયવાર્થક પ્રત્યયાન્ત નામને; વિકાર અને અવયવ અર્થમાં પ્રત્યય થતો નથી. કપોતસ્ય વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં કપોત નામને ‘પ્રાણ્યૌષં ૬-૨-૩૧’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કાપોત નામને કાપોતસ્ય વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં ‘દોરપ્રાં ૬-૨-૪૯’ થી પ્રાપ્ત મયટ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી કાપોતસ્ય વિકારોઽવયવો વા આવું વાક્ય જ પ્રયોજામ છે. અર્થ-કાપોત (કબૂતરનું માંસ વગેરે) નો વિકાર અથવા અવયવ. અદ્રુવયેત્યાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિકાર કે અવયવાર્થક પ્રત્યયાન્ત ષષ્ઠ્યન્ત; દ્રુવય અને ગોમય તેમ જ ફલાર્થક નામથી ભિન્ન જ નામને વિકાર અને અવયવાર્થમાં પ્રત્યય થતો નથી. તેથી દ્રોર્વિકારો માનવિશેષ: આ અર્થમાં દ્રુ નામને ‘દ્રોર્વયઃ ૬-૨-૪૩’ થી વય પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દ્રુવય નામને; ગોઃ પુરીષમ્ આ અર્થમાં ગો નામને ‘ગોઃ પુરીષે ૬-૨-૫૦’ થી મયટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોમય નામને તેમ જ કપિત્યસ્ય વિકારોઽવયવો વા આ અર્થમાં કપિત્ય નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન કપિત્ય (‘ફલે ૬-૨-૫૮’ થી અણ્ નો લોપ) નામને; વિકારાર્થમાં પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થવાથી ‘વિકારે ૬-૨-

૩૦' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ, ઓ અને અ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ ઔ; ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રૌવયં ખણ્ડમ્; ગૌમયં ભસ્મ અને કાપિત્યો રસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દ્રવ્યનો ખંડ. ગાયના છાશાની રાખ. કોઠાના ઝાડના ફળનો રસ. ॥૬૧॥

પિતૃ-માતૃર્વ્ય-કુલં ભ્રાતરિ ૬।૨।૬૨॥

ભ્રાતૃ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત પિતૃ અને માતૃ નામને અનુક્રમે વ્ય અને કુલ (કુલ) પ્રત્યય થાય છે. પિતૃભ્રાતા અને માતૃભ્રાતા આ અર્થમાં પિતૃ નામને અને માતૃ નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે વ્ય અને કુલ પ્રત્યય. 'કિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી માતૃ નામના ક્રનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પિતૃવ્યઃ અને માતૃલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કાકા. મામા. ॥૬૨॥

પિત્રો ડામહટ્ ૬।૨।૬૩॥

પિતા અને માતા અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત પિતૃ અને માતૃ નામને ડામહટ્ (ડામહ) પ્રત્યય થાય છે. પિતુઃ પિતા માતા વા, માતુઃ પિતા માતા વા આ અર્થમાં પિતૃ અને માતૃ નામને આ સૂત્રથી ડામહટ્ (ડામહ) પ્રત્યય. 'કિત્યન્ત્ય ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય ક્રનો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં (માતા અર્થમાં) પિતામહ અને માતામહ નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પિતામહઃ પિતામહી અને માતામહઃ માતામહી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પિતાના પિતા. પિતાની માતા. માતાના પિતા. માતાની માતા. ॥૬૩॥

અવે દુઘ્ધે સોઢ-દૂસ-મરીસમ્ ૬૧૨।૬૪॥

ષષ્ઠ્યન્ત અવિ નામને દુઘ્ધ અર્થમાં સોઢ દૂસ અને મરીસ પ્રત્યય થાય છે. અવે દુઘ્ધમ્ આ અર્થમાં અવિ નામને આ સૂત્રથી સોઢ દૂસ અને મરીસ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અવિસોઢમ્ ; અવિદૂસમ્ અને અવિમરીસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘેટાનું દુધ. ॥૬૪॥

રાષ્ટ્રેઽનઙ્ગાદિભ્યઃ ૬૧૨।૬૫॥

અઙ્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં અઙ્ગ વગેરે નામોને છોડીને અન્ય ષષ્ઠ્યન્ત નામને; રાષ્ટ્ર અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. શિબીનાં રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં શિબિ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્ત્વરે હ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય હ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈબમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શિબિઓનું રાષ્ટ્ર. અઙ્ગાદિવર્જનં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઙ્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં નામોને છોડીને અન્ય જ ષષ્ઠ્યન્ત નામને રાષ્ટ્ર અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી અઙ્ગાનાં બઙ્ગાનાં વા રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અઙ્ગ અને બઙ્ગ નામને અણ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાક્ય જ રહે છે. અર્થ- અઙ્ગ અથવા બઙ્ગ લોકોનું રાષ્ટ્ર. ॥૬૫॥

રાજન્યાદિભ્યોઽકઙ્ ૬૧૨।૬૬॥

રાજન્યાદિ ગણપાઠમાંનાં રાજન્ય વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને રાષ્ટ્ર અર્થમાં અકઙ્ પ્રત્યય થાય છે. રાજન્યાનાં રાષ્ટ્રમ્ અને દૈવયાતવાનાં રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં રાજન્ય અને દૈવયાતવ નામને આ સૂત્રથી અકઙ્ (અક) પ્રત્યય.

‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાજન્યકમ્ અને દૈવયાતવકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ક્ષત્રિયોનું રાષ્ટ્ર. દૈવયાતવોનું રાષ્ટ્ર. ॥૬૬॥

વસાતે વાં ૬૧૨૧૬૭॥

ષષ્ઠ્યન્ત વસાતિ નામને રાષ્ટ્ર અર્થમાં વિકલ્પથી અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. વસાતીનાં રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં વસાતિ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાસાતકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘રાષ્ટ્રેડન ૦ ૬-૨-૬૫’ થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી વાસાતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વસાતિઓનું રાષ્ટ્ર. ॥૬૭॥

ભૌરિક્યૈષુકાયદિર્વિધ - ભક્તમ્ ૬૧૨૧૬૮॥

ભૌરિક્યાદિ ગણપાઠમાંનાં અને ઐષુકાર્યાદિ ગણપાઠમાંનાં ષષ્ઠ્યન્ત - ભૌરિકિ વગેરે અને ઐષુકારિ વગેરે નામને રાષ્ટ્ર અર્થમાં અનુક્રમે વિધ અને ભક્ત પ્રત્યય થાય છે. ભૌરિકીનાં ભૌલિકીનાં વા રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં ભૌરિકિ અને ભૌલિકિ નામને આ સૂત્રથી વિધ પ્રત્યય. તેમજ ઐષુકારીનાં સારસ્યાયનાનાં વા રાષ્ટ્રમ્ આ અર્થમાં ઐષુકારિ અને સારસ્યાયન નામને આ સૂત્રથી ભક્ત પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ભૌરિકિવિધમ્; ભૌલિકિવિધમ્; ઐષુકારિભક્તમ્ અને સારસ્યાયનભક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ભૌરિકિઓનું રાષ્ટ્ર. ભૌલિકિઓનું રાષ્ટ્ર. ઐષુકારિઓનું રાષ્ટ્ર. સારસ્યાયનોનું રાષ્ટ્ર. ॥૬૮॥

નિવાસા ડૂરભવ ઇતિ દેશે નામ્નિ ૬।૨।૬૧॥

પ્રત્યયાન્ત નામ દેશમાં રૂઢ હોય તો, ષષ્ઠ્યાન્ત નામને નિવાસાર્થમાં અને અદૂરભવાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. શિબીનાં નિવાસઃ અને વિદિશાયા અદૂરભવમ્ આ અર્થમાં શિબિ અને વિદિશા નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. આઘ સ્વર ઇ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈબમ્ અને વૈદિશં પુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શૈબનગર. વૈદિશનગર. સૂત્રમાં ઇતિ પદનું ઉપાદાન, વ્યવહારમાં રૂઢ એવા નગરના ઉપાદાન માટે છે. ॥૬૧॥

તદન્નાઽસ્તિ ૬।૨।૭૦॥

પ્રત્યયાન્ત દેશનામ હોય તો; અસ્તિત્વવિશિષ્ટ પ્રથમાન્ત નામને; સપ્તમ્યર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ઉદુમ્બરા અસ્મિન્ દેશે સન્તિ આ અર્થમાં ઉદુમ્બર નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર ડ ને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ડ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદુમ્બરં પુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઔદુમ્બર નામનું નગર. ॥૭૦॥

તેન નિર્વૃત્તે ચ ૬।૨।૭૧॥

પ્રત્યયાન્ત દેશનું નામ હોય તો; તૃતીયાન્ત નામને નિર્વૃત્તાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. કુશામ્બેન નિર્વૃત્તા આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી કુશામ્બ નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર

૩ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. કૌશામ્બ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કૌશામ્બી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કૌશામ્બી નગરી. સૂત્રમાં ચ નું ઉપાદાન; નિવાસ અદૂરભવ તદત્રાસ્તિ અને નિર્વૃત્ત- આ અર્થયતુષ્કની આગળના સૂત્રોમાં અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે કર્યું છે. આ ચાર અર્થમાં થનારા પ્રત્યયો ચાતુરર્થિક કહેવાય છે. ॥૭૧॥

નયાં મતુઃ ૬।૨।૭૨॥

પ્રત્યયાન્ત નદીનું ૩૭ નામ હોય તો; નિવાસાદિ (નિવાસ, અદૂરભવ, તદત્રાસ્તિ અને તેન નિર્વૃત્તમ્) ચાર અર્થમાં (યથાસંભવ)નામને મતુ (મત્) પ્રત્યય થાય છે. ઉદુમ્બરાઃ સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં ઉદુમ્બર નામને આ સૂત્રથી મતુ પ્રત્યય. 'અનજિ૦ ૩-૨-૭૬' થી અન્ત્ય અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'માવર્ણાં ૨-૧-૯૪' થી મતુ નાં મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉદુમ્બરાવતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નદીવિશેષ. ॥૭૨॥

મધ્વાદેઃ ૬।૨।૭૩॥

પ્રત્યયાન્ત; દેશનું નામ હોય તો મધ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં મધુ વગેરે નામને ચાર અર્થમાં (નિવાસાદિ અર્થમાં) મતુ પ્રત્યય થાય છે. મધુનિ વિસાનિ વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં મધુ અને વિસ નામને આ સૂત્રથી મતુ પ્રત્યય. 'માવર્ણાં ૨-૧-૯૪' થી મતુ (મત્) નાં મ્ ને વ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મધુમાન્ અને વિસવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મધુમાન્ દેશવિશેષ. વિસવાન્ દેશવિશેષ. ॥૭૩॥

નડ-કુમુદ-વેતસ-મહિષાડિટ્ ૬૧૨।૭૪॥

પ્રત્યયાન્ત દેશનું નામ હોય તો; ચાર અર્થમાં નડ કુમુદ વેતસ અને મહિષ નામને ડિટ્ મતુ (મતુડ) પ્રત્યય થાય છે. નડાઃ; કુમુદાનિ; વેતસાનિ; મહિષા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં નડ કુમુદ વેતસ અને મહિષ નામને આ સૂત્રથી ડિટ્-મતુ(મત) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નડ્વાનું; કુમુદવાનું; વેતસ્વાનું અને મહિષ્માનું આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે તે નામના દેશવિશેષ. ॥૭૪॥

નડ-શાદાદ્ વલઃ ૬૧૨।૭૫॥

દેશના નામના વિષયમાં નડ અને શાદ નામને ચાતુરર્થિક (નિવાસાદિ ચાર અર્થમાં) ડિદ્વલ પ્રત્યય થાય છે. નડાઃ શાદા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી નડ અને શાદ નામને ડિદ્ વલ (વલડ) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નડ્વલમ્ અને શાદ્વલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે તે નામનો દેશવિશેષ. ॥૭૫॥

શિખાયાઃ ૬૧૨।૭૬॥

દેશની સંજ્ઞામાં શિખા નામને ચાતુરર્થિક (નિવાસાદિ અર્થમાં) વલ પ્રત્યય થાય છે. શિખા અસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં શિખા નામને આ સૂત્રથી વલ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શિખાવલમ્ પુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શિખાવલ નામનું નગર. ॥૭૬॥

શિરીષાદિક - કળૌ ૬૧૨।૭૭॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં શિરીષ નામને ચાતુરર્થિક ફક અને કળ્ (ક)

પ્રત્યય થાય છે. શિરીષા: સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં શિરીષ નામને આ સૂત્રથી
 ઇક અને કળ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽં ૭-૪-૬૮’ થી ઇક પ્રત્યયની પૂર્વેના અન્ત્ય
 અનો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯’ થી કળ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આઘસ્વરે ઇ ને વૃદ્ધિ
 એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શિરીષિક: અને શૈરીષક: આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ- તે નામનો પ્રદેશવિશેષ. ॥૭૭॥

શર્કરાયા ઇકળીયાઽણ્ ચ ૬।૨।૭૮॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં શર્કરા નામને ચાતુરર્થિક (નિવાસાઘર્થક)
 ઇકળ્; ઈય; અળ્; ઇક અને કળ્ પ્રત્યય થાય છે. શર્કરા: સન્ત્યસ્મિન્ આ
 અર્થમાં શર્કરા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક); ઈય; અળ્ (અ); ઇક અને
 કળ્ (ક) પ્રત્યય. ઇકળ્ અળ્ અને કળ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯’
 થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ઇકળ્ ઈય અળ્ અને ઇક પ્રત્યયની
 પૂર્વે અન્ત્ય અનો ‘અવર્ણેઽં ૭-૪-૬૮’ થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાર્કરિક:;
 શર્કરીય: શાર્કર: શર્કરિક: અને શાર્કરક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે
 નામનો પ્રદેશ. ॥૭૮॥

રોઽશ્માદેઃ ૬।૨।૭૯॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં અશ્માદિ ગણપાઠમાંનાં અશ્મન્ વગેરે નામને
 ચાતુરર્થિક ર પ્રત્યય થાય છે. અશ્માનિ યૂષાણિ વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં આ
 સૂત્રથી અશ્મન્ અને યૂષ નામને ર પ્રત્યય. ‘નામ્નો નોઽં ૨-૯-૯૯’ થી નામના
 અન્ત્ય ન્ નો લોપ .. વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્મર: અને યૂષર: આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અશ્મર નામનો પ્રદેશ. યૂષર નામનો પ્રદેશ. ॥૭૯॥

પ્રેક્ષાદેરિન્ ૬।૨।૮૦॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં પ્રેક્ષાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રેક્ષા વગેરે નામને ચાતુરર્થિક્ક ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રેક્ષા: ફલકા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં પ્રેક્ષા અને ફલકા નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રેક્ષી અને ફલકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રેક્ષી નામનો પ્રદેશ. ફલકી નામનો પ્રદેશ. ॥૮૦॥

તૃણાદે: સલ્ ૬।૨।૮૧॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં તૃણાદિ ગણપાઠમાંનાં તૃણ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક્ક સલ્ (સ) પ્રત્યય થાય છે. તૃણાનિ નદા વા સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં તૃણ અને નદ નામને આ સૂત્રથી સલ્ પ્રત્યય. તૃણસ અને નદસ નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તૃણસા અને નદસા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તૃણસા નામનો પ્રદેશ. નદસા નામનો પ્રદેશ. ॥૮૧॥

કાશાદેરિલ: ૬।૩।૮૨॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં; કાશાદિ ગણપાઠમાંનાં કાશ... વગેરે નામને ચાતુરર્થિક્ક ઇલ પ્રત્યય થાય છે. કાશા વાશા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં કાશ અને વાશ નામને આ સૂત્રથી ઇલ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાશિલમ્ અને વાશિલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાશિલ નામનો પ્રદેશ. વાશિલ નામનો પ્રદેશ. ॥૮૨॥

અરીહણાદેરકજ્ઞ ૬।૨।૮૩॥

દેશવિશેષની સંજ્ઞાના વિષયમાં અરીહણાદિ ગણપાઠમાંનાં અરીહણ વગેરે

નામને ચાતુરર્થિક અકળ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. અરીહણાઃ ખણ્ડવો વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં અરીહણ અને ખણ્ડુ નામને આ સૂત્રથી અકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અસ્વયમ્બુ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આરીહણકમ્ અને ખાણ્ડવકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આરીહણક નામનો પ્રદેશ. ખાંડવક નામનો પ્રદેશ. ॥૮૩॥

સુપન્થ્યાદેર્જ્યઃ ૬૧૨।૮૪॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં સુપન્થ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં સુપથિન્ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. સૂત્રમાં પન્થ્યાદિ નિર્દેશ હોવાથી સુપથિન્ નામના પ ની પરમાં ન્ નો આગમ થાય છે. સુપથાઃ સુવન્થિનો વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં સુપથિન્ અને સુવન્થિન્ નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય અને સુપથિન્ નામના પ ની પરમાં ન્ નો આગમ. 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઉ ને ઐ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સૌપન્થ્યમ્ અને સૌવન્થ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સૌપન્થ્ય નામનો પ્રદેશ. સૌવન્થ્ય નામનો પ્રદેશ. ॥૮૪॥

સુતઙ્ગમાદેરિઙ્ ૬૧૨।૮૫॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં સુતઙ્ગમાદિ ગણપાઠમાંનાં સુતઙ્ગમ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ઙ્ (ઙ) પ્રત્યય થાય છે. સુતઙ્ગમા મુનિવિત્તા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં સુતઙ્ગમ અને મુનિવિત્ત નામને આ સૂત્રથી ઙ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઐ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌતઙ્ગમિઃ અને મૌનિવિત્તિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સૌતઙ્ગમિ નામનો પ્રદેશ. મૌનિવિત્તિ

નામનો પ્રદેશ. ॥૮૫॥

બલાદે ર્યઃ ૬૧૨।૮૬॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં બલાદિ ગણપાઠમાંનાં નામને (બલ વગેરે નામને) ચાતુરર્થિક ય પ્રત્યય થાય છે. બલેન નિર્વૃત્તમ્ અને પુલેન નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં બલ અને પુલ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બલ્યમ્ અને પુલ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બલ્ય નામનો પ્રદેશ. પુલ્ય નામનો પ્રદેશ. ॥૮૬॥

અહરાદિભ્યોઽજ્ ૬૧૨।૮૭॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં અહરાદિ ગણપાઠમાંનાં અહન્ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક અજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અહના નિર્વૃત્તમ્ અને લોમ્ના નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં અહન્ અને લોમન્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્યસ્વર અ તથા ઓ ને વૃદ્ધિ આ તથા ઔ આદેશ. 'અનીના૦ ૭-૪-૬૬' થી અહન્ ના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોઽપદ૦ ૭-૪-૬૯' થી લોમન્ ના અન્ નો લોપ ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી આહનમ્ અને લૌમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આહન નામનો પ્રદેશ. લૌમ નામનો પ્રદેશ. સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ આકૃતિગણના પરિબ્રહ્મ માટે છે. ॥૮૭॥

સહ્યાદેરેયણ્ ૬૧૨।૮૮॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં સહ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં સહિ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ઇયણ્ (ઇય) પ્રત્યય થાય છે. સહ્યુઃ સહિદત્તસ્ય વા નિવાસઃ આ અર્થમાં સહિ અને સહિદત્ત નામને આ સૂત્રથી ઇયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-

૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો અને હ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી સાલ્કેયઃ અને સાલ્કિદત્તેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાખેય નામનો પ્રદેશ. સાખેયદત્ત નામનો પ્રદેશ. ॥૮૮॥

પન્થાદરાયનળ્ ૬।૨।૮૯॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં પન્થ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં પથિન્ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક આયનળ્ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. સૂત્રસ્થ પન્થિ નિર્દેશથી પથ્ ને પન્થ્ આદેશ થાય છે. પન્થાઃ પક્ષો વાડસ્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં પથિન્ અને પક્ષ નામને આ સૂત્રથી આયનળ્ પ્રત્યય અને પથ્ ને પન્થ્ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાન્થાયનઃ અને પાક્ષાયણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાન્થાયન નામનો પ્રદેશ. પાક્ષાયણ નામનો પ્રદેશ. ॥૮૯॥

કર્ણદિરાયનિજ્ ૬।૨।૯૦॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં કર્ણાદિ ગણપાઠમાંનાં કર્ણ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક આયનિજ્ (આયનિ) પ્રત્યય થાય છે. કર્ણસ્ય વસિષ્ઠસ્ય વા નિવાસઃ આ અર્થમાં કર્ણ અને વસિષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી આયનિજ્ (આયનિ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્ણાયનિઃ અને વાસિષ્ઠાયનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાર્ણાયનિ નામનો પ્રદેશ. વાસિષ્ઠાયનિ નામનો પ્રદેશ. ॥૯૦॥

ઉત્કરાદેરીયઃ ૬૧૨।૧૧॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં ઉત્કરાદિ ગણપાઠમાંનાં ઉત્કર વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ઈય પ્રત્યય થાય છે. ઉત્કરાઃ સઙ્કરા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં ઉત્કર અને સઙ્કર નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્કરીયઃ અને સઙ્કરીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉત્કરીય નામનો પ્રદેશ. સઙ્કરીય નામનો પ્રદેશ. ॥૧૧॥

નડાદેઃ કીયઃ ૬૧૨।૧૨॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં નડાદિ ગણપાઠમાંનાં નડ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક કીય પ્રત્યય થાય છે. નડાઃ લક્ષા વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં નડ અને લક્ષ નામને આ સૂત્રથી કીય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નડકીયઃ અને લક્ષકીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નડકીય નામનો પ્રદેશ. લક્ષકીય નામનો પ્રદેશ. ॥૧૨॥

કૃશાશ્વાદેરીયણ્ ૬૧૨।૧૩॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં કૃશાશ્વાદિ ગણપાઠમાંના કૃશાશ્વ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ઈયણ્ (ઈય) પ્રત્યય થાય છે. કૃશાશ્વા અરિષ્ટાનિ વા સન્ત્યસ્મિન્ આ અર્થમાં કૃશાશ્વ અને અરિષ્ટ નામને આ સૂત્રથી ઈયણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ; અને ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્શાશ્વીયઃ અને આરિષ્ટીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાર્શાશ્વીય નામનો પ્રદેશ. આરિષ્ટીય નામનો પ્રદેશ. ॥૧૩॥

ઋશ્યાદે: ક: ૬૧૨૧૪॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં ઋશ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં ઋશ્ય વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ક પ્રત્યય થાય છે. ઋશ્યા ન્યગ્રોધા વા સન્ત્યાસ્મિન્ આ અર્થમાં ઋશ્ય અને ન્યગ્રોધ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઋશ્યક: અને ન્યગ્રોધક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- ઋશ્યક નામનો પ્રદેશ. ન્યગ્રોધક નામનો પ્રદેશ. ॥૧૪॥

વરાહાદે: કળ્ ૬૧૨૧૫॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં વરાહાદિ ગણપાઠમાંનાં વરાહ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક કળ્ પ્રત્યય થાય છે. વરાહા: પલાશા વા સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં વરાહ અને પલાશ નામને આ સૂત્રથી કળ્ (ક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વારાહકમ્ અને પાલાશકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- વારાહક નામનો પ્રદેશ. પાલાશક નામનો પ્રદેશ. ॥૧૫॥

કુમુદાદેરિક: ૬૧૨૧૬॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં કુમુદાદિ ગણપાઠમાંનાં કુમુદ વગેરે નામને ચાતુરર્થિક ઇક પ્રત્યય થાય છે. કુમુદાનિ, ઇક્કટાનિ વા સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં કુમુદ અને ઇક્કટ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુમુદિક: અને ઇક્કટિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- કુમુદિક નામનો પ્રદેશ. ઇક્કટિક નામનો પ્રદેશ. ॥૧૬॥

અશ્વત્થાદેરિકણ્ ૬।૨।૧૭॥

દેશની સંજ્ઞાના વિષયમાં અશ્વત્થાદિ ગણપાઠમાંનાં અશ્વત્થ વગેરે નામને ચાતુરર્થક ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. અશ્વત્થા: કુમુદાનિ વા સન્ત્યસ્યામ્ આ અર્થમાં અશ્વત્થ અને કુમુદ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આશ્વત્થિકમ્ અને કૌમુદિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આશ્વત્થિક નામનો પ્રદેશ. કૌમુદિક નામનો પ્રદેશ. ॥૧૭॥

સાડસ્ય પૌર્ણમાસી ૬।૨।૧૮॥

આ સૂત્રમાં ‘નિવાસા ૦ ૬-૨-૬૧’ થી ઇતિ અને નામ્નિ નો અધિકાર ચાલુ છે. તેથી ‘ઇતિ’ ના સામર્થ્યના કારણે આ સૂત્રથી માસ અથવા માસાદ્ધની સંજ્ઞાના વિષયમાં જ નીચે જણાવ્યા મુજબ અણ્ વગેરે પ્રત્યયો વિહિત છે. આ પૂર્વેના સૂત્રમાં પણ ‘ઇતિ’ નો અધિકાર ચાલુ હોવાથી સામાન્યરીતે પ્રસિદ્ધ પ્રયોગોમાં જ તે તે સૂત્રથી તે તે પ્રત્યયોનું વિધાન છે. તેથી તેવા પ્રસિદ્ધ પ્રયોગોનું નિરૂપણ કરવા સ્વરૂપ પ્રપંચ માટે તે તે સૂત્રમાં પ્રકૃતિનું વિધાન છે. એ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ.

સંજ્ઞાના વિષયમાં; પ્રથમાન્તપદાર્થ પૌર્ણમાસી હોય તો પ્રથમાન્ત નામને; ષષ્ઠ્યર્થમાં (અવયવાવયવીના સંબંધમાં) યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પૌષી પૌર્ણમાસી અસ્ય આ અર્થમાં પૌર્ણમાસ્યર્થક પ્રથમાન્ત પૌષી નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિતા ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌષો માસોડ્ઘર્ધમાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સંપૂર્ણ પોષમાસ અથવા અર્ધમાસ. ॥૧૮॥

આગ્રહાયણ્યશ્વત્વાદિકળ્ ૬।૨।૧૧॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં; પૌર્ણમાસ્યર્થક - પ્રથમાન્ત આગ્રહાયણી અને અશ્વત્થા નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. આગ્રહાયણી અશ્વત્થા વા પૌર્ણમાસી અસ્ય આ અર્થમાં તાદૃશ આગ્રહાયણી અને અશ્વત્થા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્રહાયણિકો માસોઽર્ધમાસો વા અને આશ્વત્થિકો માસોઽર્ધમાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સંપૂર્ણ માગસર માસ અથવા અર્ધ માગસર માસ. સમ્પૂર્ણ આસો માસ અથવા અર્ધ આસો માસ. ॥૧૧॥

ચૈત્રી-કાર્તિકી-ફાલ્ગુની-શ્રવણાદ્ વા ૬।૨।૧૦૦॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં પૌર્ણમાસ્યર્થક-પ્રથમાન્ત ચૈત્રી કાર્તિકી ફાલ્ગુની અને શ્રવણા નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ચૈત્રી કાર્તિકી ફાલ્ગુની શ્રવણા વા પૌર્ણમાસી અસ્ય આ અર્થમાં તાદૃશ પૌર્ણમાસ્યર્થક પ્રથમાન્ત ચૈત્રી કાર્તિકી ફાલ્ગુની અને શ્રવણા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ તથા આ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૈત્રિકઃ કાર્તિકિકઃ ફાલ્ગુનિકઃ અને શ્રાવણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'સાઽસ્ય ૬-૨-૧૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચૈત્રઃ કાર્તિકઃ ફાલ્ગુનઃ અને શ્રાવણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચૈત્ર માસ અથવા પક્ષ. કાર્તિક મહિનો અથવા પક્ષ. ફાલ્ગુન મહિનો અથવા પક્ષ. શ્રાવણ મહિનો અથવા પક્ષ. ॥૧૦૦॥

દેવતા ૬૧૨૧૦૧॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. જિનો દેવતાઽસ્ય; અગ્નિર્દેવતાઽસ્ય અને અદિતિર્દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી જિન નામને 'પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય; અગ્નિ નામને 'કલ્પગ્નેં ૬-૧-૧૭' થી ઇયણ્ પ્રત્યય અને અદિતિ નામને 'અનિદં ૬-૧-૧૫' થી જ્ય પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ તથા ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જૈનઃ આનેયઃ અને આદિત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જિન (વીતરાગ) નો સેવક. અગ્નિદેવનો સેવક. અદિતિ દેવનો સેવક. ॥૧૦૧॥

પૈઙ્ગાક્ષીપુત્રાદેરીયઃ ૬૧૨૧૦૨॥

પૈઙ્ગાક્ષીપુત્રાદિ ગણપાઠમાંનાં પૈઙ્ગાક્ષીપુત્ર વગેરે પ્રથમાન્ત દેવતાર્થક નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. પૈઙ્ગાક્ષીપુત્રો દેવતાઽસ્ય અને તાર્ણવિન્દવો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં પૈઙ્ગાક્ષીપુત્ર નામને અને તાર્ણવિન્દવ નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૈઙ્ગાક્ષીપુત્રીયમ્ અને તાર્ણવિન્દવીયં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૈઙ્ગાક્ષીપુત્રદેવતાસંબન્ધી હોમ કરવાનું અન્નવિશેષ. તાર્ણવિન્દવ દેવતાસંબન્ધી હોમ કરવાનું અન્નવિશેષ. ॥૧૦૨॥

શુક્રાદિયઃ ૬૧૨૧૦૩॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત શુક્ર નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. શુક્રો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં શુક્ર નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શુક્રિયં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શુક્રદેવતાસમ્બન્ધી હોમ કરવાનું અન્નવિશેષ. ॥૧૦૩॥

શતરુદ્રાત્ તૌ ૬।૨।૧૦૪॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત શતરુદ્ર નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈય અને ઇય પ્રત્યય થાય છે. શતરુદ્રો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં શતરુદ્ર નામને આ સૂત્રથી ઈય અને ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શતરુદ્રીયમ્ અને શતરુદ્રિયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શતરુદ્ર દેવતા-સમ્બન્ધી. ॥૧૦૪॥

અપોનપાદપાન્નપાતસ્તુવાતઃ ૬।૨।૧૦૫॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત અપોનપાત્ અને અપાન્નપાત્ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં તે બે- ઈય અને ઇય પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે આત્ ને તૃ આદેશ થાય છે. અપોનપાદ્ અપાન્નપાદ્ વા દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં અપોનપાત્ અને અપાન્નપાત્ નામને આ સૂત્રથી ઈય અને ઇય પ્રત્યય. તેમ જ આત્ ને તૃ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી અપોનપ્રીયમ્ અપોનપ્રિયમ્ અને અપાન્નપ્રીયમ્ અપાન્નપ્રિયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અપોનપાત્ દેવસંબંધી. અપાન્નપાત્ દેવસમ્બન્ધી. ॥૧૦૫॥

મહેન્દ્રાદ્ વા ૬।૨।૧૦૬॥

પ્રથમાન્ત દેવતાર્થક મહેન્દ્ર નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈય અને ઇય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. મહેન્દ્રો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં મહેન્દ્ર નામને ઈય અને ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી

મહેન્દ્રીયમ્ અને મહેન્દ્રિયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 ઈય કે ઈય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં
 ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી માહેન્દ્રં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ-મહેન્દ્ર દેવતાસંબન્ધી હોમ કરવાનું અન્નવિશેષ. ॥૧૦૬॥

ક-સોમાદૂયણ્ ૬।૨।૧૦૭॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત ક અને સોમ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં દૂયણ્ (ય) પ્રત્યય
 થાય છે. કો (બ્રહ્મા) દેવતાઽસ્ય અને સોમો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં ક અને
 સોમ નામને આ સૂત્રથી દૂયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ
 ને અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય
 અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાયમ્ અને સૌમ્યં હવિઃ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ કમશઃ-બ્રહ્માસંબન્ધી હવિઃ. સોમદેવ સંબંધી હવિ (હોમ કરવાનું
 અન્નવિશેષ.) ॥૧૦૭॥

ઘાવાપૃથિવી-શુનાસીરા-ઽગ્નીષોમ-મરુત્વદ્-વાસ્તોષ્પતિ- ગૃહમેધાદીય-યૌ ૬।૨।૧૦૮॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત ઘાવાપૃથિવી શુનાસીર અગ્નીષોમ મરુત્વદ્ વાસ્તોષ્પતિ
 અને ગૃહમેધ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈય અને ય પ્રત્યય થાય છે. ઘાવાપૃથિવ્યૌ
 દેવતાઽસ્ય; શુનાસીરો દેવતાઽસ્ય; અગ્નીષોમૌ દેવતાઽસ્ય; મરુત્વાન્ દેવતાઽસ્ય
 વાસ્તોષ્પતિ દેવતાઽસ્ય; અને ગૃહમેધો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં ઘાવાપૃથિવી
 શુનાસીર અગ્નીષોમ મરુત્વદ્ વાસ્તોષ્પતિ અને ગૃહમેધ નામને આ સૂત્રથી ઈય
 અને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ અ અને ઇ નો લોપ વગેરે
 કાર્ય થવાથી ઘાવાપૃથિવીયમ્ ઘાવાપૃથિવ્યમ્; શુનાસીરીયમ્; શુનાસીર્યમ્;
 અગ્નીષોમીયમ્ અગ્નીષોમ્યમ્; મરુત્વતીયમ્ મરુત્વત્યમ્; વાસ્તોષ્પતીયમ્

વાસ્તોષ્પત્યમ્; અને ગૃહમેધીયમ્ ગૃહમેધ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
 ઘાવાપૃથ્વી દેવસમ્બન્ધી. શુનાસીર દેવસમ્બન્ધી. અગ્નીષોમ દેવસમ્બન્ધી.
 મરુત્વદ્ દેવસંબન્ધી. વાસ્તોષ્પતિ દેવસમ્બન્ધી. ગૃહમેધ દેવસમ્બન્ધી.
 ॥૧૦૮॥

વાયુ-પિતૃષતો યઃ ૬૧૨૧૦૯॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત વાયુ ક્રતુ પિતૃ અને ઉષસ્ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ય
 પ્રત્યય થાય છે. વાયુ દેવતાઽસ્ય; ક્રતવો દેવતાઽસ્ય; પિતરો દેવતાઽસ્ય અને
 ઉષા દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં વાયુ ક્રતુ પિતૃ અને ઉષસ્ નામને આ સૂત્રથી ય
 પ્રત્યય. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ. 'ક્રતો ૦ ૧-૨-
 ૨૬' થી અન્ત્ય ક્રને ર્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વાયવ્યમ્ ક્રતવ્યમ્ પિત્ર્યમ્
 અને ઉષસ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાયુદેવતાસમ્બન્ધી.
 ક્રતુદેવતાસમ્બન્ધી. પિતૃદેવતાસમ્બન્ધી. ઉષા (પ્રભાતનો અધિષ્ઠાયક દેવ)
 દેવતાસમ્બન્ધી. ॥૧૦૯॥

મહારાજપ્રોષ્ઠપદાદિકળ્ ૬૧૨૧૧૦॥

દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત મહારાજ અને પ્રોષ્ઠપદ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્
 પ્રત્યય થાય છે. મહારાજો દેવતાઽસ્ય અને પ્રોષ્ઠપદો દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં
 મહારાજ અને પ્રોષ્ઠપદ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧'
 થી આદસ્વર ઝ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-
 ૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માહારાજિકઃ અને પ્રોષ્ઠપદિકઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મહારાજ દેવસમ્બન્ધી. પ્રોષ્ઠપદ
 દેવસમ્બન્ધી. ॥૧૧૦॥

કાલાદ્ ભવત્ ૬।૨।૧૧૧।

કાલવિશેષવાચક નામોને ભવાર્થમાં ‘પ્રાવૃષ ૦ ૬-૩-૧૨’ વગેરે સૂત્રોથી જે રીતે પ્રત્યયોનું વિધાન કરાશે, તે જ રીતે કાલવિશેષવાચક દેવતાર્થક પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં પ્રત્યય થાય છે. માસે ભવમ્ અને પ્રાવૃષિ ભવમ્ આ અર્થમાં જેવી રીતે અનુક્રમે કાલવિશેષવાચક માસ અને પ્રાવૃષ્ નામને ‘વર્ષા ૦ ૬-૩-૮૦’ થી ઇકળ્ અને ‘પ્રાવૃષ્ ણ્યઃ ૬-૩-૧૨’ થી ણ્ય પ્રત્યય થાય છે; તેવી રીતે માસો દેવતાઽસ્ય અને પ્રાવૃઙ્ દેવતાઽસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી માસ અને પ્રાવૃષ્ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે ઇકળ્ (ઇક) અને ણ્ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકમ્ અને પ્રાવૃષેણ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માસ દેવતાસંબન્ધી. પ્રાવૃષ્ દેવતાસંબન્ધી. સૂત્રમાં વત્ નું પ્રહણ સર્વસાદૃશ્ય માટે છે- તે બરાબર સમજી લેવું. ॥૧૧૧॥

આદેઃ છન્દસઃ પ્રગાયે ૬।૨।૧૧૨।

પ્રથમાન્ત આદિભૂત છન્દોવાચક નામને; પ્રગાય સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત અળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. જ્યાં બે ઋચાને પ્રગ્રથન અથવા પ્રકર્ષગાન થી ત્રણ કરાય છે; તે મંત્રવિશેષને પ્રગાય કહેવાય છે. પદ્ધતિરાદિરસ્ય (પ્રગાયસ્ય) આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી પદ્ધતિનામને ‘પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઑ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાદ્ધતિઃ પ્રગાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પદ્ધતિ છંદ પ્રારંભમાં છે જેના એવો પ્રગાય. આદેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમાન્ત આદિભૂત જ છન્દોવાચક નામને પ્રત્યયાન્ત પ્રગાય હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત અળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. તેથી અનુષ્ટુબ્ મઘ્યમસ્ય

પ્રગાથસ્ય અહીં મધ્યમ છન્દોવાચક અનુષ્ટુબ્ નામને આ સૂત્રથી અળ વગેરે પ્રત્યય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થતો નથી. અર્થ- જેના મધ્યમાં અનુષ્ટુબ્ છંદ છે તે પ્રગાથ. ॥૧૧૨॥

યોદ્ધ-પ્રયોજનાદ્ યુદ્ધે ૬।૨।૧૧૩॥

પ્રથમાન્ત યોદ્ધ અને પ્રયોજન સ્વરૂપ અર્થવાળા નામને યુદ્ધ સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત અળ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. વિદ્યાધરો યોદ્ધાડસ્ય (યુદ્ધસ્ય) અને સુભદ્રા પ્રયોજનમસ્ય (યુદ્ધસ્ય) આ અર્થમાં વિદ્યાધર અને સુભદ્રા નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઇ તથા ઓ ને વૃદ્ધિ એ તથા ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ તથા આ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી વૈદ્યાધરં યુદ્ધમ્ અને સૌભદ્રં યુદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિદ્યાધરસમ્બન્ધી (યોદ્ધાનું) યુદ્ધ. સુભદ્રા માટેનું યુદ્ધ. ॥૧૧૩॥

ભાવઘજોડસ્યાં ણઃ ૬।૨।૧૧૪॥

ભાવાર્થક ઘજ્ (અ) પ્રત્યયાન્ત- પ્રથમાન્ત નામને સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ (સ્ત્રીલિંગ) સપ્તમ્યર્થમાં ણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પ્રપાતોડસ્યામ્ આ અર્થમાં પ્રપાત નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. પ્રાપાત નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાપાતા તિથિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વૃદ્ધિ તિથિ. ભાવેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભાવાર્થક જ ઘજ્ પ્રત્યયાન્ત પ્રથમાન્ત નામને સ્ત્રીલિંગ સપ્તમ્યર્થમાં ણ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પ્રાકારોડસ્યામ્ અહીં કર્માર્થક ઘજ્ પ્રત્યયાન્ત પ્રાકાર નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ- કિલ્લો છે

જેમાં તે. આ સૂત્રમાં પણ્ इति ની અનુવૃત્તિ વર્તમાન હોવાથી દ્રોણપાકોડસ્યામ્
ઈત્યાદિ સ્થળે પ્રયોગાનુસાર દ્રોણપાક વગેરે નામને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય
થતો પણ્ નથી. ॥૧૧૪॥

શ્યેનમ્પાતા-તૈલમ્પાતા ૬।૨।૧૧૫॥

ભાવાર્થક ઘઙ્ પ્રત્યયાન્ત પાત નામ પરમાં હોય તો શ્યેન અને તિલ
નામની પરમાં મ્ નો આગમ થાય છે. અહીં જ પ્રત્યય તો પૂર્વ (૬।૨।૧૧૪)
સૂત્રથી જ સિદ્ધ છે. આ સૂત્ર માત્ર મ્ આગમનું વિધાન કરે છે.
શ્યેનપાતોડસ્યામ્ અને તિલપાતોડસ્યામ્ આ અર્થમાં શ્યેનપાત અને તિલપાત
નામને ‘ભાવઘજોં ૬-૨-૧૧૪’ થી જ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શ્યેન અને તિલ
નામના અન્તમાં મ્ નો આગમ. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર એ તથા
इ ने વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં
‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્યેનમ્પાતા તૈલમ્પાતા તિથિઃ
ક્રિયાભૂમિઃ ક્રીડા વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શ્યેનપાત છે જેમાં
તે તિથિ, ક્રિયાભૂમિ અથવા રમત. તિલપાત છે જેમાં તે તિથિ, ક્રિયાભૂમિ
અથવા કીડા. ॥૧૧૫॥

પ્રહરણાત્ ક્રીડાયામ્ ૬।૨।૧૧૬॥

પ્રહરણાર્થક પ્રથમાન્ત નામને સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ કીડા સ્વરૂપ સપ્તમ્યર્થમાં
જ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ઢઙ્ઙઃ પ્રહરણમસ્યામ્ (ક્રીડાયામ્) આ અર્થમાં ઢઙ્ઙ
નામને આ સૂત્રથી જ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જીઓ સૂ.નં. ૬-૨-૧૧૪) થવાથી ઢાઙ્ઙા
ક્રીડા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દણ્ડથી ઘાતપ્રતિઘાત છે જેમાં તે કીડા.
ક્રીડાયામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમાન્ત
પ્રહરણાર્થક નામને; કીડા સ્વરૂપ જ સ્ત્રીત્વવિશિષ્ટ સપ્તમ્યર્થમાં જ પ્રત્યય

થાય છે. તેથી खङ्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् અહીં તાદૃશ સેના સ્વરૂપ સપ્તમ્યર્થમાં खङ्ग नामने આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ— તલવાર છે પ્રહરણ જેમાં એવી સેના. ॥૧૧૬॥

तद् वेत्त्यधीते ६।२।११७॥

દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં યથાવિહિત અણ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. મુહૂર્ત વેત્ત્યધીતે વા અને છન્દો વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં મુહૂર્ત અને છન્દસ્ નામને. આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧'થી આઘસ્વર ઉ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી મૌહૂર્તઃ અને છાન્દસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મુહૂર્તનો જાણનારો અથવા ભણનારો. છન્દશાસ્ત્રનો જાણનારો અથવા ભણનારો. ॥૧૧૭॥

न्यायादेरिकण ६।२।११८॥

ન્યાયાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વિતીયાન્ત ન્યાય વગેરે નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. ન્યાયં વેત્ત્યધીતે વા અને ન્યાસં વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં ન્યાય અને ન્યાસ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'ઘ્વઃ પદા૦ ૭-૪-૫' થી ન્યાય અને ન્યાસ નામના ન્ ની પરમાં એ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈયાયિકઃ અને નૈયાસિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ન્યાયનો જાણનારો અથવા ભણનારો. ન્યાસનો જાણનારો અથવા ભણનારો. ॥૧૧૮॥

પદ-કલ્પ-લક્ષણાન્ત-ક્રત્વાધ્યાનાઽઽધ્યાયિકાત્ ૬।૨।૧૧૧।

પદ કલ્પ-અને લક્ષણ શબ્દ અન્તમાં છે જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને, તેમ જ ક્રતુ આખ્યાન અને આખ્યાયિકા વાચક દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વપદમ્ માતૃકલ્પમ્ ગોલક્ષણમ્ અગ્નિષ્ટોમમ્ યવક્રીતમ્ વાસવદત્તઞ્ચ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં પૂર્વપદ માતૃકલ્પ ગોલક્ષણ અગ્નિષ્ટોમ યવક્રીત અને વાસવદત્ત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઊ ઓ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ ઔ અને આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌર્વપદિકઃ માતૃકલ્પિકઃ ગોલક્ષણિકઃ આગ્નિષ્ટોમિકઃ યાવક્રીતિકઃ અને વાસવદત્તિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વપદનો જાણકાર અથવા ભણનાર. માતૃકલ્પનો જાણનાર અથવા ભણનાર. ગોલક્ષણનો જાણકાર અથવા ભણનાર. અગ્નિષ્ટોમનો જાણકાર અથવા ભણનાર. યવક્રીતનો જાણનાર અથવા ભણનાર. વાસવદત્તનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ॥૧૧૧॥

અકલ્પાત્ સૂત્રાત્ ૬।૨।૧૨૦।

કલ્પ નામથી ભિન્ન એવા અન્ય નામથી પરમાં રહેલો સૂત્ર શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. વૃત્તિસૂત્રં વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં વૃત્તિસૂત્ર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી ક્ર ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાર્ત્તિસૂત્રિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે, અર્થ- વૃત્તિસૂત્રિત સૂત્રનો જાણકાર અથવા ભણનાર. અકલ્પાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કલ્પ ભિન્ન જ નામથી પરમાં રહેલ જ સૂત્ર નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે

અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સૂત્રં કલ્પસૂત્રજ્વ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં કેવલ સૂત્ર નામને અને કલ્પસૂત્ર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ‘તદ્ વેત્ત્યધીતે ૬-૨-૧૧૭’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ ૬-૧-૧૩’ થી અળ્ પ્રત્યાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સૌત્ર: અને કાલ્પસૌત્ર: (અહીં ઉભયપદમાં આદ્ય સ્વરને ‘અનુશં ૭-૪-૨૭’ થી વૃદ્ધિ થાય છે) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ સૂત્રનો જાણકાર અથવા ભણનાર. કલ્પસૂત્રનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૦॥

અધર્મ-ક્ષત્ર-ત્રિ-સંસર્ગાઽઙ્ગાદ્ વિદ્યાયાઃ ૬।૨।૧૨૧॥

ધર્મ ક્ષત્ર ત્રિ સંસર્ગ અને અઙ્ગ નામથી ભિન્ન નામથી પરમાં રહેલ વિદ્યા નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. વાયસવિદ્યામ્ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં વાયસવિદ્યા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાયસવિદ્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાયસ વિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર.

અધર્માદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધર્મ ક્ષત્ર ત્રિ સંસર્ગ અને અઙ્ગ નામથી અન્ય જ નામથી પરમાં રહેલો જ વિદ્યા શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. તેથી વિદ્યાં ધર્મવિદ્યાં ક્ષત્રવિદ્યાં ત્રિવિદ્યાં સંસર્ગવિદ્યામઙ્ગવિદ્યાજ્વ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં કેવલ વિદ્યા નામને અને ધર્મ વગેરે નામથી પરમાં રહેલ વિદ્યા નામ છે અન્તમાં જેના એવા ધર્મવિદ્યા ક્ષત્રવિદ્યા વગેરે નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી ‘તદ્ વેત્ત્યધીતે ૬-૨-૧૧૭’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વરે તથા અ ને વૃદ્ધિ એ તથા આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈદ્યઃ ધાર્મવિદ્યઃ ક્ષાત્રવિદ્યઃ ત્રૈવિદ્યઃ સાંસર્ગવિદ્યઃ

અને આહ્વાનવિદ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ધર્મવિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ક્ષત્રિયવિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ત્રિવિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. સંસારવિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. અહ્વાનવિદ્યાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૧॥

યાજ્ઞિકૌકૃત્યિક - લૌકાયિતિકમ્ ૬।૨।૧૨૨॥

વેત્તિ અને અધીતે આ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત યાજ્ઞિક ઔકૃત્યિક અને લૌકાયિતિક નામોનું નિપાતન કરાય છે. યજ્ઞં યાજ્ઞિક્યજ્ઞ વેત્યધીતે વા આ અર્થમાં યજ્ઞ અને યાજ્ઞિક્ય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ઉક્થમ્ વેત્યધીતે વા અને લોકાયતં વેત્યધીતે વા આ અર્થમાં ઉક્થ અને લોકાયત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. નિપાતનના કારણે આ સૂત્રથી યાજ્ઞિક્ય નામના ઇક્ય નો લોપ. લોકાયત નામના ય સમ્બન્ધી અ ને ઇ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ઉ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ ઔ અને ઐ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાજ્ઞિકઃ ઔકૃત્યિકઃ અને લૌકાયિતિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યજ્ઞ અથવા યાજ્ઞિક્ય (યાજ્ઞિકોનો ધર્મ) નો જાણકાર અથવા ભણનાર. સામવેદના અંશવિશેષનો (વિશેષ વ્યાખ્યાનનો) જાણકાર અથવા ભણનાર. નાસ્તિકમતનો જાણકાર. અથવા ભણનાર. ॥૧૨૨॥

અનુબ્રાહ્મણાદિન્ ૬।૨।૧૨૩॥

દ્વિતીયાન્ત અનુબ્રાહ્મણ નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. અનુબ્રાહ્મણં વેત્યધીતે વા આ અર્થમાં અનુબ્રાહ્મણ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી

અનુબ્રાહ્મણી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બ્રાહ્મણસદૃશ ગ્રન્થને જાણનાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૩॥

શત-ષષ્ટેઃ પથ્થ્વ ઇકટ્ ૬।૨।૧૨૪॥

શત અને ષષ્ટિ નામથી પરમાં રહેલ પથિન્ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત (શતપથિન્ અને ષષ્ટિપથિન્) નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. શતપથં વેત્યધીતે વા ષષ્ટિપથં વેત્યધીતે વા આ અર્થમાં શતપથ અને ષષ્ટિપથ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. શતપથિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શતપથિકી અને ષષ્ટિપથિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શતપથને જાણનારી અથવા ભણનારી. ષષ્ટિપથનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૪॥

પદોત્તરપદેઽથ્થ્વ ઇકઃ ૬।૨।૧૨૫॥

પદ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા દ્વિતીયાન્ત નામને તેમ જ દ્વિતીયાન્ત પદ અને પદોત્તરપદ નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વપદં પદં પદોત્તરપદઞ્ચ વેત્યધીતે વા આ અર્થમાં પૂર્વપદ પદ અને પદોત્તરપદ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વપદિકઃ પદિકઃ અને પદોત્તરપદિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વપદનો જાણનાર અથવા ભણનાર. પદનો જાણનાર અથવા ભણનાર. પદોત્તરપદનો જાણનાર અથવા ભણનાર. સૂત્રસ્થ બહુવચનથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રણનો સંગ્રહ થાય છે. ॥૧૨૫॥

પદ-ક્રમ-શિક્ષા-મીમાંસા-સામ્નોડકઃ ૬।૨।૧૨૬॥

દ્વિતીયાન્ત પદ ક્રમ શિક્ષા મીમાંસા અને સામન્ નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે. પદં ક્રમં શિક્ષાં મીમાંસાં સામ ચ વેત્ત્યધીતે વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પદ ક્રમ શિક્ષા મીમાંસા અને સામન્ નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ તથા આ નો લોપ. ‘નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧’ થી સામન્ ના અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પદકઃ ક્રમકઃ શિક્ષકઃ મીમાંસકઃ અને સામકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પદનો જાણનાર અથવા ભણનાર. ક્રમનો જાણકાર અથવા ભણનાર. શિક્ષાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. મીમાંસાનો જાણકાર અથવા ભણનાર. સામવેદનો જાણનાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૬॥

સ-સર્વપૂર્વાલ્ લુપ્ ૬।૨।૧૨૭॥

સ અને સર્વ છે પૂર્વપદ જેનું એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો લોપ (લુપ્) થાય છે. સવાર્તિકં સર્વવેદાંશ્ચ વેત્તિ અધીતે વા આ અર્થમાં સવાર્તિક અને સર્વવેદ નામને ‘તદ્ વેત્ત્યધીતે ૬-૨-૧૧૭’ ની સહાયથી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સવાર્તિકઃ અને સર્વવેદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાર્તિકસહિત (વ્યાકરણાદિ)નો જાણકાર અથવા ભણનાર. સર્વવેદોનો જાણકાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૭॥

સઙ્ખ્યાકાત્ સૂત્રે ૬।૨।૧૨૮॥

સઙ્ખ્યાવાચક નામથી પરમાં વિહિત જે ક પ્રત્યય; તદન્ત સૂત્રાર્થક દ્વિતીયાન્ત નામથી વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

અષ્ટકં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં અષ્ટક નામને 'તદ્ ૦ ૬-૨-૧૧૭' થી (સહાયથી) વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અષ્ટકાઃ પાણિનીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અષ્ટક (આઠ અધ્યાય પ્રમાણ સૂત્ર) ને જાણનારા અને ભણનારા પાણિનીયો (પાણિની વ્યાકરણ વગેરેને ભણનારા કે જાણનારા) અર્થાદ્ આઠ અધ્યાયના પાણિની વ્યાકરણના જાણકારો અથવા ભણનારા. ॥૧૨૮॥

પ્રોક્તાત્ ૬।૨।૧૨૯॥

પ્રોક્તાર્થમાં વિહિત પ્રત્યય ઉપચારથી પ્રોક્ત કહેવાય છે. પ્રોક્તાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયાન્ત દ્વિતીયાન્ત નામને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો લોપ (લુપ્) થાય છે. ગૌતમં (ગૌતમેન પ્રોક્તમ્) વેત્તિ અધીતે વા આ અર્થમાં 'તદ્ વે ૦ ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૌતમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગૌતમે પ્રરૂપેલા શાસ્ત્રનો જાણનાર અથવા ભણનાર. ॥૧૨૯॥

વેદેનુબ્રાહ્મણયજ્ઞૈર્વ ૬।૨।૧૩૦॥

પ્રોક્ત પ્રત્યયાન્ત વેદવાચક નામનો તેમ જ ઇન્ અન્તમાં છે જેના એવા બ્રાહ્મણવાચક નામનો; વેત્તિ અને અધીતે અર્થના જ વિષયમાં પ્રયોગ થાય છે. તેથી પ્રોક્ત પ્રત્યયાન્ત વેદવાચક નામનો તથા ઇન્ અન્ત બ્રાહ્મણવાચક નામનો સ્વતંત્ર રીતે અથવા વેત્તિ અને અધીતે આ અર્થથી ભિન્ન વિષયમાં અથવા વાક્યરૂપે તેનો પ્રયોગ થતો નથી - એ બૃહદ્વૃત્તિથી ગમ્ય છે. કઠેન પ્રોક્તં વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં કઠ નામને પ્રોક્તાર્થમાં; 'તેન પ્રોક્તે ૬-૩-૧૮૧' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. તેનો 'કઠાદિ ૦ ૬-૩-૧૮૩' થી લોપ. ત્યારબાદ વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં 'તદ્ વે ૦ ૬-૨-

૧૧૭' ની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી લુપ્ (લોપ) વગેરે કાર્ય થવાથી કઠા: આવો પ્રયોગ થાય છે.

આ સૂત્ર; માત્ર ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયમ કરે છે. જેથી કઠેન પ્રોક્તો વેદ: કઠ: ; કઠો મહાન્ અને કઠમઘીતે આ રીતે અનુક્રમે સ્વતન્ત્ર પ્રયોગ; ઉપાધ્યન્તર યોગ અને વાક્ય ત્રણેયની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. આવી જ રીતે તાણ્ડ્યેન પ્રોક્તું બ્રાહ્મણં વિદન્તિ અધીયતે વા આ અર્થમાં તાણ્ડ્ય નામને પ્રોક્તાર્થમાં 'શૌનકાં ૬-૩-૧૮૬' થી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'તદ્ધિતં ૨-૪-૯૨' થી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન તાણ્ડિન્- આ ઇન્નન્ત બ્રાહ્મણવાચક નામને 'તદ્ વેત્યં ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ્ પ્રત્યય અને તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તાણ્ડિન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: કઠ ઋષિથી પ્રોક્ત વેદને જાણનાર અથવા ભણનાર. તાણ્ડ્ય (તણ્ડીનું અપત્ય) થી પ્રોક્ત બ્રાહ્મણને જાણનાર અથવા ભણનાર.

યદપિ બ્રાહ્મણ પણ વેદ સ્વરૂપ હોવાથી વેદના ગ્રહણથી જ વિવક્ષિત અર્થની સિદ્ધિ થતી હોવાથી બ્રાહ્મણ પદોપાદાન વ્યર્થ છે. પરન્તુ ઇન્નન્ત બ્રાહ્મણવાચક પદથી ભિન્ન બ્રાહ્મણવાચક પદનું વેદવાચક પદથી ગ્રહણ ન થાય-એ માટે બ્રાહ્મણ પદોપાદાન છે... ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી અનુસન્ધેય છે. પૂર્વ સૂત્રસ્થ પચ્ચમ્યન્ત પ્રોક્ત પદને અર્થવશાદ્ વિભક્તિપરિણામ: આ ન્યાયના સામર્થ્યથી આ સૂત્રમાં પ્રથમાન્તરૂપે અનુવર્તિત કરાયું છે. ॥૧૩૦॥

તેન છન્ને રથે ૬।૨।૧૩।૧॥

તૃતીયાન્ત નામને છન્નરથાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. વસ્ત્રેણ છન્નો રથ: આ અર્થમાં વસ્ત્ર નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ

આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાસ્ત્રો રથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વસ્ત્રથી ઢંકાયેલો રથ. ॥૧૩૧॥

પાણ્ડુકમ્બલાદિન્ ૬।૨।૧૩૨॥

તૃતીયાન્ત પાણ્ડુકમ્બલ નામને છન્નરથાર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. પાણ્ડુકમ્બલેન છન્નો રથઃ આ અર્થમાં પાણ્ડુકમ્બલ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાણ્ડુકમ્બલી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉજ્જૂવલ કામળીથી ઢંકાયેલ રથ. ॥૧૩૨॥

દૃષ્ટે સામ્નિ નામ્નિ ૬।૨।૧૩૩॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં તૃતીયાન્ત નામને દૃષ્ટસામ-અર્થમાં યથાવિહિત અળ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ક્રુજ્વેન દૃષ્ટં સામ અને કલિના દૃષ્ટં સામ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી ક્રુજ્વ નામને 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અળ પ્રત્યય અને કલિ નામને 'કલ્યગ્નેં ૬-૧-૧૭' થી ઇયળ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ અને અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રૌજ્વમ્ સામ અને કાલેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ક્રૌજ્વ નામનો સામ (વેદનો ભાગ) વિશેષ. કાલેય નામનો સામવિશેષ. ॥૧૩૩॥

ગોત્રાદહ્નકવત્ ૬।૨।૧૩૪॥

તૃતીયાન્ત ગોત્રપ્રત્યયાન્ત નામને 'દૃષ્ટ સામ' આ અર્થમાં અહ્કાર્થની જેમ પ્રત્યય થાય છે. ઔપગવેન દૃષ્ટં સામ આ અર્થમાં; ઔપગવસ્યાયમહ્કઃ આ

અર્થમાં જેમ ઔપગવ નામને ‘ગોત્રાદ૦ ૬-૩-૧૬૯’ થી અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે, તેમ અકજ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવકં સામ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉપગુના અપત્યે જોયેલું સામ (વેદનો ભાગ). ॥૧૩૪॥

વામદેવાદ્ યઃ ૬।૨।૧૩૫॥

તૃતીયાન્ત વામદેવ નામને ‘દૃષ્ટ સામ’ આ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. વામદેવેન દૃષ્ટં સામ આ અર્થમાં વામદેવ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વામદેવ્યં સામ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વામદેવે જોયેલું સામ (વેદનો ભાગવિશેષ). ॥૧૩૫॥

ડિદ્ બાઙ્ ૬।૨।૧૩૬॥

‘દૃષ્ટ સામ’ આ અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી ડિદ્ મનાય છે. ઉશનસા દૃષ્ટમ્ સામ આ અર્થમાં ‘દૃષ્ટે ૬-૨-૧૩૩’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્૦ ૬-૧-૧૩’ થી ઉશનસ્ નામને વિહિત અણ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી ડિદ્ ભાવ. ‘ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪’ થી અન્ત્ય અસ્ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ ઔદૈશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔશનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યયને ડિદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે ઔશનસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઔશન કે ઔશનસ નામનું સામ (વેદભાગ). ॥૧૩૬॥

વા જાતે ઢિઃ ૬।૨।૧૩૭॥

જાતાર્થમાં જે અણ્ પ્રત્યય બે વાર વિહિત છે, તે અણ્ પ્રત્યયને વિકલ્પથી

ડિદ્ ભાવ થાય છે. ઉત્સર્ગસૂત્રથી વિહિત અણ્ પ્રત્યય; અપવાદસૂત્રથી બાધિત થયો હોય અને તે ફરીથી અન્યસૂત્રથી વિહિત હોય ત્યારે તે અણ્ પ્રત્યય દ્વિવિહિત કહેવાય છે. શતભિષજિ જાતઃ આ અર્થમાં શતભિષજ્ નામને 'જાતે ૬-૩-૯૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય વિહિત છે. તેનો 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી વિહિત ઇકણ્ થી બાધ થવાથી 'મર્તુ-સં ૬-૩-૮૯' થી ફરીથી અણ્ પ્રત્યય વિહિત છે. આ દ્વિવિહિત- જાતાર્થક અણ્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી ડિદ્ ભાવ. 'કિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી શતભિષજ્ નામના અન્ત્ય અજ્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શાતભિષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ડિદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે શાતભિષજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શતભિષજ્ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન.

દ્વિરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જાતાર્થમાં જે અણ્ પ્રત્યય દ્વિવિહિત જ છે તેને જ ડિદ્ ભાવ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી હિમવતિ જાતો હૈમવતઃ અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ હિમવત્ નામને વિહિત અણ્ પ્રત્યય દ્વિવિહિત ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ડિદ્ ભાવ થતો નથી. અર્થ-હિમાલયમાં ઉત્પન્ન. ॥૧૩૭॥

તત્રોદ્ધૃતે પાત્રેભ્યઃ ૬।૨।૧૩૮॥

પાત્રાર્થક સપ્તમ્યન્ત નામને ઉદ્ધૃતાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. શરાવેષૂદ્ધૃત ઓદનઃ આ અર્થમાં શરાવ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શારાવ ઓદનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માટીના પાત્રવિશેષમાં કાઢેલો ભાત. સૂત્રમાં પાત્રેભ્યઃ- આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ; પાત્રવિશેષના સંગ્રહ માટે છે. ॥૧૩૮॥

સ્થણ્ડિલાચ્છેતે વ્રતી ૬૧૨।૧૩૯॥

સપ્તમ્યન્ત સ્થણ્ડિલ નામને 'શેતે વ્રતી'- આ અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સ્થણ્ડિલે શેતે વ્રતી આ અર્થમાં સ્થણ્ડિલ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થણ્ડિલો ભિક્ષુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નિરવધ ભૂમિમાં જ સૂવાનું વ્રત છે જેને તે ભિક્ષુ. ॥૧૩૯॥

સંસ્કૃતે ભક્ષ્યે ૬૧૨।૧૪૦॥

સપ્તમ્યન્ત નામને 'સંસ્કૃત-ભક્ષ્ય' અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. બ્રાષ્ટ્રે સંસ્કૃતાઃ આ અર્થમાં બ્રાષ્ટ્ર નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી બ્રાષ્ટ્રા અપૂષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કડાઈ અથવા તવામાં સેકેલા અથવા તળેલા પૂડલા વગેરે. વિદ્યમાન વસ્તુમાં ઉત્કર્ષનું આધાન કરવું; તેને સંસ્કૃત કહેવાય છે. ॥૧૪૦॥

શૂલોચાદ્ યઃ ૬૧૨।૧૪૧॥

સપ્તમ્યન્ત શૂલ અને ઉચ્ચ નામને સંસ્કૃત- ભક્ષ્યાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. શૂલે સંસ્કૃતમ્ અને ઉચ્ચાયાં સંસ્કૃતમ્ આ અર્થમાં શૂલ અને ઉચ્ચા નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૂલ્યમ્ અને ઉચ્ચમ્ માંસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શૂલ (માંસ શેકવાનો લોખંડનો સળિયો) માં સંસ્કૃત માંસ. તપેલી કે હાંડલીમાં રાંધેલું માંસ. ॥૧૪૧॥

ક્ષીરાદેયણ્ ૬૧૨।૧૪૨॥

સપ્તમ્યન્ત ક્ષીર નામને સંસ્કૃત ભક્ષ્યાર્થમાં એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્ષીરે સંસ્કૃતા ભક્ષ્યા આ અર્થમાં ક્ષીર નામને આ સૂત્રથી એયણ્ (એય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ક્ષીરેય નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ક્ષીરેયી યવાગૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દુધમાં બનાવેલી રાબ. ॥૧૪૨॥

દધ્ન ઇકણ્ ૬૧૨।૧૪૩॥

સપ્તમ્યન્ત દધિ નામને સંસ્કૃત ભક્ષ્ય અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. દધ્નિ સંસ્કૃતમ્ આ અર્થમાં દર્ધિ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાધિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દહીંમાં બનાવેલી ખાવાની વસ્તુ. ॥૧૪૩॥

બોદશ્વિતઃ ૬૧૨।૧૪૪॥

સપ્તમ્યન્ત ઉદશ્વિત્ નામને સંસ્કૃત-ભક્ષ્યાર્થમાં વિકલ્પથી ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉદશ્વિતિ સંસ્કૃતમ્ (ભક્ષ્યમ્) આ અર્થમાં ઉદશ્વિત્ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔદશ્વિતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'સંસ્કૃતે ૦ ૬-૨-૧૪૦' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઔદશ્વિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- છાસમાં બનાવેલી ખાવાની વસ્તુ. ॥૧૪૪॥

વવચિત્ ૬।૨।૧૪૫॥

આ પૂર્વે જણાવેલા અપત્યાદિ અર્થને છોડીને અન્ય અર્થમાં પ્રયોગાનુસાર કોઈવાર યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ચક્ષુષા ગૃહ્યતે અને અશ્વૈરુહ્યતે આ અર્થમાં ચક્ષુષ્ અને અશ્વ નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાક્ષુષં રૂપમ્ અને આશ્વો રથઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષનો વિષય-૩૫. ઘોડાગાડી. ॥૧૪૫॥

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
षष्ठेऽध्याये द्वितीयः पादः।

મૃદિત્વા.....ઈત્યાદિ-યુદ્ધભૂમિમાં શત્રુરાજાઓની ભુજાઓની ખજવાળનું મર્દન કરીને અર્થાત્ શત્રુરાજાઓનો પરાભવ કરીને પોતાના ભુજાદંડ ઉપર કેટલા રાજાઓએ, નવા નવા અથવા નવ ખંડવાલી પૃથ્વીને ધારણ કરી નથી? અર્થાદ્ એવા દિગ્વિજયી રાજાઓ ઘણા થઈ ગયા. પરન્તુ એવા દિગ્વિજયને અન્તે મળેલા વિજયવંત સામ્રાજ્યમાં તૃષ્ણાથી રહિત મનવડે હે રાજન્! તમે યોગીઓના યશને પીઓ છો- તેની સરખામણી કોની સાથે થઈ શકે? - આશય એ છે કે તેવા દિગ્વિજયી રાજાઓ અને તૃષ્ણાથી રહિત મનવાળા યોગીઓ તો ઘણા થઈ ગયા, પરન્તુ રાજા હોવા છતાં અનાસક્તિના કારણે યોગી જેવા રાજયોગી તો આ રાજા એક જ છે.

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेवसाम् ।

व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

અવ પ્રારમ્ભતે વચ્ચે ૬ ધ્યાત્વે તૃતીયઃ પાઠઃ ।

શેષે ૬।૩।૧॥

અપત્ય વગેરે અર્થને છોડીને અન્ય જિતાર્થ સુધીના જે અર્થો છે તેને શેષ અર્થ કહેવાય છે. અર્થાદ્ અહીંથી આરંભીને 'તેન૦ ૬-૪-૨' સુધીમાં જે જે અર્થ કહેવાશે તે તે અર્થોને શેષ અર્થ કહેવાય છે. અહીંથી આરંભીને ઉત્તર સૂત્રોમાં જ્યાં અર્થવિશેષનું ઉપાદાન નથી ત્યાં તે તે સૂત્રોમાં શેષ અર્થનો અધિકાર જાણવો; અર્થાત્ તે તે સૂત્રથી થનારા પ્રત્યયો શેષ અર્થમાં થાય છે; અને શેષ અર્થમાં વિહિત તે તે પ્રત્યયો શૈષિક કહેવાય છે. ॥૧॥

નદાદેરેયણ્ ૬।૩।૨॥

નદ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં નદી વગેરે નામને શેષ અર્થમાં એયણ્ (એય) પ્રત્યય થાય છે. નદ્યાં જાતો ભવો વા અને વને જાતો ભવો વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી નદી અને વન નામને એયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અંને વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય ઈ અને અ નો 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાદેયઃ અને વાનેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ નદીમાં ઉત્પન્ન અથવા થયેલ. વનમાં ઉત્પન્ન અથવા થયેલ. શેષ इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નદ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં નદી વગેરે નામને શેષ અર્થમાંજ એયણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી નદીનાં સમૂહઃ આ અર્થમાં નદી નામને આ સૂત્રથી એયણ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'કવચિ૦ ૬-૨-૧૪' થી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નાદિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ નદીઓનો સમૂહ. ॥૨॥

રાષ્ટ્રાદિવઃ ૬।૩।૩॥

રાષ્ટ્ર નામને શેષ અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. રાષ્ટ્રે જાતો ભવો વા આ

અર્થમાં રાષ્ટ્ર નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રાષ્ટ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન અથવા થયેલો. ॥૩॥

દૂરાદેત્યઃ ૬૧૩૧૪॥

શેષ અર્થમાં દૂર નામને એત્ય પ્રત્યય થાય છે. દૂરે ભવઃ આ અર્થમાં દૂર નામને આ સૂત્રથી એત્ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૂરેત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દૂરમાં થયેલો. ॥૪॥

ઉત્તરાદાહજ્ઞ ૬૧૩૧૫॥

શેષ અર્થમાં ઉત્તર નામને આહજ્ઞ (આહ) પ્રત્યય થાય છે. ઉત્તરે ઉત્તરસ્યાં વા જાતઃ આ અર્થમાં ઉત્તર અને ઉત્તરા નામને આ સૂત્રથી આહજ્ઞ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૭’ થી આદ્ય સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔત્તરાહઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઉત્તર પ્રદેશમાં અથવા ઉત્તર દિશામાં ઉત્પન્ન. ॥૫॥

પારાવારાદીનઃ ૬૧૩૧૬॥

શેષ અર્થમાં પારાવાર નામને ઈન પ્રત્યય થાય છે. પારાવારે ભવો જાતો વા આ અર્થમાં પારાવાર નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારાવારીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમુદ્રના તટમાં થયેલ અથવા ઉત્પન્ન. ॥૬॥

पारावार नामના વ્યસ્ત અને વ્યત્યસ્ત નામને અર્થાત્ પાર અવાર (આ બંન્ને વ્યસ્ત) અને અવારપાર (વ્યત્યસ્ત) નામને ર્દન પ્રત્યય થાય છે. પારે અવારે અવારપારે વા જાતઃ આ અર્થમાં પાર અવાર અને અવારપાર નામને આ સૂત્રથી ર્દન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારીણઃ અવારીણઃ અને અવારપારીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-નદી વગેરેના કિનારા ઉપર ઉત્પન્ન. સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન. સમુદ્રના તટમાં ઉત્પન્ન. ॥૭॥

द्यु-प्रागपागुदक् - प्रतीचो यः ६।३।८॥

અવ્યય અથવા અનવ્યય સ્વરૂપ દિવ્ પ્રાચ્ અપાચ્ ઉદચ્ અને પ્રત્યચ્ નામને શેષ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દિવિ પ્રાચિ અપાચિ ઉદીચિ પ્રતીચિ વા જાતઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે દિવ્ પ્રાચ્ અપાચ્ ઉદીચ્ અને પ્રતીચ્ નામને તેમ જ પ્રાગ્ અપાગ્ ઉદગ્ પ્રત્યગ્ વા જાતઃ આ અર્થમાં અનુક્રમે પ્રાચ્ અપાચ્ ઉદીચ્ અને પ્રતીચ્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘ઉદચ ૦ ૨-૧-૧૦૩’ થી ઉદચ્ ને ઉદીચ્ આદેશ. પ્રાચ્ પ્રત્યચ્ અને પ્રતીચ્ ના અચ્ ને, ‘અચ્ ૦ ૨-૧-૧૦૪’ થી ચ્ આદેશ અને પૂર્વના અ તથા ર્દને દીર્ઘ આ તથા ર્દ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દિવ્યમ્ પ્રાચ્યમ્ અપાચ્યમ્ ઉદીચ્યમ્ અને પ્રતીચ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સ્વર્ગમાં થયેલું. પૂર્વમાં થયેલું. અધોદિશામાં થયેલું. ઉત્તરમાં થયેલું. પશ્ચિમમાં થયેલું. અહીં પ્રાગ્ વગેરે નામો દેશાર્થક વિવક્ષિત છે. ॥૮॥

ગ્રામાદીનજ્ઞ ચ ૬૧૩૧૧॥

શેષ અર્થમાં ગ્રામ નામને ઈનજ્ઞ અને ય પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામે ભવો જાતો વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ગ્રામ નામને ઈનજ્ઞ અને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રામીણઃ અને ગ્રામ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ગામમાં થયેલ અથવા ઉત્પન્ન. (અહીં ઈનજ્ઞ પ્રત્યયમાં જ અનુબન્ધ પુસ્વદ્ ભાવના નિષેધ માટે છે. તેથી ગ્રામીણાભાર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. જુઓ સૂ.નં. ૩-૨-૫૫) ॥૧૧॥

કત્ર્યાદેશ્રેયકજ્ઞ ૬૧૩૧૦॥

કત્ર્યાદિ (બૃહદ્વૃત્તિમાં કત્ર્યાદિ પાઠ છે.) ગણપાઠમાંનાં કત્રિ વગેરે નામને તેમ જ ગ્રામ નામને શેષ અર્થમાં એયકજ્ઞ (એયક) પ્રત્યય થાય છે. કત્રી જાતઃ પુષ્કરે ભવઃ અને ગ્રામે ભવઃ આ અર્થમાં કત્રિ પુષ્કર અને ગ્રામ નામને આ સૂત્રથી એયકજ્ઞ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ અને ડ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ અને અ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કાત્રેયકઃ પૌષ્કરેયકઃ અને ગ્રામેયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ખરાબ છે ત્રણ જેમાં તેમાં ઉત્પન્ન. કમલમાં થનાર. ગામમાં થયેલ. ॥૧૦॥

કુણ્ડ્યાદિભ્યો ય લુક્ ચ ૬૧૩૧૧॥

કુણ્ડ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં કુણ્ડ્યા વગેરે નામને શેષ અર્થમાં એયકજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. અને તેના યોગમાં નામના ય નો લોપ થાય છે. કુણ્ડ્યાયાં જાતો ભવો વા અને કુણ્યાયાં જાતો ભવો વા આ અર્થમાં કુણ્ડ્યા અને કુણ્યા નામને આ સૂત્રથી એયકજ્ઞ (એયક) પ્રત્યય; અને નામના ય નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌણ્ડેયકઃ અને કૌણેયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુણ્ડ્યામાં ઉત્પન્ન અથવા થયેલ. કુણ્યામાં ઉત્પન્ન અથવા થયેલ. કુણ્ડ્યા અને કુણ્યા ભૂમિવિશેષના નામ છે. ॥૧૧ ॥

કુલ-કુક્ષિ-ગ્રીવાચ્ચ્વાડસ્યલઙ્કારે ૬।૩।૧૨॥

કુલ કુક્ષિ અને ગ્રીવા નામને અનુક્રમે શ્વા અસિ અને અલઙ્કાર સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં એયકજ્ (એયક) પ્રત્યય થાય છે. કુલે કુક્ષૌ ગ્રીવાયાં વા ભવઃ આ અર્થમાં કુલ કુક્ષિ અને ગ્રીવા નામને આ સૂત્રથી એયકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર ઊ અને ઈ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ ઔ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી કૌલેયકઃ શ્વા; કૌક્ષેયકોડસિ અને ગ્રૈવેયકોડલઙ્કારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કૂતરો. તલવાર. ગ્રીવાભરણ. ॥૧૨ ॥

દક્ષિણા-પશ્ચાત્-પુરસસ્ત્યન્ ૬।૩।૧૩॥

દક્ષિણા પશ્ચાત્ અને પુરસ્ નામને શેષ અર્થમાં ત્યન્ પ્રત્યય થાય છે. દક્ષિણાપશ્ચાત્ પુરો વા ભવઃ આ અર્થમાં દક્ષિણા પશ્ચાત્ અને પુરસ્ નામને આ સૂત્રથી ત્યન્ (ત્ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દક્ષિણાત્યઃ પાશ્ચાત્યઃ અને પૌરસ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દક્ષિણમાં થનાર. પાછળ થનાર. આગળ થનાર. ॥૧૩ ॥

વહ્લ્યૂર્દિ - પર્દિ-કાપિશ્યાષ્ટાયનન્ ૬।૩।૧૪॥

વહ્લિ ઝર્દિ પર્દિ અને કાપિશી નામને શેષ અર્થમાં ટાયનન્ (અયન) પ્રત્યય થાય છે. વહ્લૌ, ઝર્દૌ, પર્દૌ વા ભવઃ અને કાપિશ્યાં વા ભવા આ અર્થમાં

વહ્લિ ઝદિં પદિં અને કાપિશી નામને આ સૂત્રથી ટાયનળ્ (આયન) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ અને ઝ ને વૃદ્ધિ આ અને ઝી આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય. ઙ અને ઙી નો લોપ. કાપિશાયન નામને 'અળજેઃ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાહ્લાયનઃ ઔદાયનઃ પાર્દાયનઃ અને કાપિશાયની દ્રાક્ષા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વહ્લિ દેશમાં થનાર. ઊદિ-કીડાવિશેષમાં થનાર. પદિ-કીડાવિશેષમાં થનાર. કાપિશી અટવીમાં થનારી દ્રાક્ષ. ॥૧૪॥

રઙ્કોઃ પ્રાણિનિ વા ૬।૩।૧૫॥

પ્રાણી સ્વરૂપ-વિશિષ્ટ શેષ અર્થમાં રઙ્કુ નામને વિકલ્પથી ટાયનળ્ (આયન) પ્રત્યય થાય છે. રઙ્કુષુ ભવો જાતો વા આ અર્થમાં રઙ્કુ નામને આ સૂત્રથી ટાયનળ્ પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અસ્વયઃ ૭-૪-૭૦' થી ઝ ને અવ્ આદેશ.. વગેરે કાર્ય થવાથી રાઙ્કવાયનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ટાયનળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'કોપાન્ત્યાઃ ૬-૩-૫૬' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી રાઙ્કવો ગૌઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે પ્રાણીભિન્ન શેષ અર્થમાં પણ આ સૂત્રથી ટાયનળ્ પ્રત્યય થતો ન હોવાથી કમ્બલસ્તુ રાઙ્કવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-રઙ્કુ દેશમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન બળદ. રઙ્કુ-મૃગવિશેષથી ઉત્પન્ન કામળી. ॥૧૫॥

ક્વેહા-મા-ત્ર-તસસ્ત્યચ્ ૬।૩।૧૬॥

શેષ અર્થમાં ક્વે હા અમા નામને તેમ જ ત્ર પ્રત્યયાન્ત અને તસ પ્રત્યયાન્ત નામને ત્યચ્ (ત્ય) પ્રત્યય થાય છે. ક્વે ભવઃ; હા ભવઃ; અમા ભવઃ; ત્ર ભવઃ અને કુતો ભવઃ આ અર્થમાં ક્વે હા અમા ત્ર અને કુતસ નામને આ સૂત્રથી ત્યચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ક્વત્યઃ હત્યઃ અમાત્યઃ તત્રત્યઃ અને કુતત્યઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ક્યાં થનાર. અહીં થનાર. સાથે થનાર-મંત્રી. ત્યાં થનાર. ક્યાંથી થનાર. (તદ્ નામને 'સપ્તમ્યાઃ ૭-૨-૧૪' થી ત્રપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તત્ર પ્રયોગ થાય છે; અને કિમ્ નામને 'કિમદ્વયાં ૭-૨-૮૧' થી તસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુતસ્ પ્રયોગ થાય છે.) ॥૧૬॥

ને ધ્રુવે ૬૧૩૧૭॥

ધ્રુવ અર્થમાં નિ નામને ત્યચ્ (ત્ય) પ્રત્યય થાય છે. નિ નામને આ સૂત્રથી ત્યચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી નિત્યમ્-ધ્રુવમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-નિત્ય. ॥૧૭॥

નિસો ગતે ૬૧૩૧૮॥

નિસ્ નામને ગત અર્થમાં ત્યચ્ (ત્ય) પ્રત્યય થાય છે. નિર્ગતો વર્ણાશ્રમેભ્યઃ આ અર્થમાં નિસ્ નામને આ સૂત્રથી ત્યચ્ પ્રત્યય. 'ઠસ્વાન્નાં ૨-૩-૩૪' થી નિસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગં ૧-૩-૬૦' થી ત્યચ્ ના ત્ ને ટ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્ટ્યશ્વચ્ચંડાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચાંડાલ. ॥૧૮॥

ऐषमो-ह्यस्-श्वसो वा ६१३१९॥

ऐषमस् ह्यस् અને શ્વસ્ નામને શેષાર્થમાં વિકલ્પથી ત્યચ્ પ્રત્યય થાય છે. ऐषमो भवम्; ह्यो भवम् અને श्वो भवम् આ અર્થમાં ऐषमस् ह्यस् અને श्वस् નામને આ સૂત્રથી ત્યચ્ (ત્ય) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ऐषमस्त्यम् ह्यस्त्यम् અને श्वस्त्यम् આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ત્યચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'सायं ६-३-८८' થી तनट् (तन) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ऐषमस्तनम् ह्यस्तनम् અને श्वस्तनम् આવો પ્રયોગ છે. અર્થ ક્રમશઃ- આ

વર્ષમાં થનાર. ગઈકાલે થનાર. આવતી કાલે થનાર. ॥૧૯॥

કન્યાયા ઇકળ્ ૬।૩।૨૦॥

શેષાર્થમાં કન્યા (ગ્રામવિશેષ) નામને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કન્યાયાં ભવો જાતો વા આ અર્થમાં કન્યા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાન્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કન્યા ગામમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. ॥૨૦॥

વર્ણવિકઙ્ ૬।૩।૨૧॥

વર્ણુ દેશના ગ્રામવિશેષના વાચક કન્યા નામને શેષાર્થમાં અકઙ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. કન્યાયાં ભવો જાતો વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અકઙ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૨૦) થવાથી કાન્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વર્ણુ દેશના કન્યા ગામમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. ॥૨૧॥

રૂપ્યોત્તરપદા-ડરણ્યાણ્ઃ ૬।૩।૨૨॥

રૂપ્ય ઉત્તરપદ છે જેમાં એવા નામને તેમ જ અરણ્ય નામને શેષાર્થમાં ણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વર્કરૂપ્યે ભવો જાતો વા અને અરણ્યે ભવો જાતો વા આ અર્થમાં વર્કરૂપ્ય અને અરણ્ય નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાર્કરૂપ્યઃ અને આરણ્યાઃ સુમનસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વૃકરૂપ્યમાં (વૃકૈ રૂપ્યતે-વરુ અથવા કાગડા વગેરેથી જણાવાતા અથવા એ નામની વ્યક્તિમાં) થનાર અથવા ઉત્પન્ન. જંગલમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન- પુષ્પો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે-સૂત્રમાં

ઉત્તરપદ ના સ્થાને અન્ત ના ગ્રહણથી પણ વર્કલુપ... વગેરે નામને આ સૂત્રથી
 ણ પ્રત્યયનું વિધાન શક્ય હતું; પરંતુ બહુ પ્રત્યય પૂર્વક લુપ નામને આ સૂત્રથી
 ણ પ્રત્યય ન થાય-એ માટે આ સૂત્રમાં ઉત્તરપદ નું ઉપાધાન છે. જેથી બાહુલ્યી
 પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા બાહુલ્ય:- આવો પ્રયોગ થાત. ॥૨૨॥

દિક્પૂર્વાદનામ્: ૬।૩।૨૩॥

સંજ્ઞાવાચક ન હોય તો; દિશાવાચક નામ પૂર્વપદ છે જેનું એવા નામને
 શેષાર્થમાં ણ(અ) પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વસ્યાં શાલાયાં ભવઃ આ અર્થમાં તદ્દિધિત
 પ્રત્યયના વિષયમાં 'દિગધિકં ૦ ૩-૧-૧૮' થી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન
 પૂર્વશાલા નામને આ સૂત્રથી ણ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર
 ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે
 કાર્ય થવાથી પૌર્વશાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂર્વ દિશાની શાલામાં
 થનાર. અનામ્ન ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દિશાવાચક
 નામ પૂર્વપદ છે જેનું એવા નામને, તે નામ સંજ્ઞાવાચક ન હોય તો જ શેષાર્થમાં
 ણ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પૂર્વસ્યાં કૃષ્ણમૃત્તિકાયાં ભવા આ અર્થમાં ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સંજ્ઞાવાચક પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા
 નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી 'ભવે ૬-૩-૧૨૧' ની સહાયથી
 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી તેમ
 જ 'પ્રાગ્ ગ્રાં ૦ ૭-૪-૧૭' થી કૃષ્ણ ના ઋ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'આત્ ૨-
 ૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પૂર્વકાર્ણમૃત્તિકા આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ-પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા નામના ગામમાં થનાર. ॥૨૩॥

મદ્રાદજ્ઞ ૬।૩।૨૪॥

દિશાવાચક નામ પૂર્વપદ છે જેનું અને મદ્ર નામ છે ઉત્તરપદ (અન્તમાં
 જેના) જેનું એવા નામને શેષ અર્થમાં અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વેષુ મદ્રેષુ

ભવાં આ અર્થમાં 'દિગધિકં ૦ ૩-૧-૧૮' થી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પૂર્વમદ્ર નામને; 'બહુવિં ૬-૩-૪૪' થી વિહિત અકજ્ નો બાધ કરીને 'વૃજિં ૬-૩-૩૮' થી વિહિત ક પ્રત્યયનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. પૌર્વમદ્ર નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પૌર્વમદ્રી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૂર્વમદ્ર દેશમાં થનારી. ॥૨૪॥

ઉદગ્રામાદ્ યકૃત્લોમ્નઃ ૬।૩।૨૫॥

ઉદગ્રામ વાચક યકૃત્લોમન્ નામને શેષ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. યકૃત્લોમનિ ભવઃ આ અર્થમાં યકૃત્લોમન્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નોડપદં ૭-૪-૬૧' થી અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાકૃત્લોમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-યકૃલ્લોમન્ નામના ઉદગ્રામમાં થનાર. ઉદગ્રામાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉદગ્રામ વાચક જ યકૃત્લોમન્ નામને શેષ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી ઉદગ્રામ થી મિન્ન ગ્રામવાચક યકૃત્લોમન્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'અણિ ૭-૪-૫૨' થી અન્ ના લોપનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી યાકૃત્લોમનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-યકૃલ્લોમન્ નામના ગ્રામમાં થનાર. ॥૨૫॥

ગૌષ્ઠી-તૈકી-નૈકેતી-ગોમતી-શૂરસેન-વાહીક-રોમક-પટચ્ચરાત્ ૬।૩।૨૬॥

ગૌષ્ઠી તૈકી નૈકેતી ગોમતી શૂરસેન વાહીક રોમક અને પટચ્ચર નામને શેષ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. ગૌષ્ઠ્યાં તૈક્યાં નૈકેત્યાં ગોમત્યાં શૂરસેનેષુ વાહીકેષુ રોમકે પટચ્ચરેષુ વા ભવો જાતો વા આ અર્થમાં ગૌષ્ઠી તૈકી નૈકેતી

ગોમતી શૂરસેન વાહીક રોમક અને પટચ્ચર નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઓ અને ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ; અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ તથા અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ગૌષ્ઠઃ; તૈકઃ; નૈકેતઃ; ગૌમતઃ; શૌરસેનઃ; વાહીકઃ; રૌમકઃ અને પાટચ્ચરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગૌષ્ઠીમાં (ગોષ્ઠમાં થનારીમાં) થનાર અથવા ઉત્પન્ન. તૈકીમાં (તિક-ઋષિવિશેષ દેવતા છે જેણીના, તેણીમાં થનારીમાં) થનાર અથવા ઉત્પન્ન. નૈકેતીમાં (એકાન્ત વાતમાં) થનાર અથવા ઉત્પન્ન. ગોમતી નદીમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. શૂરસેન નામના દેશમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. વાહીક નામના દેશમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. રોમક નામના ગામમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. જીર્ણવસ્ત્રમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન. ॥૨૬॥

શકલાદે યજઃ ૬।૩।૨૭॥

યજ્ઞ (ય) પ્રત્યયાન્ત શકલાદિ ગણપાઠમાંનાં શકલ (શાકલ્ય) વગેરે નામને શેષ અર્થમાં અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. શાકલ્યસ્ય છાત્રાઃ અને કાળ્વયસ્ય છાત્રાઃ આ અર્થમાં શાકલ્ય અને કાળ્વય નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'તદ્ધિત ૦ ૨-૪-૧૨' થી ય નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાકલાઃ અને કાળ્વાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શકલના વૃદ્ધાપત્યના છાત્રો. કલ્વના વૃદ્ધાપત્યના છાત્રો. (શકલસ્ય કળ્વસ્ય વા વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં 'ગગદિ ૦ ૬-૧-૪૨' થી યજ્ઞ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શાકલ્ય અને કાળ્વય નામ બને છે.) ॥૨૭॥

વૃદ્ધપેઝઃ ૬।૩।૨૮॥

વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં વિહિત ઇજ્ઞ-પ્રત્યયાન્ત નામને શેષ અર્થમાં અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. દાક્ષેષ્છાત્રાઃ આ અર્થમાં દાક્ષિ નામને (દક્ષસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્

આ અર્થમાં 'અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી દક્ષ નામને ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય) આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી દાક્ષાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દક્ષના વૃદ્ધાપત્યના છાત્રો. વૃદ્ધેતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃદ્ધાપત્યાર્થક જ ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત નામને શેષ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સુત્ત્વગમેન નિર્વૃત્તા આ અર્થમાં સુત્ત્વગમ નામને 'સુત્ત્વગ ૦ ૬-૨-૮૫' થી વિહિત ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત સૌત્ત્વગમી નામને સૌત્ત્વગમ્યાં ભવઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય થતો નથી; તેથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સૌત્ત્વગમીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સુત્ત્વગમથી નિર્વૃત્ત નગરીમાં થનાર. ॥૨૮॥

ન દિસ્વરાત્ પ્રાગ્- ભરતાત્ ૬।૩।૨૧॥

પ્રાચ્ય ગોત્રાર્થક અને ભરત-ગોત્રાર્થક; વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં વિહિત ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત બે સ્વરવાલા નામને શેષાર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. ચિઙ્કસ્ય કાશસ્ય વા વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં 'બાહ્વાદિ ૦ ૬-૧-૩૨' થી ચિઙ્ક નામને અને 'અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી કાશ નામને ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ચૈઙ્ક અને કાશિ નામને ચૈઙ્કેશ્છાત્રાઃ અને કાશેશ્છાત્રાઃ આ અર્થમાં 'વૃદ્ધેજઃ ૬-૩-૨૮' થી વિહિત અજ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ. તેથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૈઙ્કીયાઃ અને કાશીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શિક્ષના વૃદ્ધાપત્યના છાત્રો. કાશના વૃદ્ધાપત્યના છાત્રો.

દિસ્વરાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાચ્ય અને ભરત ગોત્રાર્થક-વૃદ્ધાપત્યાર્થમાં વિહિત ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત દિસ્વરી જ નામને શેષાર્થમાં અજ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે. તેથી પાનાગારેશ્છાત્રાઃ આ અર્થમાં; પાનાગારિ (પાનાગારસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આ અર્થમાં પાનાગાર નામને 'અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી ઇજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) આ નામ દિસ્વરી ન હોવાથી તેને આ

સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'વૃદ્ધેઝઃ ૬-૩-૨૮' થી અજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાનાગારાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પન્નાગારના વૃદ્ધપ્રત્યયના છાત્રો. ॥૨૯॥

ભવતોરિકનીયસૌ ૬।૩।૩૦॥

ભવત્ નામને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ અને ઈયસ્ પ્રત્યય થાય છે. ભવત્ત્ ઇદમ્ આ અર્થમાં ભવત્ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ અને ઈયસ્ પ્રત્યય. ભવત્+ઇકળ્ (ઇક)આ અવસ્થામાં આઘસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ઋવર્ણોઃ ૦ ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ્ ના ઇ નો લોપ. ભવત્+ઈયસ્ (ઈય) આ અવસ્થામાં 'નામ સિદઃ ૦ ૧-૧-૨૧' થી ભવત્ ને પદસંજ્ઞા. 'ઘુટસ્તૃઃ ૦ ૨-૧-૭૬' થી ત્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાવત્કમ્ અને ભવદીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આપનું આ. ॥૩૦॥

પર-જન-રાજ્ઞોડકીયઃ ૬।૩।૩૧॥

પર જન અને રાજન્ નામને શેષ અર્થમાં અકીય પ્રત્યય થાય છે. પરસ્ય જનસ્ય રાજ્ઞો વાડયમ્ આ અર્થમાં પર જન અને રાજન્ નામને આ સૂત્રથી અકીય પ્રત્યય. 'અવર્ણોઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદઃ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પરકીયઃ જનકીયઃ અને રાજકીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પારકાનો આ. માણસનો આ. રાજાનો આ. ॥૩૧॥

દોરીયઃ ૬।૩।૩૨॥

'દુ' સંજ્ઞાવાલા નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. દેવદત્તસ્યાયમ્ અને તસ્યાયમ્ આ અર્થમાં દેવદત્ત ('સંજ્ઞાઃ ૦ ૬-૧-૬' થી દુ સંજ્ઞા.) અને

તદ્(‘ત્વંદાદિ: ૬-૧-૭’ થી દુ સંજ્ઞા.) નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવદત્તીય: અને તદીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: દેવદત્તીય. તત્સમ્બન્ધી. ॥૩૨॥

ઉષ્ણાદિભ્ય: કાલાત્ ૬।૩।૩૩॥

ઉષ્ણાદિ ગણપાઠમાંનાં ઉષ્ણ વગેરે નામ પૂર્વપદ છે જેનું અને કાલ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. ઉષ્ણકાલે ભવમ્ આ અર્થમાં ઉષ્ણકાલ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉષ્ણકાલીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ઉષ્ણ કાલમાં થનાર. ॥૩૩॥

વ્યાદિભ્યો ણિકેકળૌ ૬।૩।૩૪॥

વ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં ‘વિ’ વગેરે નામ છે પૂર્વપદ જેનું અને કાલ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા નામને શેષ અર્થમાં ણિક (ઇક) અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. વિકાલે ભવા અને અનુકાલે ભવા આ અર્થમાં વિકાલ અને અનુકાલ નામને આ સૂત્રથી ણિક અને ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઈ અને અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત નામને ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી ડી પ્રત્યય; ણિક પ્રત્યયાન્ત નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૈકાલિકી અને વૈકાલિકા તેમ જ આનુકાલિકી અને આનુકાલિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: વિકાલમાં થનારી. અનુકૂલકાલમાં થનારી. ॥૩૪॥

કાશ્યાદે: ૬।૩।૩૫॥

કાશ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં કાશિ વગેરે દુ સંશ્ક નામને શેષ અર્થમાં ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કાશિષુ ભવા અને ચેદિષુ ભવા આ અર્થમાં કાશિ અને ચેદિ નામને આ સૂત્રથી ણિક તેમ જ ઇકળ્ પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૩૪) કાશિકા અને કાશિકી તેમ જ ચૈદિકા અને ચૈદિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાશિ દેશમાં થનારી. ચેદિ દેશમાં થનારી. 'વૃદ્ધિર્યસ્યં ૬-૧-૮' થી કાશિ નામને અને 'સંજ્ઞાં ૬-૧-૬' થી ચેદિ નામને દુ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૩૫॥

વાહીકેષુ ગ્રામાત્ ૬।૩।૩૬॥

વાહીક દેશમાંના ગ્રામવાચક દુ સંશ્ક નામને શેષ અર્થમાં ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કરન્તપે ભવા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી કરન્તપ નામને ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ણિક પ્રત્યયાન્ત કારન્તપિક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય અને ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત કારન્તપિક નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કારન્તપિકા અને કારન્તપિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાહીક દેશમાંના કરન્તપ ગ્રામમાં થનારી. કરન્તપ નામને 'સંજ્ઞાં ૬-૧-૬' થી દુ સંજ્ઞા થઈ છે. ॥૩૬॥

વોશીનેષુ ૬।૩।૩૭॥

ઉશીનર દેશમાંના ગ્રામવાચક દુ સંજ્ઞાવાલા નામને શેષ અર્થમાં ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. આહ્વજાલે ભવા આ અર્થમાં આહ્વજાલ નામને આ સૂત્રથી ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય

અનો લોપ. ણિક પ્રત્યયાન્ત આહ્વજાલિક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. તેમ જ ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત આહ્વજાલિક નામને 'અણજેઽ ૨-૪-૨૦' થી ઈ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આહ્વજાલિકા અને આહ્વજાલિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ણિક અને ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આહ્વજાલીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૬-૧-૮' થી આહ્વજાલ નામને દુ સંજ્ઞા થાય છે. અર્થ-ઉશીનરદેશમાંના આહ્વજાલ ગામમાં થનારી-થનાર. ॥૩૭॥

વૃજિ-મદ્રાદ્ દેશાત્ કઃ ૬।૩।૩૮॥

દેશવાચક વૃજિ અને મદ્ર નામને શેષ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. વૃજિષુ ભવઃ અને મદ્રેષુ ભવઃ આ અર્થમાં વૃજિ અને મદ્ર નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વૃજિકઃ અને મદ્રકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વૃજિ દેશ(ઉત્પત્તિ અથવા રહેવાના સ્થાનને દેશ કહેવાય છે) માં થનાર. મદ્રદેશમાં થનાર. ॥૩૮॥

ઊવર્ણાદિકળ્ ૬।૩।૩૯॥

'ઊ વર્ણ (ઊ ઋ) છે અન્તમાં જેને એવા દેશવાચક નામને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. શબરજમ્બવાં ભવઃ આ અર્થમાં શબરજમ્બુ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઝને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'ઋવર્ણો ૦ ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ્ ના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાબરજમ્બુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શબરજંબુ નામના દેશમાં થનાર. ॥૩૯॥

દોરેવ પ્રાચ: ૬।૩।૪૦॥

પ્રાગ્દેશાર્થક ઉ વર્ણાન્ત દુ-સંજક જ નામને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. શરાવતી-નદીની પૂર્વદિશામાં જે દેશ છે તેને પ્રાગ્દેશ કહેવાય છે. આષાઢજમ્બાં ભવઃ આ અર્થમાં આષાઢજમ્બુ નામને ('વૃદ્ધિર્યં ૦ ૬-૧-૮' થી દુ સંજા) આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'ઋવર્ણો ૦ ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ્ ના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આષાઢજમ્બુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આષાઢજંબુ નામના દેશમાં (પ્રાગ્દેશમાં) થનાર. યદ્યપિ પૂર્વસૂત્રથી (૬-૩-૩૯ થી) આ સૂત્રના વિષયમાં આષાઢજમ્બુ વગેરે નામને ઇકળ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હતો. પરન્તુ ઈષ્ટ નિયમ માટે 'એવ' કારના ઉપાદાન સાથે આ સૂત્રનો આરંભ છે. તેથી પૂર્વસૂત્રમાં પ્રાગ્દેશાર્થક નામને વર્ણને અન્ય ઉ વર્ણાન્ત નામનું ઉપાદાન થવાથી; જેને દુ સંજા થઈ નથી એવા પ્રાગ્દેશાર્થક ઉ વર્ણાન્ત મલ્લવાસ્તુ વગેરે નામને પૂર્વ સૂત્ર (૬-૩-૩૯) થી અથવા આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'માલ્લવાસ્તવઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. "દુ સંજક ઉ વર્ણાન્ત નામને ઇકળ્ પ્રત્યય (શેષાર્થમાં) થાય-તો તે પ્રાગ્દેશાર્થક જ નામને થાય" -આ પ્રમાણે અનિષ્ટ નિયમની વ્યાવૃત્તિ માટે સૂત્રમાં એવ પદોપાદાન છે.... ઇત્યાદિ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૪૦॥

ઈતોઽકજ્ ૬।૩।૪૧॥

ઈ કારાન્ત પ્રાગ્દેશાર્થક દુ સંજાવાળા નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. કાકન્દ્યામ્ભવઃ આ અર્થમાં કાકન્દી નામને ('વૃદ્ધિ ર્યં ૦ ૬-૧-૮' થી દુ સંજા) આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાકન્દકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કાકન્દી નામના પ્રાગ્દેશમાં થનાર. ॥૪૧॥

રોપાન્ત્યાત્ ૬૩૧૪૨॥

રૂ ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા દુ સંજક પ્રાગ્દેશાર્થક નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. પાટલિપુત્રે ભવઃ આ અર્થમાં પાટલિપુત્ર નામને (વૃદ્ધિર્યં ૬-૧-૮ થી દુ સંજા) આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાટલિપુત્રકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાટલિપુત્રમાં થનાર. ॥૪૨॥

પ્રસ્થ-પુર-વહાન્ત-યોપાન્ત્ય-ધન્વાર્થાત્ ૬૩૧૪૩॥

દેશવાચક દુ સંજાવાલા જે-પ્રસ્થ પુર અને વહ છે અન્તમાં જેના એવા; તેમ જ યુ ઉપાન્ત્ય છે જેમાં એવા અને ધન્વાર્થક-નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. માલાપ્રસ્થે ભવઃ; નાન્દીપુરે ભવઃ; પૈલુવહે ભવઃ; સાઙ્કાશ્યે ભવઃ; અને પારેધન્વનિ ભવઃ આ અર્થમાં પ્રસ્થાન્ત- માલાપ્રસ્થ; પુરાન્ત-નાન્દીપુર; વહાન્ત-પૈલુવહ; યુ ઉપાન્ત્ય-સાઙ્કાશ્ય અને ધન્વાર્થક-પારેધન્વન્ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદં ૭-૪-૬૧' થી ધન્વન્ ના અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માલાપ્રસ્થકઃ; નાન્દીપુરકઃ; પૈલુવહકઃ; સાઙ્કાશ્યકઃ અને પારેધન્વકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (માલાપ્રસ્થાદિ નામોને 'વૃદ્ધિર્યસ્યં ૬-૧-૮' થી દુ સંજા વિહિત છે) અર્થ ક્રમશઃ- માલાપ્રસ્થદેશમાં થનાર. નાન્દીપુર દેશમાં થનાર. પૈલુવહ દેશમાં થનાર. સાઙ્કાશ્ય દેશમાં થનાર. પારેધન્વન્ (મરુદેશ) દેશમાં થનાર. નાન્દીપુર નામ પ્રાગ્દેશાર્થક ન હોવાથી 'રોપાં ૬-૩-૪૨' થી તેને અકજ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ નથી-એ યાદ રાખવું. ॥૪૩॥

રાષ્ટ્રેભ્યઃ ૬૩૧૪૪॥

રાષ્ટ્રવાચક દુ સંજક નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે.

આભિસારે ભવઃ આ અર્થમાં આભિસાર નામને ('વૃદ્ધિર્યસ્યં ૬-૧-૮' થી દુ સંજ્ઞા) આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આભિસારકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આભિસાર નામના રાષ્ટ્રમાં થનાર. ॥૪૪॥

બહુવિષયેભ્યઃ ૬૧૩૧૪૫॥

બહુત્વ-વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રવાચક નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. અઙ્ગેષુ ભવઃ આ અર્થમાં અઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આઙ્ગકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અઙ્ગ દેશમાં થનાર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે બહુવચનના નિર્દેશથી આ સૂત્ર અપવાદના વિષયમાં પણ કાર્યાન્વિત છે. સૂત્રમાં 'વિષય' નું ગ્રહણ હોવાથી વાસ્તવિક જ રાષ્ટ્ર, બહુત્વવિશિષ્ટ હોવું જોઈએ. પરંતુ સમાનાર્થક એકશેષ સમાસની જેમ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થ, સમુદાયની અપેક્ષાએ નહિ હોવું જોઈએ... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪૫॥

ધૂમાદેઃ ૬૧૩૧૪૬॥

ધૂમાદિ ગણપાઠમાંનાં ધૂમ વગેરે દેશવાચક નામને શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. ધૂમે ભવઃ અને ષડ્ઙ્ગે ભવઃ આ અર્થમાં ધૂમ અને ષડ્ઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઋ અને અ ને વૃદ્ધિ ઐ અને આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ધૂમકઃ અને ષાડ્ઙ્ગકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધૂમ દેશમાં થનાર. ષડ્ઙ્ગ દેશમાં થનાર. ॥૪૬॥

સૌવીરેષુ કૂલાત્ ૬૧૩૧૪૭૥

સૌવીર દેશાર્થક કૂલ નામને શેષાર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. કૂલે ભવઃ આ અર્થમાં કૂલ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જીઓ સૂ. નં. ૬-૩-૪૬) કૌલકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કૂલ નામના સૌવીર દેશમાં થનાર. ૥૧૪૭૥

સમુદ્રાન્ત-નાવોઃ ૬૧૩૧૪૮૥

દેશાર્થક સમુદ્ર નામને શેષ અર્થમાં; તદ્દ્વિત પ્રત્યયાર્થ માણસ અથવા નૌકા હોય તો અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. સમુદ્રે ભવો ના અને સમુદ્રે ભવા નીઃ આ અર્થમાં સમુદ્ર નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સામુદ્રકો ના અને સામુદ્રિકા નીઃ (સામુદ્ર નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા ૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક્ ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સમુદ્રમાં થનાર માણસ. સમુદ્રમાં રહેનારી નૌકા. સામુદ્રમન્યત્= તદ્દ્વિત પ્રત્યયાર્થ માણસ અથવા નૌકાથી ભિન્ન હોય તો આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશવાચક સમુદ્ર નામને અકજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. અર્થ- સમુદ્રમાં રહેનાર (માણસ અને નૌકાથી ભિન્ન) રત્નાદિ. ૥૧૪૮૥

નગરાત્ કુત્સા-દાક્ષ્યે ૬૧૩૧૪૯૥

દેશાર્થક નગર નામને શેષ અર્થમાં; કુત્સા અને દાક્ષ્ય (નિપુણતા) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. નગરે ભવાઃ આ અર્થમાં નગર નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને

વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૌરા હિ નાગરકાઃ અને દક્ષા હિ નાગરકાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ નગરમાં રહેનારા થોર છે. નગરમાં રહેનારા નિપુણ છે. ॥૪૯॥

કચ્છાગ્નિ-વક્ત્ર-વર્તોત્તરપદાત્ ૬૧૩૧૫૦॥

કચ્છ અગ્નિ વક્ત્ર અને વર્ત-ઉત્તરપદ છે જેનું એવા દેશવાચક નામને. શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. ભારુકચ્છે કાણ્ડાગ્નૌ ઇન્દુવક્ત્રે બાહુવર્તે વા ભવઃ આ અર્થમાં ભારુકચ્છ કાણ્ડાગ્નિ ઇન્દુવક્ત્ર અને બાહુવર્ત નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ તેમ જ અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભારુકચ્છકઃ કાણ્ડાગ્નકઃ એન્દુવક્ત્રકઃ અને બાહુવર્તકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ ભારુકચ્છ દેશમાં રહેનાર. કાણ્ડાગ્નિ દેશમાં રહેનાર. ઇન્દુવક્ત્ર દેશમાં રહેનાર. બાહુવર્તદેશમાં રહેનાર. ॥૫૦॥

અરણ્યાત્ પથિ-ન્યાયાઽધ્યાયેષ-નર-વિહારે ૬૧૩૧૫૧॥

દેશાર્થક અરણ્ય નામને પથિન્ (માર્ગ) ન્યાય અધ્યાય ઇષ નર અને વિહાર સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આરણ્યકઃ પથ્યા ન્યાયોઽધ્યાય ઇષો નરો વિહારો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અરણ્યમાં થનાર-રહેનાર-માર્ગ; ન્યાય, અધ્યાય; છાથી; માણસ અથવા વિહાર. ॥૫૧॥

ગોમયે વા ૬૧૩૧૫૨॥

દેશાર્થક અરણ્ય નામને ગોમય સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી અકજ્

પ્રત્યય થાય છે. અરણ્યે ભવા ગોમયાઃ આ અર્થમાં અરણ્ય નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આરણ્યકા ગોમયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'રુપ્યોત્તર ૦ ૬-૩-૨૨' થી ણ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આરણ્યા ગોમયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અરણ્યમાં થનાર છાણા. ॥૫૨॥

કુરુ-યુગન્ધરાદ્ વા ૬।૩।૫૩॥

દેશાર્થક કુરુ અને યુગન્ધર નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. કુરુષુ યુગન્ધરેષુ વા ભવઃ આ અર્થમાં કુરુ અને યુગન્ધર નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અસ્વય ૦ ૭-૪-૭૦' થી કુરુ ના અન્ત્ય ડ ને અવ્ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌરવકઃ અને યૌગન્ધરકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૌરવઃ અને યૌગન્ધરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કુરુ દેશમાં રહેનાર. યુગન્ધર દેશમાં થનાર. ॥૫૩॥

સાલ્વાદ્ ગો-યવાગ્વપત્તૌ ૬।૩।૫૪॥

દેશાર્થક સાલ્વ નામને ગો યવાગૂ અને પત્તિ (પદ્ધતિ) ભિન્ન મનુષ્ય સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. સાલ્વે ભવો ભવા વા (ગૌઃ યવાગૂઃ ના) આ અર્થમાં સાલ્વ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાલ્વકો ગૌઃ; સાલ્વિકા યવાગૂઃ (સાલ્વક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા ૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક્ ની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ.) અને સાલ્વકો ના આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ ક્રમશઃ- સાલ્વદેશમાં રહેનાર બળદ. સાલ્વદેશમાં થનાર રાબ.
સાલ્વદેશમાં રહેનાર માણસ. ॥૫૪॥

કચ્છાદિ નૃ નુસ્યે ૬૧૩/૫૫॥

કચ્છાદિ ગણપાઠમાંનાં કચ્છ વગેરે દેશાર્થક નામને મનુષ્ય અથવા
મનુષ્યસ્થ (મનુષ્યમાં રહેલ) મનુષ્યત્વાદિ સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં અકચ્ (અક)
પ્રત્યય થાય છે. કચ્છે ભવો ભવમ્ વા આ અર્થમાં કચ્છ નામને આ સૂત્રથી
અકચ્ (અક) પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ
આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
કાચ્છકો ના અને કાચ્છકમસ્ય સ્મિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
કચ્છ દેશમાં રહેનાર મનુષ્ય. કાચ્છકનું સ્મિત. ॥૫૫॥

કોપાન્ત્યાચ્ચાઽણ્ ૬૧૩/૫૬॥

ઉપાન્ત્ય ક્ષ છે જેમાં એવા દેશાર્થક નામને તેમ જ કચ્છાદિ ગણપાઠમાંનાં
કચ્છ વગેરે દેશવાચક નામને શેષ અર્થમાં અણ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ઋષિકેષુ
ભવઃ; કચ્છે ભવઃ અને સિન્ધૌ ભવઃ આ અર્થમાં ઋષિક કચ્છ અને સિન્ધુ નામને
આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઋ અ અને ઇ
ને વૃદ્ધિ આર્ આ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો
લોપ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઊ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
આર્ષિકઃ કાચ્છઃ અને સૈન્ધવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઋષિક
દેશમાં થનાર. કચ્છ દેશમાં થનાર. સિન્ધુ દેશમાં થનાર. ॥૫૬॥

ગત્તોત્તરપદાદીયઃ ૬૧૩/૫૭॥

ગત્ત નામ છે ઉત્તરપદ જેનું આ દેશાર્થક નામને શેષાર્થમાં ઈય પ્રત્યય

થાય છે. શ્વાવિદ્ગર્ત ભવઃ આ અર્થમાં શ્વાવિદ્ગર્ત નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વાવિદ્ગર્તીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૫૭॥

કટપૂર્વાત્ પ્રાચઃ ૬૧૩૧૫૮॥

કટ નામ પૂર્વપદ છે જેનું એવા પ્રાગ્દેશાર્થક નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. કટગ્રામે ભવઃ આ અર્થમાં કટગ્રામ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કટગ્રામીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કટગ્રામ-પ્રાગ્દેશમાં થનાર. ॥૫૮॥

ક-ઓપાન્ત્ય-કન્થા-પલદ-નગર-ગ્રામ-ઋદોત્તરપદાદ્ દોઃ ૬૧૩૧૫૯॥

ક અથવા ઋ છે ઉપાન્ત્ય જેમાં એવા; તેમ જ કન્થા પલદ નગર ગ્રામ અથવા ઋદ નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા દુ સંજક દેશવાચક નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. આરીહળકે ભવઃ; કૌટશિખે ભવઃ; દાક્ષિકન્થાયાન્ભવઃ દાક્ષિપલદે ભવઃ; દાક્ષિનગરે ભવઃ; માહકિગ્રામે ભવઃ અને દાક્ષિઋદે ભવઃ આ અર્થમાં આરીહળક; કૌટશિખ; દાક્ષિકન્થા; દાક્ષિપલદ; દાક્ષિનગર; માહકિગ્રામ અને દાક્ષિઋદ નામને ('વૃદ્ધિ ર્યસ્ય ૦ ૬-૧-૮' થી દુ સંજા) આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે આરીહળકીયઃ કૌટશિખીયઃ દાક્ષિકન્થીયઃ દાક્ષિપલદીયઃ દાક્ષિનગરીયઃ માહકિગ્રામીયઃ અને દાક્ષિઋદીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તે તે (આરીહળક... વગેરે) નામના દેશમાં થનાર. ॥૫૯॥

પર્વતાત્ ૬૧૩૧૬૦॥

દેશાર્થક પર્વત નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. પર્વતે ભવઃ આ

અર્થમાં પર્વત નામને ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પર્વતીયો રાજા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પર્વતમાં રહેનાર રાજા. ॥૬૦॥

અનરે વા ૬।૩।૬૧॥

દેશાર્થક પર્વત નામને મનુષ્યથી ભિન્ન એવા શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પર્વતે ભવાનિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પર્વત નામને ઈય પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય થવાથી પર્વતીયાનિ ફલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં ઈય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્વતાનિ ફલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પર્વતમાં થનારા ફલો. ॥૬૧॥

પર્ણ-કૃકળાદ્ ભારદ્વાજાત્ ૬।૩।૬૨॥

ભારદ્વાજ દેશાર્થક પર્ણ અને કૃકળ નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. પર્ણે કૃકળે વા ભવઃ આ અર્થમાં પર્ણ અને કૃકળ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પર્ણીયઃ અને કૃકળીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તે તે નામના ભારદ્વાજ દેશમાં થનાર. ॥૬૨॥

ગહાદિભ્યઃ ૬।૩।૬૩॥

ગહાદિ ગણપાઠમાંનાં સંભવ મુજબ દેશાર્થક ગહ વગેરે નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. ગહે ભવઃ અને અન્તસ્યે ભવઃ આ અર્થમાં ગહ અને અન્તસ્ય નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ

વગેરે કાર્ય થવાથી ગહીયઃ અને અન્તસ્થીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગુફામાં થનાર. અન્તસ્થ (અંદર રહેનાર) માં થનાર. ॥૬૩॥

પૃથિવીમધ્યાન્મધ્યમશ્વાસ્ય ૬૩।૬૪॥

દેશાર્થક પૃથિવીમધ્ય નામને શેષાર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે પૃથિવીમધ્ય નામને મધ્યમ આદેશ થાય છે. પૃથિવીમધ્યે ભવઃ આ અર્થમાં પૃથિવીમધ્ય નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય અને પૃથિવીમધ્ય નામને મધ્યમ આદેશ. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મધ્યમીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૃથ્વીના મધ્યમાં થનાર. ॥૬૪॥

નિવાસાચ્ચરણેઽણ્ ૬૩।૬૫॥

વેદની શાખાને ભણનારા ચરણોની નિવાસભૂમિ સ્વરૂપ દેશાર્થક પૃથિવીમધ્ય નામને નિવાસકર્તા સ્વરૂપ શેષાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે પૃથિવીમધ્ય નામને મધ્યમ આદેશ થાય છે. પૃથિવીમધ્ય નિવાસ ણાં ચરણાનામ્ આ અર્થમાં પૃથિવીમધ્ય નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય; અને પૃથિવીમધ્ય નામને મધ્યમ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી મધ્યમ નામના આદ્યસ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માધ્યમાશ્ચરણાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પૃથ્વીમધ્યમાં રહેનારા ચરણો. ॥૬૫॥

વેણુકાદિભ્ય ઈયણ્ ૬૩।૬૬॥

સંભવ મુજબ વેણુકાદિ ગણપાઠમાંનાં વેણુક વગેરે દેશાર્થક નામને શેષાર્થમાં ઈયણ્ (ઈય) પ્રત્યય થાય છે. વેણુકે વેત્રકે વા ભવઃ આ અર્થમાં વેણુક અને વેત્રક નામને આ સૂત્રથી ઈયણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી

આદ્યસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈણ્ણકીયઃ અને વૈત્ત્રકીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે તે નામના દેશમાં થનાર. ॥૬૬॥

વા યુષ્મદસ્મદોઽજીનજૌ યુષ્માકાઽસ્માકં વાઽસ્યૈકત્વે

તુ તવક-મમકમ્ ૬।૩।૬૭॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને શેષ અર્થમાં અજ્ (અ) અને ઈનજ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અને ત્યારે યુષ્મદ્ નામને યુષ્માક અને અસ્મદ્ નામને અસ્માક આદેશ થાય છે. પરંતુ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામ એકત્વવિશિષ્ટ અર્થના વાચક હોય તો યુષ્મદ્ નામને તવક અને અસ્મદ્ નામને મમક આદેશ થાય છે. યુવયો યુષ્માકં વેયમ્ તથા આવયોરસ્માકં વેયમ્ આ અર્થમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય; અને યુષ્મદ્ નામને યુષ્માક તથા અસ્મદ્ નામને અસ્માક આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ તથા અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. યૌષ્માક અને આસ્માક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી યૌષ્માકી અને આસ્માકી આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ યુવયો યુષ્માકં વાઽયમ્ અને આવયોરસ્માકં વાઽયમ્ આ અર્થમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈનજ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુલ્લિંગમાં યૌષ્માકીણઃ અને આસ્માકીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અજ્ કે ઈનજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ત્યદાદિઃ ૬-૭-૭' થી વિહિત દુ સંશ્ક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પુલ્લિંગમાં યુષ્મદીયઃ અને અસ્મદીયઃ (સ્ત્રીલિંગમાં યુષ્મદીયા અને અસ્મદીયા) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તમારા બેની અથવા તમારી આ. અમારા બેની અથવા અમારી આ. તમારા બેનો અથવા તમારો આ. અમારા બેનો અથવા અમારો આ. આવી જ રીતે તવાઽયમ્ અને મમાયમ્ આ અર્થમાં એકત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને આ સૂત્રથી

અજ્ અને ઈનજ્ પ્રત્યય; તેમ જ યુષ્મદ્ ને તવક અને અસ્મદ્ ને મમક આદેશ વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી તાવક; તાવકીન; અને મામક; મામકીન: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અજ્ કે ઈનજ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈય પ્રત્યય. ‘ત્વમૌ પ્રત્યં ૨-૧-૧૧’ થી યુષ્ અને અસ્મ્ ને અનુક્રમે ત્વ અને મ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ત્વદીય: અને મદીય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - તારો આ. મારો આ. ॥૬૭॥

દ્વીપાદનુસમુદ્રં પ્ય: ૬।૩।૬૮॥

સમુદ્રની નજીકમાં દ્વીપાર્થક નામને શેષાર્થમાં પ્ય(ય) પ્રત્યય થાય છે. દ્વીપે ભવો જાતો વા આ અર્થમાં દ્વીપ નામને આ સૂત્રથી પ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ દ્વિ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપ્યો ના તદ્વાસો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમુદ્રની નજીકમાંના દ્વીપમાં થનાર અથવા ઉત્પન્ન મનુષ્ય અથવા તેનો નિવાસ. ॥૬૮॥

અર્ધાદ્ ય: ૬।૩।૬૯॥

અર્ધ નામને શેષ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. અર્ધે ભવમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અર્ધ નામને ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી અર્ધ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અર્ધમાં થનાર. ॥૬૯॥

સપૂર્વાદિકણ્ ૬।૩।૭૦॥

કોઈ પણ પૂર્વપદ છે જેનું એવા અર્ધ નામને શેષ અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. પુષ્કરાર્ધે ભવ: આ અર્થમાં પુષ્કરાર્ધ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ.

‘અવર્ણેઽઽ-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌષ્કરાર્થિકઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુષ્કરાર્થ દ્વીપમાં થનારો. ॥૭૦॥

દિક્પૂર્વાત્ તૌ ૬૧૩૧૭૧॥

દિશાવાચક નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા અર્થ નામને શેષ અર્થમાં ય અને
ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વાર્થ ભવમ્ આ અર્થમાં પૂર્વાર્થ નામને આ સૂત્રથી
ય અને ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽઽ-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ઇકળ્
ની પૂર્વે આદ્યસ્વર ઋ ને ‘વૃદ્ધિઃઽઽ-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય
થવાથી પૂર્વાર્થમ્ અને પૌર્વાર્થિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પૂર્વાર્થમાં
થનાર. ॥૭૧॥

ગ્રામ-રાષ્ટ્રાંશાદણિકણૌ ૬૧૩૧૭૨॥

દિશાવાચક નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા ગ્રામ અને રાષ્ટ્રના અંશવાચક
નામને શેષ અર્થમાં અળ્ (અ) અને ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. ગ્રામસ્ય
રાષ્ટ્રસ્ય વા પૂર્વાર્થ ભવો જાતો વા આ અર્થમાં પૂર્વાર્થ નામને આ સૂત્રથી અળ્
અને ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઽઽ-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ.
‘અવર્ણેઽઽ-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌર્વાર્થઃ અને
પૌર્વાર્થિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગ્રામ અથવા રાષ્ટ્રના પૂર્વાર્થમાં
જન્મેલો અથવા થયેલ. ॥૭૨॥

પરાઽવરાઽધમાર્થમાદે ર્યઃ ૬૧૩૧૭૩॥

પર અવર અધમ અને ઉત્તમ નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા અર્થ નામને શેષ
અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. પાર્થ અવરાર્થ અધમાર્થ ઉત્તમાર્થ વા ભવમ્ આ
અર્થમાં પાર્થ અવરાર્થ અધમાર્થ અને ઉત્તમાર્થ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય.
‘અવર્ણેઽઽ-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્થમ્

અવરાર્ધ્યમ્ અધમાર્ધ્યમ્ અને ઉત્તમાર્ધ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉપરના અર્ધભાગમાં થનાર. નીચેના અર્ધભાગમાં થનાર. ખરાબ અર્ધભાગમાં થનાર. સારા અર્ધભાગમાં થનાર. ॥૭૩॥

અમોઽન્તાઽવોઽધસઃ ૬।૩।૭૪॥

અન્ત અવસ્ અને અધસ્ નામને શેષ અર્થમાં અમ પ્રત્યય થાય છે. અન્તે અવઃ અધો વા ભવો જાતો વા આ અર્થમાં અન્ત અવસ્ અને અધસ્ નામને આ સૂત્રથી અમ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘પ્રાયોઽ ૭-૪-૬૫’ થી અવસ્ અને અધસ્ ના અસ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તમઃ અવમઃ અને અધમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- છેલ્લો. નિન્દિત. અધમ. ॥૭૪॥

પશ્ચાદાયન્તાઽગ્રાદિમઃ ૬।૩।૭૫॥

પશ્ચાત્ આદિ અન્ત અને અગ્ર નામને શેષ અર્થમાં ઇમ પ્રત્યય થાય છે. પશ્ચાત્ આદૌ અન્તે અગ્રે વા ભવો જાતો વા આ અર્થમાં પશ્ચાત્ આદિ અન્ત અને અગ્ર નામને આ સૂત્રથી ઇમ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો અને ઇ નો લોપ. ‘પ્રાયોઽ ૭-૪-૬૫’ થી અન્ત્ય આત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પશ્ચિમઃ આદિમઃ અન્તિમઃ અને અગ્રિમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પાછળ થનાર. પ્રથમ થનાર. છેલ્લા થનાર. આગળ થનાર. ॥૭૫॥

મધ્યાન્મઃ ૬।૩।૭૬॥

મધ્ય નામને શેષ અર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે. મધ્યે જાતઃ આ અર્થમાં મધ્ય નામને આ સૂત્રથી મ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મધ્યમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-મધ્યમાં ઉત્પન્ન. ॥૭૬॥

મધ્ય ઉત્કર્ષાડપર્કર્ષયોરઃ ૬।૩।૭૭॥

ઉત્કૃષ્ટતા (ઉત્કર્ષ) અને અપકૃષ્ટતા (અપકર્ષ)- આ બે અવસ્થાની વચ્ચેની અવસ્થાના વચક મધ્ય- નામને શેષ અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. નાત્યુત્કૃષ્ટો નાત્યપકૃષ્ટો મધ્યપરિમાણો મધ્યો વિદ્વાન્ અહીં મધ્ય નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી મધ્ય નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મધ્યો વિદ્વાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અત્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ નહિ અને અત્યન્ત અપકૃષ્ટ નહિ એવો મધ્યપરિમાણવાળો વિદ્વાન્. ॥૭૭॥

અધ્યાત્માદિભ્ય ઇકળ્ ૬।૩।૭૮॥

અધ્યાત્માદિ ગણપાઠમાંનાં અધ્યાત્મ વગેરે નામને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અધ્યાત્મં ભવં જાતં વા અને અધિદેવં ભવં જાતમ્ વા અર્થમાં અધ્યાત્મ અને અધિદેવ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અનુશં ૭-૪-૨૭' થી અધિ ના અને તેમ જ દેવ ના એ ને વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આદસ્વર અને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આધ્યાત્મિકમ્ અને આધિદૈવિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આત્મામાં થનાર. વાતાદિજન્ય દુઃખ. ॥૭૮॥

સમાનપૂર્વ-લોકોત્તરપદાત્ ૬।૩।૭૯॥

સમાન નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા નામને તેમ જ લોક નામ છે ઉત્તરપદ જેનું એવા નામને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમાનગ્રામે ઇહલોકે વા ભવઃ આ અર્થમાં સમાનગ્રામ અને ઇહલોક નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અનુશં ૭-૪-૨૭' થી

इहलोक नामना इ अने ओ ने वृद्धि ऐ अने औ आदेश. 'वृद्धि:० ७-४-१' थी समान नामना आधस्वर अ ने वृद्धि आ आदेश वगेरे कार्य थवाथी सामानग्रामिक: अने ऐहलौकिक: आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कमश:-समानग्राममां थनार. आ लोकमां थनार. ॥७९॥

वर्षा-कालेभ्यः ६।३।८०॥

वर्षा नामने तेम ज कालविशेषवाचक नामने शेषार्थमां इकण् प्रत्यय थाय छे. वर्षासु भवः अने मासे भवः आ अर्थमां वर्षा अने मास नामने आ सूत्रथी इकण् (इक) प्रत्यय. 'अवर्णे० ७-४-६८' थी अन्त्य आ अने अ नो लोप वगेरे कार्य थवाथी वार्षिक: अने मासिक: आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कमश:-वर्षांमां थनार. महिनामां थनार. अर्ली याद राखवुं जोईअे के आ सूत्रथी इकण् प्रत्ययनुं विधान 'भर्तु० ६-३-८९' थी विहित अण् प्रत्ययनो बाध करे छे तेम ज 'दोरीयः ६-३-३२' थी विहित ईय प्रत्ययनो पञ्च आ सूत्रथी विहित इकण् प्रत्यय (आ: सूत्र पर डोवाथी) बाध करे छे. तेथी आ सूत्रमां काल आ प्रमाणे सामान्यथी अलक्ष्ण डोवां छता काल पदथी कालविशेषवाचक नामनुं ज अलक्ष्ण थाय छे. कालेभ्यः- आ प्रमाणे बहुवचननो निर्देश, अे आशयथी करायो छे के गमे ते रीते पञ्च; नाम जो कालविशेषवाचक डोय तो तेवा नामने पञ्च आ सूत्रथी उपर जशाव्या मुजब इकण् प्रत्यय थाय छे. तेथी निशासहचरितमध्ययनं निशा; तत्र जयी नैशिक:- अर्ली निशा नाम कालार्थक डतुं, परन्तु वर्तमानमां ते अध्ययनार्थ छे. आम डोवा छतां पञ्च आ सूत्रथी अर्ली इकण् प्रत्यय थाय छे..... ईत्यादि स्वयं विचारवुं. ॥८०॥

शरदः श्राद्धे कर्मणि ६।३।८१॥

श्राद्ध-पितृकर्म स्वरूप शेष अर्थमां शरद् नामने इकण् प्रत्यय थाय छे. शरदि भवम् आ अर्थमां आ सूत्रथी शरद् नामने इकण् प्रत्यय. 'वृद्धि:०

૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શારદિકં શ્રાદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શરદ ઋતુમાં થનારું શ્રાદ્ધ. ॥૮૧॥

નવા રોગાઽઽતપે ૬।૩।૮૨॥

શરદ્ નામને રોગ અને આતપ સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. શરદિ ભવો રોગ આતપો વા આ અર્થમાં શરદ્ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શારદિક: શારદો રોગ આતપો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શરદ ઋતુમાં થનાર રોગ અથવા તડકો. ॥૮૨॥

નિશા-પ્રદોષાત્ ૬।૩।૮૩॥

નિશા અને પ્રદોષ નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. નિશાયાં પ્રદોષે વા ભવ: આ અર્થમાં નિશા અને પ્રદોષ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ તથા અ ને વૃદ્ધિ ઐ તથા આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈશિક:; નૈશ:; અને પ્રાદોષિક:; પ્રાદોષ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: રાત્રે થનાર. રાતની શરૂઆતમાં થનાર. ॥૮૩॥

શ્વસસ્તાદિ: ૬।૩।૮૪॥

કાલાર્થક શ્વસ્ નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી તાદિ ઇકળ્ (તિકળ્)

પ્રત્યય થાય છે. શ્વો ભવઃ આ અર્થમાં શ્વસ્ નામને આ સૂત્રથી તિકણ્ (તિક) પ્રત્યય. ‘દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬’ થી શ્વસ્ ના વ્ ની પૂર્વે ઔ નો આગમ... વગેરે કાર્ય થવાથી શૌવસ્તિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તાદિ ઇકણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ऐषमो ૬-૩-૧૧’ થી ત્વચ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શ્વસ્ત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આવતી કાલે થનાર. ॥૮૪॥

ચિર-પરત્-પારસ્ત્નઃ ૬।૩।૮૫॥

ચિર પરત્ પારિ નામને શેષ અર્થમાં લ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ચિરે પરત્ પારિ વા ભવમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ચિર પરત્ અને પારિ નામને લ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચિરલમ્ પરલમ્ અને પારિલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી લ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘सायं-चिरं ૬-૩-૮૮’ થી તનટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૮૮) ચિરન્તનમ્ પરન્તનમ્ અને પારિતનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-લાંબા કાલે થનાર. ગતવર્ષમાં થનાર. ગતત્રીજા વર્ષમાં થનાર. ॥૮૫॥

. પુરો નઃ ૬।૩।૮૬॥

કાલવાચક પુરા નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી ન પ્રત્યય થાય છે. પુરા ભવમ્ આ અર્થમાં પુરા નામને આ સૂત્રથી ન પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પુરાણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘सायं-चिरं ૬-૩-૮૮’ થી તનટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પુરાતનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પહેલા થનાર-જૂનું. ॥૮૬॥

પૂર્વાહ્નાઽપરાહ્નાત્ તનટ્ ૬।૩।૮૭॥

પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્ન નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી તનટ્ પ્રત્યય થાય

છે. પૂર્વાહ્ણે અપરાહ્ણે વા ભવઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત પૂર્વાહ્ણ અને અપરાહ્ણ નામને આ સૂત્રથી તનટ્ (તન) પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પ્રાપ્ત સપ્તમી લોપનો 'કાલાત્ ૦ ૩-૨-૨૪' થી નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણેતનઃ અને અપરાહ્ણેતનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તનટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી સપ્તમીનો લોપ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. આઘ સ્વર ઋ અને અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી વૃદ્ધિ ઐ અને આ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી પૌર્વાહ્ણિકઃ અને આપરાહ્ણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દિવસના પૂર્વભાગમાં થનાર. દિવસના ઉત્તરભાગમાં થનાર. ॥૮૭॥

સાયંચિરં-પ્રાહ્ણે-પ્રગેઽવ્યયાત્ ૬।૩।૮૮॥

સાય ચિર પ્રાહ્ણ અને પ્રગ નામને તેમ જ અવ્યય ને શેષ અર્થમાં નિત્ય તનટ્ પ્રત્યય થાય છે. સાયે ચિરે પ્રાહ્ણે પ્રગે દિવા વા ભવમ્ આ અર્થમાં સાય ચિર પ્રાહ્ણ પ્રગ અને દિવા નામને આ સૂત્રથી તનટ્ (તન) પ્રત્યય. સાયમ્.... ઈત્યાદિ સૂત્રનિર્દેશના કારણે સાય અને ચિર નામના અન્તે મ્ નો આગમ. પ્રાહ્ણ અને પ્રગ નામના અન્ત્ય અ ને એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સાયન્તનમ્ ચિરન્તનમ્ પ્રાહ્ણેતનમ્ પ્રગેતનમ્ અને દિવાતનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાંજે થનાર. લાંબા કાળે થનાર. દિવસના પૂર્વભાગમાં થનાર. સવારે થનાર. દિવસમાં થનાર. સાય વગેરે નામને 'વર્ષા ૦ ૬-૩-૮૦' થી પ્રાપ્ત ઇકળ્ નો બાધ કરવા માટે, તે અવ્યયોનું અવ્યય ગ્રહણથી અતિરિક્તરૂપે ગ્રહણ કર્યું છે. ॥૮૮॥

ભર્તુ-સન્ધ્યાદેરણ્ ૬।૩।૮૯॥

કાલાર્થક-નક્ષત્રવાચક નામને ઋતુવાચક નામને અને સન્ધ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં સન્ધ્યા વગેરે નામને શેષ અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. પુષ્પે ગ્રીષ્મે સન્ધ્યાયામ્

અમાવસ્યાયાં વા ભવઃ આ અર્થમાં નક્ષત્રવાચક પુષ્ય નામને; ઋતુવાચક ગ્રીષ્મ નામને અને સન્ધ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં સન્ધ્યા તથા અમાવસ્યા નામને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઉર્દ્ધ્વ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ ઈ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો અને આ નો લોપ. 'તિષ્ઠિ ૦ ૨-૪-૧૦' થી પુષ્ય ના ય નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌષઃ ગ્રીષ્મઃ સાન્ધ્યઃ અને આમાવાસ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પુષ્યનક્ષત્રમાં થનાર. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થનાર. સન્ધ્યામાં થનાર. અમાસે થનાર. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ઉપર જણાવ્યા મુજબ નક્ષત્રાદિવાચક નામ કાલાચક્ર લેય તો જ તેને શેષાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય વિહિત છે. પુષ્યેણ યુક્તઃ કાલઃ આ અર્થમાં 'ચન્દ્રેણ ૦ ૬-૨-૬' માં જણાવ્યા મુજબ પુષ્ય નામને અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કાલાર્થક પુષ્ય નામ બને છે. તેને ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેષાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય વિહિત છે. ॥૮૧॥

સંવત્સરાત્ ફલ-પર્વણોઃ ૬૧૩૧૦॥

સંવત્સર નામને ફલ અને પર્વ સ્વરૂપ શેષ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. સંવત્સરે ભવમ્ આ અર્થમાં સંવત્સર નામને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઔ ઈ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાંવત્સરં ફલં પર્વ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વર્ષમાં થનારું ફલ અથવા પર્વ. ॥૯૦॥

હેમન્તાદ્ વા તલુક્ ચ ૬૧૩૧૧॥

હેમન્ત નામને શેષ અર્થમાં વિકલ્પથી અણ્ પ્રત્યય થાય છે; અને અણ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે ત્ નો લોપ વિકલ્પથી થાય છે. હેમન્તે ભવમ્ આ અર્થમાં હેમન્ત નામને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય; અને હેમન્ત નામના ત્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮'

થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હૈમન્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ત્ નો લોપ ન થાય ત્યારે હૈમન્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'વર્ષાકાં ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હૈમન્તિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હૈમન્ત ઋતુમાં થનાર. ॥૧૧॥

પ્રાવૃષ્ણ્ય: ૬।૩।૧૨॥

પ્રાવૃષ્ નામને શેષ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે. પ્રાવૃષિ ભવઃ આ અર્થમાં પ્રાવૃષ્ નામને આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રાવૃષેણ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વર્ષા ઋતુમાં થનાર. ણ્ય પ્રત્યયમાં મૂર્દ્ધન્ય ણ નું પ્રયોજન બૃહદ્વૃત્તિમાં જોવું. ॥૧૨॥

સ્થામાઽજિનાન્તાલ્લુષ્ ૬।૩।૧૩॥

સ્થામન્ અને અજિન નામ જેના અન્તમાં છે- એવા નામથી પરમાં રહેલા (વિહિત) શૈષિક- શેષાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અશ્વત્થામનિ ભવઃ આ અર્થમાં અશ્વત્થામન્ નામને 'અઃ સ્થામ્નઃ ૬-૧-૨૨' થી 'વિહિત અ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ (લુપ્). અશ્વ+સ્થામન્ આ અવસ્થામાં 'પૃષોદરાં ૩-૨-૧૫૫' થી સ્ ને ત્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વત્થામા આવો પ્રયોગ થાય છે. સિંહાઽજિને ભવઃ આ અર્થમાં સિંહાજિન નામને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સિંહાજિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અશ્વત્થામામાં થનાર. સિંહાજિન (ચર્મ) માં થનાર. ॥૧૩॥

તત્ત્વ કૃત-લઘ્વ-ક્રીત-સમ્ભૂતે ૬।૩।૧૪॥

સપ્તમ્યન્ત નામને કૃત લઘ્વ ક્રીત અને સમ્ભૂત અર્થમાં યથાવિહિત અણ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. આશય એ છે કે- સામાન્યથી પ્રાગ્ જિતાર્થ માં (સૂ.નં. ૬-૪-૨ સુધીના અર્થમાં) નામમાત્રને 'પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય તો વિહિત જ છે. તેથી કૃતાદિ અર્થોમાં; જે નામોને અણ પ્રત્યયના અપવાદભૂત પ્રત્યયનું વિધાન નથી તે નામોને તો અણ પ્રત્યય જ થાય છે. પરન્તુ જે નામોને અણ પ્રત્યયના અપવાદભૂત પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે નામોને તો અણ પ્રત્યયના અપવાદભૂત પ્રત્યયવિશેષ જ થાય છે. સુઘ્ને કૃતો લઘ્વઃ ક્રીતઃ સમ્ભૂતો વા આ અર્થમાં સુઘ્ન નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌઘ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ઉત્સે બહિસ્ નઘાં રાષ્ટ્રે વા કૃતો લઘ્વઃ ક્રીતઃ સમ્ભૂતો વા આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી ઉત્સ નામને 'ઉત્સાં ૬-૧-૧૯' થી અજ્ પ્રત્યય. બહિસ્ નામને 'બહિષં ૬-૧-૧૬' થી જ્ય (ય) પ્રત્યય. નદી નામને 'નઘાદે ૬-૩-૨' થી ણ્યણ્ પ્રત્યય અને રાષ્ટ્ર નામને 'રાષ્ટ્રાં ૬-૩-૩' થી ઇય પ્રત્યય. આઘ સ્વર ઉ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઈ નો લોપ. 'પ્રાયોડવ્યં ૭-૪-૬૫' થી બહિસ્ ના ઇસ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔત્સઃ બાહ્યઃ નાદેયઃ અને રાષ્ટ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સુઘ્નમાં ઉત્સમાં બહાર નદીમાં અથવા રાષ્ટ્રમાં કરેલો પ્રાપ્ત ખરીદેલો અથવા સંભવિત-માઈ શકે તેવો. અહીં યાદ રાખવું કે યદન્યેનોત્પાદિતં તત્કૃતમ્ । યત્ પ્રતિગ્રહાદિના પાપ્તં તલ્લઘ્નમ્ । યદ્ મૂલ્યેન સ્વીકૃતં તત્ક્રીતમ્ । યત્ સમ્ભાવ્યતે સંમાતિ વા તત્ સમ્ભૂતમ્ ॥૧૪॥

કુશલે ૬।૩।૧૫॥

સપ્તમ્યન્ત નામને કુશલ અર્થમાં યથાવિહિત અણ ણ્યણ્ ... વગેરે પ્રત્યય

થાય છે. મથુરાયાં નદ્યાં વા કુશલઃ આ અર્થમાં મથુરા અને નદી નામને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ અને 'નદ્યાદેં ૬-૩-૨' થી ઇયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માથુરઃ અને નાદેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મથુરામાં કુશલ. નદીમાં કુશલ. ॥૧૫॥

પથોડકઃ ૬।૩।૧૬॥

સપ્તમ્યન્ત પથિન્ નામને કુશલ અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે. પથિ કુશલઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત પથિન્ નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. 'નોડપદં ૭-૪-૬૧' થી પથિન્ નામના ઈન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પથકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માર્ગમાં કુશલ. ॥૧૬॥

કોડશ્માદેઃ ૬।૩।૧૭॥

અશ્માદિ ગણપાઠમાંનાં સપ્તમ્યન્ત અશ્મન્ વગેરે નામને કુશલ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અશ્મનિ કુશલઃ આ અર્થમાં અશ્મન્ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. 'નાન્નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્મકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પથ્થરમાં કુશલ. આવી જ રીતે અશનૌ કુશલઃ આ અર્થમાં તાદૃશ અશનિ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અશનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વજ્રમાં કુશલ. ॥૧૭॥

જાતે ૬।૩।૧૮॥

સપ્તમ્યન્ત નામને જાત અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ ઇયણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. મથુરાયામ્ ઉત્તે બહિસ્ નદ્યામ્ રાષ્ટ્રે વા જાતઃ આ અર્થમાં મથુરા ઉત્ત બહિસ્

નદી અને રાષ્ટ્ર નામને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે અણ્ અજ્ જ્ય ઇયણ્ અને ઇય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી માથુરઃ, ઔત્સઃ; બાહ્યઃ; નાદેયઃ અને રાષ્ટ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મથુરામાં ઉત્પન્ન. ઉત્તરમાં ઉત્પન્ન. બહાર ઉત્પન્ન. નદીમાં ઉત્પન્ન. રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૧૪ અને ૬-૩-૧૫) ॥૧૮॥

પ્રાવૃષ્ ઇકઃ ૬।૩।૧૧॥

સપ્તમ્યન્ત પ્રાવૃષ્ નામને જાત અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. પ્રાવૃષિ જાતઃ આ અર્થમાં પ્રાવૃષ્ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાવૃષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વર્ષા ઋતુમાં થનાર. ॥૧૧॥

નામ્નિ શરદોઽકજ્ ૬।૩।૧૦૦॥

સપ્તમ્યન્ત શરદ્ નામને જાત અર્થમાં સંજ્ઞાનો વિષય હોય તો અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. શરદિ જાતાઃ આ અર્થમાં શરદ્ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ .. વગેરે કાર્ય થવાથી શારદકા દર્ભાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે નામનું ઘાસવિશેષ. નામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ સપ્તમ્યન્ત શરદ્ નામને જાતાર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી શરદિ જાતમ્ આ અર્થમાં, અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી શરદ્ નામને અકજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ 'જાતે ૬-૩-૧૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે. જેથી શારદં સસ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શરદ ઋતુમાં ઉત્પન્ન અનાજ. ॥૧૦૦॥

સિન્ધવપકરાત્ કાઠ્ઠજૌ ૬।૩।૧૦૧॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત સિન્ધુ અને અપકર નામને ક તેમ જ અણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. સિન્ધૌ જાતઃ અને અપકરે જાતઃ આ અર્થમાં સિન્ધુ અને અપકર નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય તેમ જ અણ (અ) પ્રત્યય. અણ પ્રત્યયની પૂર્વે આઘસ્વર ઇ અને ઞ ને 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ. 'અસ્વય૦ ૭-૪-૭૦' થી ઊ ને અવ્ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઞ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સિન્ધુકઃ; સૈન્ધવઃ અને અપકરકઃ; આપકરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઘોડો અથવા મીઠું. કચરામાં ઉત્પન્ન કીડો. ॥૧૦૧॥

પૂર્વાહ્ણાપરાહ્ણાઽઽદ્રા-મૂલ-પ્રદોષાઽવસ્કરાદકઃ ૬।૩।૧૦૨॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત પૂર્વાહ્ણ અપરાહ્ણ આદ્રા મૂલ પ્રદોષ અને અવસ્કર નામને જાત અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે. પૂર્વાહ્ણે અપરાહ્ણે આદ્રાયામ્ મૂલે પ્રદોષે અવસ્કરે વા જાતઃ આ અર્થમાં પૂર્વાહ્ણ અપરાહ્ણ આદ્રા મૂલ પ્રદોષ અને અવસ્કર નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય 'અ' તથા આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૂર્વાહ્ણકઃ, અપરાહ્ણકઃ, આદ્રકઃ મૂલકઃ પ્રદોષકઃ, અને અવસ્કરકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વાહ્ણમાં થયેલ વસ્તુવિશેષ. અપરાહ્ણમાં થયેલ વસ્તુવિશેષ. આદ્રામાં થયેલ વસ્તુવિશેષ. એક જાતનું ઝેર. સવારના પ્રારંભમાં થયેલ વસ્તુવિશેષ. સાવરણી. ॥૧૦૨॥

પથઃ પન્થ ચ ૬।૩।૧૦૩॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત પથિન્ નામને જાતાર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પથિન્ નામને પન્થ આદેશ થાય છે. પથિ જાતઃ આ અર્થમાં

પથિન્ નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. તથા પથિન્ નામને પન્થ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પન્થક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રસ્તામાં ઉત્પન્ન વસ્તુવિશેષ. ॥૧૦૩॥

અશ્વ વાડમાવાસ્યાયા: ૬૧૩।૧૦૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત અમાવાસ્યા નામને જાત અર્થમાં અ અને અક પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. અમાવાસ્યાયાં જાત: આ અર્થમાં વિકલ્પે આ સૂત્રથી અમાવાસ્યા નામને અ અને અક પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અમાવાસ્ય: અને અમાવાસ્યક: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ કે અક પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'જાતે ૬-૩-૯૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આમાવાસ્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અમાસે ઉત્પન્ન વસ્તુવિશેષ. ॥૧૦૪॥

શ્રવિષ્ઠા-અષાઢાદીયણ્ ચ ૬૧૩।૧૦૫॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત શ્રવિષ્ઠા અને અષાઢા નામને જાત અર્થમાં ઈયણ્ (ઈય) તેમ જ અ પ્રત્યય થાય છે. શ્રવિષ્ઠાયાં જાત: અને અષાઢાયાં જાત: આ અર્થમાં શ્રવિષ્ઠા અને અષાઢા નામને આ સૂત્રથી ઈયણ્ પ્રત્યય. તેમ જ અ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ. ઈયણ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના આઘસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શ્રવિષ્ઠીય:; શ્રવિષ્ઠ: અને અષાઢીય: અષાઢ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: શ્રવણ નક્ષત્રમાં થનાર વસ્તુવિશેષ. અષાઢા (પૂર્વાષાઢા-ઉત્તરાષાઢા) નક્ષત્રમાં થનાર વસ્તુવિશેષ. ॥૧૦૫॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત ફલ્ગુની નામને જાત અર્થમાં ટ (અ)પ્રત્યય થાય છે. ફલ્ગુન્યોર્જાતિ: આ અર્થમાં ફલ્ગુની નામને આ સૂત્રથી ટ પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ફલ્ગુન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ફલ્ગુની નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન વસ્તુવિશેષ. ॥૧૦૬॥

બહુલાનુરાધા-પુષ્યાર્થ-પુનર્વસુ-હસ્ત-વિશાખા-સ્વાતે લુપ્ ૬૧૩૧૦૭॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત બહુલ, અનુરાધા, પુષ્યાર્થક પુષ્ય વગેરે; પુનર્વસુ હસ્ત વિશાખા અને સ્વાતિ નામથી ૫૨માં રહેલા-‘મર્તુસન્ધ્યા ૦૬-૩-૮૯’ થી વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો લોપ (લુપ્ સ્વરૂપ) થાય છે. બહુલાસુ; અનુરાધાસુ; પુષ્યે; પુનર્વસૌ; હસ્તે; વિશાખાયામ્; સ્વાતૌ વા જાત: આ અર્થમાં ‘મર્તુ ૦ ૬-૩-૮૯’ થી અણ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. ‘ઙ્યાદે ૦ ૨-૪-૯૫’ થી બહુલ અનુરાધા અને વિશાખા નામના આપ્ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. અનુરાધા ના ઉ ને ‘ઘઙ્યુપ ૦ ૩-૨-૮૬’ થી દીર્ઘ ઋ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી બહુલ; અનૂરાધ; પુષ્ય; પુનર્વસુ; હસ્ત; વિશાખ; અને સ્વાતિ: શિશુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બહુલા (કૃત્તિકા); અનુરાધા; પુષ્ય; પુનર્વસુ; હસ્ત; વિશાખા અને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જન્મેલ છોકરો. ॥૧૦૭॥

ચિત્રા-રેવતી-રોહિણ્યા: સ્ત્રિયામ્ ૬૧૩૧૦૮॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત ચિત્રા રેવતી અને રોહિણી નામને; સ્ત્રીલિંગ જાતાર્થની વિવક્ષામાં વિહિત (‘૬-૩-૮૯’ થી વિહિત) અણ્ પ્રત્યયનો લોપ (લુપ્) થાય છે. ચિત્રાયાં રેવત્યાં રોહિણ્યાં વા જાતા આ અર્થમાં ‘મર્તુસન્ધ્યા ૦ ૬-૩-૮૯’ થી ચિત્રા રેવતી અને રોહિણી નામને અણ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ. ‘ઙ્યાદે ૦ ૨-૪-૯૫’ થી આપ્ અને ઙી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ. ‘આત્ ૨-૪-

૧૮' થી ચિત્ર નામને આપ્ (આ) પ્રત્યય. 'રેવત૦ ૨-૪-૨૬' થી રેવત અને રોહિણ નામને ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચિત્રા સ્ત્રી; રેવતી અને રોહિણી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચિત્રા રેવતી અને રોહિણી નક્ષત્રમાં જન્મેલી સ્ત્રી.

॥૧૦૮॥

બહુલમન્યેભ્યઃ ૬।૩।૧૦૯॥

શ્રવિષ્ઠા વગેરે (સૂ. નં. ૬-૩-૧૦૫ થી ૧૦૮ સુધીના ચાર સૂત્રોમાં જણાવેલ) નક્ષત્રવાચક નામોને છોડીને બીજા નક્ષત્રવાચક સપ્તમ્યન્ત નામોને જાત અર્થમાં વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો સંજ્ઞાના વિષયમાં બહુલતયા (મોટાભાગે) લોપ (લુપ્) થાય છે. અભિજિતિ અશ્વયુજિ વા જાતઃ આ અર્થમાં અભિજિત્ અને અશ્વયુજ્ નામને 'મર્તુસન્ધ્યા૦ ૬-૩-૮૯' થી અણ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અણ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અભિજિત્ અને અશ્વયુજ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી બહુલતયા લોપ થતો હોવાથી વિકલ્પપક્ષમાં અણ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અભિજિતઃ અને અશ્વયુજઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુલતયા આ સૂત્રથી લોપ થતો હોવાથી કોઈ સ્થાને નિત્યલોપ થાય છે અને કોઈ સ્થાને લોપ થતો નથી. તેથી અશ્વિનીષુ જાતઃ અહીં અશ્વિની નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ (લુપ્) થવાથી 'હ્યાદે૦ ૨-૪-૯૫' થી ડી પ્રત્યયની નિવૃત્તિ .. વગેરે કાર્ય થવાથી અશ્વિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને મઘાસુ જાતઃ આ અર્થમાં મઘા નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત અણ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. તેથી મઘા+અણ્ આ અવસ્થામાં 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માઘઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અભિજિત્ અશ્વયુજ્ અશ્વિની અથવા મઘા નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન છોકરો. ॥૧૦૯॥

સ્થાનાન્ત - ગોશાલ - ચરશાલાત્ ૬૧૩૧૧૦૥

સપ્તમ્યન્ત - સ્થાનાન્ત (સ્થાન નામ છે અન્તમાં જેના એવા નામો); ગોશાલ અને ચરશાલ નામને જાત અર્થમાં વિહિત (અણ વગેરે) પ્રત્યયનો સંજ્ઞાના વિષયમાં લોપ (લુપ્) થાય છે. ગોસ્થાને ગોશાલે ચરશાલે વા જાત: આ અર્થમાં ગોસ્થાન ગોશાલ અને ચરશાલ નામને 'જાતે ૬-૩-૧૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગોસ્થાન: ગોશાલ: અને ચરશાલ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે નામનો (ગોસ્થાનાદિ નામનો) છોકરો. ૥૧૧૦૥

વત્સશાલાત્ વા ૬૧૩૧૧૧૥

સપ્તમ્યન્ત વત્સશાલ નામને જાત અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો સંજ્ઞાના વિષયમાં વિકલ્પથી લોપ (લુપ્) થાય છે. વત્સશાલે જાત: આ અર્થમાં 'જાતે ૬-૩-૧૮' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી વત્સશાલ નામને અણ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વત્સશાલ: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ .. વગેરે કાર્ય થવાથી વાત્સશાલ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વત્સશાલ નામનો છોકરો. ૥૧૧૧૥

સોદર્ય-સમાનોદર્યો ૬૧૩૧૧૨૥

જાત અર્થમાં ય-પ્રત્યયાન્ત સોદર્ય અને સમાનોદર્ય નામનું નિપાતન કરાય છે. સમાનોદરે જાત: આ અર્થમાં સમાનોદર નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. નિપાતનના કારણે સમાન ને સ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી સોદર્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં

આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે સમાનોદર્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતનના કારણે; જાતાર્થમાં પ્રત્યય વિહિત હોવા છતાં ભાઈ અર્થમાં જ તે નામનો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સગ્નો ભાઈ. ॥૧૧૨॥

કાલાદ્ દેયે ઋણે ૬૩૧૧૧૩॥

સપ્તમ્યન્ત કાલવિશેષવાચક નામને દેય સ્વરૂપ ઋણ અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય (ઇકળ્ વગેરે) થાય છે. માસે દેયમૃણમ્ આ અર્થમાં માસ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકમૃણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થ-મહિનામાં આપવાનું ઋણ-દેવું. ॥૧૧૩॥

કલાપ્યશ્વત્ય-યવબુસોમાવ્યાસૈષમસોડકઃ ૬૩૧૧૧૪॥

કાલવિશેષવાચક સપ્તમ્યન્ત કલાપિન્ અશ્વત્ય યવબુસ ઉમાવ્યાસ ઈષમસ્ નામને દેય સ્વરૂપ ઋણ અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે. મોરનો નાચ જે મહિનામાં થાય છે તે મહિનો કલાપિન્ કહેવાય છે. પિપળો જે મહિનામાં ફળે છે, તે મહિનાને અશ્વત્ય કહેવાય છે. જે મહિનામાં યવને બુસ આવે છે, તે મહિનાને યવબુસ કહેવાય છે. જે મહિનામાં ઉમા નામનું ધાન્ય વવાય છે તે મહિનાને ઉમાવ્યાસ કહેવાય છે. કલાપિનિ અશ્વત્યે યવબુસે ઉમાવ્યાસે ઈષમો (અસ્મિન્ સંવત્સરે) વા દેયમૃણમ્ આ અર્થમાં કલાપિન્ અશ્વત્ય યવબુસ ઉમાવ્યાસ અને ઈષમસ્ નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. 'નોડપદ ૭-૪-૬૧' થી કલાપિન્ નામના ઇન્ નો લોપ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'પ્રાયો ૭-૪-૬૫' થી ઈષમસ્ ના અસ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કલાપકમ્; અશ્વત્યકમ્; યવબુસકમ્, ઉમાવ્યાસકમ્ અને ઈષમકમૃણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કલાપિન્ માસમાં આપવાનું દેવું. અશ્વત્યમાસમાં આપવાનું દેવું. યવબુસ(બુસ-ભૂસું) માસમાં આપવાનું દેવું. ઉમાવ્યાસ (ઉમા-

અળસી) માસમાં આપવાનું દેવું. આ વરસે આપવાનું દેવું. ॥૧૧૪॥

ગ્રીષ્માઽવરસમાદકજ્ઞ ૬૩/૧૧૫॥

કાલવાચક સપ્તમ્યન્ત ગ્રીષ્મ અને અવરસમા નામને દેય સ્વરૂપ જ્ઞા અર્થમાં અકજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રીષ્મે અવરસમાયાં દેયમૃણમ્ આ અર્થમાં ગ્રીષ્મ અને અવરસમા નામને અકજ્ઞ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વરે ઈ તથા અ ને વૃદ્ધિ ઈ તથા આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ તથા આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રીષ્મકમ્ અને આવરસમકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગ્રીષ્મ કાળમાં આપવાનું દેવું. બીજા વર્ષમાં આપવાનું દેવું. ॥૧૧૫॥

સંવત્સરાઽઽગ્રહાયણ્યા ઇકળ્ ચ ૬૩/૧૧૬॥

સપ્તમ્યન્ત સંવત્સર અને આગ્રહાયણી નામને દેય સ્વરૂપ જ્ઞા અર્થમાં ઇકળ્ અને અકજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે. સંવત્સરે દેયમૃણં ફલં પર્વ વા અને આગ્રહાયણ્યાં દેયમૃણમ્ આ અર્થમાં સંવત્સર અને આગ્રહાયણી નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ અને અકજ્ઞ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વરે અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાંવત્સરિકમ્; સાંવત્સરકમ્ ફલં પર્વ વા અને આગ્રહાયણિકમ્ આગ્રહાયણકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વર્ષમાં આપવાનું જ્ઞા ઇળ અથવા પર્વ. માર્ગશીર્ષ પૂનમે આપવાનું જ્ઞા.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે- સૂત્રમાં ઇકળ્ ચ આ પ્રમાણે જે પાઠ છે; તેના સ્થાને વા- આ પ્રમાણે પાઠ કર્યો હોત તો પણ; વિકલ્પપક્ષમાં 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય થાત. પરંતુ 'સંવત્સરાત્ ૦ ૬-૩-૧૦' થી વિહિત અજ્ઞ પ્રત્યયનો બાધ કરવા 'વા'- આ પ્રમાણે પાઠ ન કરતા ઇકળ્ ચ- આવો પાઠ કર્યો છે. ॥૧૧૬॥

સાધુ-પુષ્યત્-પચ્યમાને ૬૩૧૧૭૥

સપ્તમ્યન્ત કાલ-વિશેષવાચક નામને સાધુ (ઉપયોગી); પુષ્યત્ (ખીલવું) અને પચ્યમાન (પાકવું) અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. હેમન્તે સાધુ; વસન્તે પુષ્યન્તિ અને શરદિ પચ્યન્તે આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી વસન્ત અને શરદ્ નામને 'ભર્તૃસન્ધ્યાં ૬-૩-૮૯' થી અણ્ પ્રત્યય. હેમન્ત નામને 'હેમન્તાં ૬-૩-૯૧' થી અણ્ પ્રત્યય અને તેના યોગમાં ત્ નો (હેમન્ત નામના ત્ નો) વિકલ્પથી લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ અને ઈને વૃદ્ધિ આ અને ઈ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. વાસન્ત નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઈ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી હૈમન્ત હૈમન્તમનુલેપનમ્; વાસન્ત્યઃ કુન્દલતાઃ અને શારદાઃ શાલયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ હેમન્ત ઋતુમાં ચન્દનનું અનુલેપન સારું છે. વસન્ત ઋતુમાં ખીલનારી મચકુંદ લતાઓ. શરદ ઋતુમાં પાકતી ડાંગર. ૥૧૧૭૥

ઉત્તે ૬૩૧૧૮૥

સપ્તમ્યન્ત કાલવિશેષવાચક નામને ઉત્ત (વાવેલું) અર્થમાં યથાવિહિત (અણ્... વગેરે) પ્રત્યય થાય છે. શરદિ હેમન્તે વા ઉત્તાઃ આ અર્થમાં શરદ્ અને હેમન્ત નામને આ સૂત્રની સહાયથી અણ્ (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૧૧૭) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શારદા યવાઃ અને હૈમનાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શરદ ઋતુમાં અથવા હેમન્ત ઋતુમાં વાવેલા જવ. ૥૧૧૮૥

આશ્વયુજ્યા અકજ્ ૬૩૧૧૯૥

સપ્તમ્યન્ત આશ્વયુજી નામને ઉત્ત (વાવેલું) અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. આશ્વયુજ્યામુપ્તાઃ આ અર્થમાં આશ્વયુજી નામને આ સૂત્રથી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી

આશ્વયુજકા માણા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અશ્વિની નક્ષત્રથી યુક્ત પૂનમે વાવેલા અડઠ. ॥૧૧૧૧॥

ગ્રીષ્મ-વસન્તાદ્ વા ૬૩|૧૨૦॥

સપ્તમ્યન્ત ગ્રીષ્મ અને વસન્ત નામને ઉપ્ત અર્થમાં વિકલ્પથી અકઞ્ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રીષ્મે વસન્તે વોત્તમ્ આ અર્થમાં ગ્રીષ્મ અને વસન્ત નામને આ સૂત્રથી અકઞ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭ ૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઈ અને ઞ ને વૃદ્ધિ દે અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રૈષ્મકમ્ અને વાસન્તકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અકઞ્ (અક) પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઉપ્તે ૬-૩-૧૧૮' ની સહાયથી 'મર્તુસન્ધ્યા ૦ ૬-૩-૮૯' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગ્રૈષ્મકમ્ અને વાસન્તકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વાવેલું અનાજ. વસન્ત ઋતુમાં વાવેલું અનાજ. ॥૧૨૦॥

વ્યાહરતિ મૃગે ૬૩|૧૨૧॥

કાલવિશેષ-વાચક સપ્તમ્યન્ત નામને વ્યાહરતિ અર્થમાં; તેનો કર્તા મૃગ હોય તો; યથાવિહિત (અણ્ વગેરે) પ્રત્યય થાય છે. નિશાયાં વ્યાહરતિ મૃગઃ આ અર્થમાં નિશા નામને તેમ જ પ્રદોષે વ્યાહરતિ મૃગઃ આ અર્થમાં પ્રદોષ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'નિશા-પ્રદોષાત્ ૬-૩-૮૩' થી ઇકણ્ અને તેમાં જણાવ્યા મુજબ વિકલ્પપક્ષમાં અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નૈશિકો નૈશો વા શૃગાલઃ અને પ્રાદોષિકઃ પ્રાદોષો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રાતમાં બોલનાર શિયાળ. રાતની શરૂઆતમાં બોલનાર શિયાળ. અહીં મૃગ શબ્દાર્થ વન્યપશુ છે. મૃગ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૃગ સ્વરૂપ જ વ્યાહરણ કર્તા હોય તો, વ્યાહરતિ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત કાલવિશેષવાચક નામને અણ્ વગેરે- યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે. તેથી વસન્તે વ્યાહરતિ કોકિલઃ

આ અર્થમાં વસન્ત નામને આ સૂત્રની સહાયથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અળ્ વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. અર્થ-વસન્ત ઋતુમાં કોડિલ બોલે છે. ॥૧૨૧॥

જયિનિ ચ ૬।૩।૧૨૨॥

સપ્તમ્યન્ત કાલાર્થક નામને જયી- અભ્યાસી અર્થમાં યથાવિહિત અળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. તે તે કાલમાં થનાર અધ્યયન તે તે કાલવાચક નામથી ઓળખાય છે. નિશાયાં (નિશાધ્યયને) જયી અને પ્રદોષે (પ્રદોષાધ્યયને) જયી આ અર્થમાં નિશા અને પ્રદોષ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'નિશા-પ્રદોષાત્ ૬-૩-૮૩' થી તેમાં જણાવ્યા મુજબ ઇકળ્ અને અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નૈશિકઃ; નૈશઃ અને પ્રાદોષિકઃ; પ્રાદોષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે વર્ષાયાં (વર્ષાકાલિકાધ્યયને) જયી આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી વર્ષા નામને 'વર્ષા-કાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી તેમાં જણાવ્યા મુજબ ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રાત્રિના અધ્યયનમાં અભ્યાસી. રાત્રિની શરૂઆતના ભાગમાં થનાર અધ્યયનમાં અભ્યાસી. વર્ષા કાલમાં થનાર અધ્યયનમાં અભ્યાસી. સૂત્રમાં 'ચ' નું ઉપાધન કાલાત્ ની અનુવૃત્તિ લાવવા માટે છે. તેથી 'ચ' થી અનુકૃષ્ટ; આગળના સૂત્રમાં નહિ જાય. ॥૧૨૨॥

ભવે ૬।૩।૧૨૩॥

સપ્તમ્યન્ત નામને ભવ અર્થમાં; યથાવિહિત અળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. મુજ્ઞે, ઉત્તે, નદ્યાં ગ્રામે વા ભવઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી મુજ્ઞ નામને 'પ્રાગ્ જિન્ ૬-૧-૧૩' થી અળ્; ઉત્ત નામને 'ઉત્સાદેન્ ૬-૧-૧૧' થી અજ્; નદી નામને 'નદ્યાદેન્ ૬-૩-૨' થી ઇયળ્ અને ગ્રામ નામને 'ગ્રામાન્ ૬-૩-૧' થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય તે તે સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ થવાથી સૌઞઃ ઔત્સઃ નાદેયઃ અને ગ્રામ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મુજ્ઞમાં થનાર.

ઉત્તમાં થનાર. નદીમાં થનાર. ગામમાં થનાર. અહીં ભવાર્થ સત્તામાત્ર (રહેવું તે) છે પરન્તુ ઉત્પન્ન અર્થ નથી. ॥૧૨૩॥

દિગાદિદેહાંશાદ્ યઃ ૬।૩।૧૨૪॥

દિગાદિ ગણપાઠમાંનાં દિશ્ વગેરે સપ્તમ્યન્ત નામને તેમ જ દેહ-શરીરના અવયવવાર્થક સપ્તમ્યન્ત નામને ભવ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દિશિ અપ્સુ મૂર્ધનિ વા ભવઃ આ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત દિશિ અપ્સુ મૂર્ધનિ શબ્દને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮' થી, દિશ્ અને મૂર્ધન્ નામથી વિહિત સપ્તમીનો લોપ. 'अपो य० ૩-૨-૨૮' થી અપ્ નામથી વિહિત સપ્તમીના લોપનો નિષેધ. 'अस्वय० ૭-૪-૭૦' થી અપ્સુ ના ઉ ને અવ્ આદેશ. મૂર્ધન્ ના અન્ ના લોપનો 'अनोऽट्ये० ૭-૪-૫૧' થી નિષેધ વગેરે. કાર્ય થવાથી દિશ્યઃ અપ્સવ્યઃ અને મૂર્ધન્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દિશામાં રહેનાર. પાણીમાં રહેનાર. માથામાં રહેનાર. ॥૧૨૪॥

નામ્યુદકાત્ ૬।૩।૧૨૫॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં સપ્તમ્યન્ત ઉદક નામને ભવ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ઉદકે ભવા આ અર્થમાં ઉદક નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'अवर्णे० ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'आत् ૨-૪-૧૮' થી ઉદક્ય નામને આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉદક્યા રજસ્વલા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-રજસ્વલા સ્ત્રી. ॥૧૨૫॥

મધ્યાદ્ દિનજ્-જેવા મોત્તમ્ચ ૬।૩।૧૨૬॥

સપ્તમ્યન્ત મધ્ય નામને દિનજ્ (દિન); જ્ (અ) અને ઈય પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે મધ્ય નામના અન્તે મ્ નો આગમ થાય છે. મધ્યે ભવાઃ આ

અર્થમાં મધ્ય નામને આ સૂત્રથી દિનણ પ્રત્યય. તેમજ મધ્યે ભવઃ આ અર્થમાં મધ્ય નામને આ સૂત્રથી ણ અને ઈય પ્રત્યય. દિનણ અને ણ પ્રત્યયની પૂર્વે આદ્ય સ્વર અને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. આ સૂત્રથી મધ્ય નામના અન્તે મ્ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી માધ્યન્દિનાઃ; માધ્યમઃ અને મધ્યમીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મધ્યમાં રહેનારા. મધ્યમાં રહેનાર. મધ્યમાં રહેનાર. ॥૧૨૬॥

જિહ્વામૂલાઙ્ગુલેશ્વેયઃ ૬।૩।૧૨૭॥

સપ્તમ્યન્ત જિહ્વામૂલ અઙ્ગુલિ અને મધ્ય નામને ભવ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. જિહ્વામૂલે અઙ્ગુલૈ મધ્યે વા ભવઃ આ અર્થમાં જિહ્વામૂલ અઙ્ગુલિ અને મધ્ય નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ તથા ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જિહ્વામૂલીયઃ અઙ્ગુલીયઃ અને મધ્યીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-જિહ્વામૂલમાં રહેનાર. આંગળીમાં રહેનાર. મધ્યમાં રહેનાર. અહીં સૂત્રસ્થ ચ પદથી મધ્ય નામનું અનુકર્ષણ છે. યદ્યપિ પૂર્વ (૧૨૬) સૂત્રથી મધ્ય નામને ઈય પ્રત્યય વિહિત જ હતો. પરન્તુ તેના યોગમાં મ્ નો આગમ પણ વિહિત હોવાથી ; મ્ નો આગમ ઈય પ્રત્યયની પૂર્વે ન પણ થાય-એ માટે ચ પદથી અહીં મધ્ય નામનું અનુકર્ષણ કર્યું છે. ॥૧૨૭॥

વર્ગાન્તાત્ ૬।૩।૧૨૮॥

વર્ગ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સપ્તમ્યન્ત નામને ભવાર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. કવર્ગે ભવઃ આ અર્થમાં કવર્ગ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કવર્ગીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કવર્ગનો વર્ણ. ॥૧૨૮॥

ભવાર્થ શબ્દ ન હોય તો; વર્ગ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સપ્તમ્યન્ત નામને ભવાર્થમાં ઈન ય અને ઈય પ્રત્યય થાય છે. ભરતવર્ગે ભવઃ આ અર્થમાં ભરતવર્ગ નામને આ સૂત્રથી ઈન ય અને ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભરતવર્ગીય; ભરતવર્ગ્યઃ અને ભરતવર્ગીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ભરતવર્ગનો (સમકક્ષ) માણસ. શબ્દ તુ કવર્ગીયઃ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ગ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા સપ્તમ્યન્ત નામને શબ્દભિન્ન જ ભવાર્થમાં ઈન ય અને ઈય પ્રત્યય થાય છે. તેથી કવર્ગે ભવઃ આ અર્થમાં (શબ્દસ્વરૂપ ભવાર્થમાં) આ સૂત્રથી કવર્ગ નામને ઈન વગેરે પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'વર્ગાન્તાત્ ૬-૩-૧૨૮' થી ઈય જ પ્રત્યય થાય છે. જેથી કવર્ગીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કવર્ગીય વર્ણ.

॥૧૨૯॥

દૃતિ-કુક્ષિ-કલશિ-વસ્ત્યહેરેયણ્ ૬।૩।૧૩૦॥

સપ્તમ્યન્ત દૃતિ કુક્ષિ કલશિ વસ્તિ અને અહિ નામને ભવાર્થમાં ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે. દૃતૌ કલશૌ વસ્તૌ અહૌ વા ભવમ્ અને કુક્ષૌ વા ભવઃ આ અર્થમાં દૃતિ કુક્ષિ કલશિ વસ્તિ અને અહિ નામને આ સૂત્રથી ઇયણ્ (ઇય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઋ ઉ તથા અ ને વૃદ્ધિ આર્ ઔ તથા આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાર્તેયં જલમ્; કૌક્ષેયો વ્યાધિઃ; કાલશેયં તક્રમ્; વાસ્તેયં પુરીષમ્ અને આહેયં વિષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મશકનું પાણી. પેટનો રોગ. કળશીમાંની છાશ. વસ્તિ (મૂત્રાધાર નાભિની નીચેનો શરીરનો ભાગ) વિશેષ) માં રહેનારી-વિષ્ણ. સર્પનું વિષ. ॥૧૩૦॥

આસ્તેયમ્ ૬।૩।૧૩૧॥

ધનં અથવા વિદ્યમાન અર્થ છે જેનો એવા અસ્તિ નામને ભવાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યયનું અથવા સપ્તમ્યન્ત અસૃજ્ નામને ભવાર્થમાં એયળ્ પ્રત્યય તથા અસૃજ્ નામને અસ્તિ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. અસ્તિ ભવમ્ અથવા અસૃજિ ભવમ્ આ અર્થમાં અસ્તિ અને અસૃજિ નામને આ સૂત્રથી એયળ્ (એય) પ્રત્યય; તથા અસૃજ્ નામને અસ્તિ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્તેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધનમાં વિદ્યમાનમાં અથવા લોહીમાં રહેનારું. ॥૧૩૧॥

ગ્રીવાતોડળ્ ચ ૬।૩।૧૩૨॥

સપ્તમ્યન્ત ગ્રીવા નામને ભવાર્થમાં અળ્ અને એયળ્ પ્રત્યય થાય છે. ગ્રીવાયાં ભવમ્ આ અર્થમાં ગ્રીવા નામને આ સૂત્રથી અળ્ અને એયળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઙ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગ્રૈવમ્ અને ગ્રૈવેયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કંઠમાં રહેનાર અલંકાર. ॥૧૩૨॥

ચતુર્માસાન્નામ્નિ ૬।૩।૧૩૩॥

સપ્તમ્યન્ત ચતુર્માસ નામને ભવ અર્થમાં સંજ્ઞાના વિષયમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. ચતુર્ણાં માસેષુ ભવા આ અર્થમાં દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ચતુર્માસ નામને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ચાતુર્માસ નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચાતુર્માસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અષાઢ કાર્તિક અથવા ફાલ્ગુન મહિનાની પૂનમ. અહીં

‘દ્વિગોં ૬-૧-૨૪’ થી અણ્ પ્રત્યયના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ એમ કરવું હોત તો આ સૂત્રથી તેનું વિધાન જ ન કરત. તેથી વિધાનસામર્થ્યથી જ તે સૂત્રથી પ્રાપ્ત પણ અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી. ॥૧૩૩॥

યજ્ઞે જ્યઃ ૬।૩।૧૩૪॥

સપ્તમ્યન્ત ચતુર્માસ નામને યજ્ઞ સ્વરૂપ ભવાર્થમાં જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. ચતુર્ષુ માસેષુ ભવાઃ આ અર્થમાં દ્વિગુ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ચતુર્માસ નામને આ સૂત્રથી જ્ય (ય) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાતુર્માસ્યા યજ્ઞાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઓમાસામાં થનાર યજ્ઞો. ॥૧૩૪॥

ગમ્भीર-પઞ્ચજન-બહિ દેવાત્ ૬।૩।૧૩૫॥

સપ્તમ્યન્ત ગમ્भीર પઞ્ચજન બહિસ્ અને દેવ નામને ભવાર્થમાં જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. ગમ્भीરે પઞ્ચજનેષુ બહિર્ દેવે વા ભવઃ આ અર્થમાં ગમ્भीર પઞ્ચજન બહિસ્ અને દેવ નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ અને એ ને વૃદ્ધિ આ અને એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘પ્રાયોડવ્યયસ્ય ૭-૪-૬૫’ થી બહિસ્ ના ફસ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગામ્ભીર્યઃ પાઞ્ચજન્યઃ બાહ્યઃ અને દૈવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ગંભીરમાં રહેનાર. પઞ્ચજનમાં રહેનાર. બહાર રહેનાર. દેવમાં રહેનાર. ॥૧૩૫॥

પરિમુલાદેરવ્યયીભાવાત્ ૬।૩।૧૩૬॥

પરિમુલાદિ ગણપાઠમાંના પરિમુલ વગેરે અવ્યયીભાવ સમાસને ભવાર્થમાં

જ્ય પ્રત્યય થાય છે. પરિતો (સર્વતો) મુખમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રસામર્થ્યથી જ પરિ ને મુંખ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ. અથવા મુખાત્ પરિ આ અર્થમાં ‘પર્યપાઙ્ ૩-૧-૩૨’ થી પરિ ને મુખ નામની સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ. પરિમુખે ભવઃ અને પરિહનુ (પરિતો હનુ) ભવઃ આ અર્થમાં પરિમુખ અને પરિહનુ નામને (અવ્યયીભાવ સમાસાત્મક નામને) આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અસ્વયં ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ણ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પારિમુખ્યઃ અને પારિહનવ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મુખની બધી બાજુ રહેનાર. હડપચીની બધી બાજુ રહેનાર. ॥૧૩૬॥

અન્તઃપૂર્વાદિકળ્ ૬।૩।૧૩૭॥

અન્તર્ નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા અવ્યયીભાવ સમાસને ભવાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અન્તરગારે (અગારસ્યાન્તઃ) ભવઃ આ અર્થમાં અન્તરગાર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અન્તરગારિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઘરની અંદર રહેનાર. ॥૧૩૭॥

પર્યનો ગ્રામાત્ ૬।૩।૧૩૮॥

પરિ અને અનુ નામથી પરમાં રહેલો ગ્રામ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા અવ્યયીભાવ સમાસને ભવાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરિગ્રામમનુગ્રામં વા ભવઃ આ અર્થમાં પરિગ્રામ અને અનુગ્રામ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૧૩૭) પારિગ્રામિકઃ અને આનુગ્રામિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગામને છોડીને રહેનાર. ગામની નજીકમાં રહેનાર. ગ્રામાત્ પરિ-પરિગ્રામમ્ ; ગ્રામસ્ય સમીપમ્- અનુગ્રામમ્ ॥૧૩૮॥

ઉપાજ્ઞાનુ-નીવિ-કર્ણાત્ પ્રાયેણ ૬।૩।૧૩૧॥

ઉપ અવ્યયથી પરમાં રહેલા જાનુ નીવિ અથવા કર્ણ નામ છે અન્તમાં જેના એવા અવ્યયીભાવ સમાસને પ્રાયેણ તત્ર ભવાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉપજાનુ (જાનુનઃ સમીપમ્), ઉપનીવિ (નીવેઃ સમીપમ્) અને ઉપકર્ણમ્ (કર્ણસ્ય સમીપમ્ તત્ર) વા પ્રાયેણ ભવઃ આ અર્થમાં ઉપજાનુ ઉપનીવિ અને ઉપકર્ણ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ અને ઇ નો લોપ. ‘ઋવર્ણ૦ ૭-૪-૭૧’ થી ઉપજાનુ થી પરમાં રહેલા ઇકળ્ ના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપજાનુકઃ સેવકઃ; ઔપનીવિકઃ ગ્રીવાદામઃ; અને ઔપકર્ણિકઃ સૂચકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઢીંચણ પાસે પ્રાયઃ રહેનાર સેવકઃ નીવિ (અધોવસ્ત્ર-ઘાઘરા વગેરેની દોરી) પાસે પ્રાયઃ રહેનાર કંઠની માળા. કાન પાસે (વાત કહેવા) પ્રાયઃ રહેનાર ગુપ્તચર. ॥૧૩૧॥

રૂઢાન્તઃપુરાદિકઃ ૬।૩।૧૪૦॥

રૂઢ (કોઈ વસ્તુની સંજ્ઞા તરીકે રૂઢ) અન્તઃપુર નામને તત્રભવાર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. સામાન્યપણે એક પુરુષે ગ્રહણ કરેલી સ્ત્રીઓના સમુદાયમાં અન્તઃપુર નામ રૂઢ છે. ઉપચારથી અન્તઃપુરની નિવાસભૂમિને પણ અન્તઃપુર કહેવાય છે. અન્તઃપુરે ભવા આ અર્થમાં અન્તઃપુર નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. અન્તઃપુરિક નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અન્તઃપુરિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અન્તઃપુરમાં રહેનારી. રૂઢ इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રૂઢિ ગમ્યમાન હોય તો જ અન્તઃપુર નામને ભવાર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. તેથી અન્તઃપુરે (પુરસ્યાન્તર્ગતમ્ અન્તઃપુરમ્ તત્ર) ભવઃ આ અર્થમાં અન્તઃપુર નામને ‘ભવે ૬-૩-૧૨૩’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આન્ત:પુર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ:- નગરના અન્તર્ગતમાં રહેનાર. ॥૧૪૦॥

કર્ણ- લલાટાત્ કલ્ ૬૧૩૧૪૧॥

સપ્તમ્યન્ત કર્ણ અને લલાટ નામને ભવાર્થમાં કલ્ (ક) પ્રત્યય થાય છે. પરન્તુ તદ્વધિત પ્રત્યયાન્ત નામ કોઈ વસ્તુમાં રૂઢ હોવું જોઈએ. કર્ણે મવા અને લલાટે મવા આ અર્થમાં કર્ણ અને લલાટ નામને આ સૂત્રથી કલ્ પ્રત્યય. કર્ણક અને લલાટક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યાં ૨-૪-૧૧૧' થી કલ્ પ્રત્યયની પૂર્વેના અ ને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કર્ણિકા- કર્ણાભરણમ્ અને લલાટિકા- લલાટમण्डनम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- કાનનો અલંકારવિશેષ. કપાળનો અલંકારવિશેષ. ॥૧૪૧॥

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ૬૧૩૧૪૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત ગ્રન્થાર્થક નામને વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને સપ્તમ્યન્ત ગ્રન્થાર્થક નામને ભવાર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. કૃતાં વ્યાખ્યાનમ્ અને કૃત્સુ ભવમ્ તેમ જ પ્રાતિપદિકસ્ય વ્યાખ્યાનમ્ અને પ્રાતિપદિકે ભવમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી કૃત્ નામને 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય અને પ્રાતિપદિક નામને 'દોરીય: ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ક્રને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્ત્તમ્ અને પ્રાતિપદિકીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- કૃત્ પ્રત્યયોનું વ્યાખ્યાન. કૃતપ્રત્યયોમાં રહેનાર. પ્રાતિપદિક (નામ) નું વ્યાખ્યાન. પ્રાતિપદિકમાં રહેનાર. 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી કૃતાં વ્યાખ્યાનમ્... ઈત્યાદિ સ્થળે યથાવિહિત પ્રત્યય સિદ્ધ જ છે. તેમ જ 'મવે ૬-૩-૧૨૩' થી કૃત્સુ ભવમ્... ઈત્યાદિ સ્થળે પ્રત્યય સિદ્ધ જ હતો. તેથી યદપિ આ સૂત્રનું પ્રજ્ઞયન વ્યર્થ છે. પરન્તુ આ સૂત્રના વિષયમાં;

આ સૂત્રથી આગળના સૂત્રોથી વિહિત અપવાદવિધિ થાય- એ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. ...ઈત્યાદિ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું. ॥૧૪૨॥

પ્રાયો બહુસ્વાદિકણ્ ૬૧૩/૧૪૩॥

બહુસ્વરવાળા ગ્રન્થાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અને ભવ અર્થમાં પ્રાયઃ ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. ષત્વળત્વો વ્યાખ્યાનમ્ અને ષત્વળત્વયો ભવમ્ આ અર્થમાં ષત્વળત્વ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ષાત્વળત્વિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ષત્વજ્ઞાત્વનું વ્યાખ્યાન અથવા ષત્વજ્ઞાત્વમાં રહેનાર. પ્રાયોગ્રહણાત્ સાંહિતમ્ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુસ્વરવાળા ગ્રન્થાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને ભવાર્થમાં બહુલતયા જ ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંહિતાયા વ્યાખ્યાનમ્ અને સંહિતાયાં ભવમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સંહિતા નામને ઇકણ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'તસ્ય વ્યાખ્યા ૦ ૬-૩-૧૪૨' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિતા ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સાંહિતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સંધિનું વ્યાખ્યાન. સંધિમાં રહેનાર. ॥૧૪૩॥

ઋગ્-દ્વિસ્વર-ચાગેભ્યઃ ૬૧૩/૧૪૪॥

ગ્રન્થાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત- ઋચ્ નામને; ઋકારાન્ત નામને; બે સ્વરવાળા નામને યજ્ઞાર્થક નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને ભવાર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. ઋચાં વ્યાખ્યાનમ્ ઋષુ ભવમ્; ચતુર્હોતુર્વ્યાખ્યાનમ્ ચતુર્હોતરિ ભવમ્ ; અજ્ગસ્ય વ્યાખ્યાનમ્ અજ્ગે ભવમ્ અને રાજસૂયસ્ય વ્યાખ્યાનમ્ રાજસૂયે ભવમ્ આ અર્થમાં અનુક્રમે ઋચ્ ; ચતુર્હોત્ (ઋકારાન્ત); અજ્ગ (દ્વિસ્વર) અને રાજસૂય (યજ્ઞાર્થક) નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય.

‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ક્ર અને અ ને વૃદ્ધિ આર્ અને આ આદેશ.
 ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આર્ચિકમ્;
 માતુર્હાતૃકમ્ (અહીં ઇકળ્ ના ઇ નો ‘ઋવર્ણો૦ ૭-૪-૭૧’ થી લોપ થયો છે);
 આઙ્ગિકમ્ અને રાજસૂયિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઋચાઓનું
 વ્યાખ્યાન, ઋચાઓમાં રહેનાર. ચતુર્હોતૃ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન, ચતુર્હોતૃ ગ્રંથમાં
 રહેનાર. અઙ્ગ (ગ્રંથવિશેષ) નું વ્યાખ્યાન, અઙ્ગમાં રહેનાર. રાજસૂય
 નામના ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન, રાજસૂય નામના ગ્રંથમાં થનાર. ॥૧૪૪॥

ઋષેરણ્યાયે ૬।૩।૧૪૫॥

ઋષ્યર્થક ગ્રંથવાચક ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત નામને અધ્યાયના
 વિષયમાં અનુક્રમે વ્યાખ્યાનાર્થમાં અને ભવાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.
 વશિષ્ઠસ્ય વ્યાખ્યાનમ્ અને વશિષ્ઠે ભવઃ આ અર્થમાં વશિષ્ઠ નામને આ
 સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ
 આદેશ. ‘અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
 વશિષ્ઠિકોડધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વશિષ્ઠ ગ્રંથના વ્યાખ્યાન
 સ્વરૂપ અધ્યાય. વશિષ્ઠ ગ્રંથમાં રહેનાર અધ્યાય. અધ્યાય इति किम् ? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઋષ્યર્થક ગ્રંથવાચક ષષ્ઠ્યન્ત અને
 સપ્તમ્યન્ત નામને અધ્યાયના જ વિષયમાં અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને
 ભવાર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી વશિષ્ઠસ્ય વ્યાખ્યાની અને વશિષ્ઠે ભવા
 ઋક્ આ અર્થમાં અધ્યાયનો વિષય ન હોવાથી વશિષ્ઠ નામને આ સૂત્રથી
 ઇકળ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘તસ્ય વ્યા૦ ૬-૩-૧૪૨’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિતા૦
 ૬-૧-૧૩’ થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન વશિષ્ઠ નામને ‘અળ્જે૦
 ૨-૪-૨૦’ થી કી (કૌ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વશિષ્ઠી આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ-વશિષ્ઠ ગ્રંથની વ્યાખ્યાનભૂત ઋચા. વશિષ્ઠ ગ્રંથમાં રહેનારી
 ઋચા. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે વશિષ્ઠિકોડધ્યાયઃ આવા પ્રયોગ સ્થળે
 ‘પ્રાયો बहुस्वरादिकण् ૬-૩-૧૪૩’ થી પ્રાયો ગ્રહણથી ઇકળ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ

નથી-એમ માનીએ તો આ સૂત્ર એવા સ્થળે વિધિસૂત્ર છે. અન્યથા આ સૂત્ર નિયમસૂત્ર છે. માત્ર અધ્યાયના જ વિષયમાં ઈષ્ટ પ્રયોગ થાય-એ રીતે નિયમનું સ્વરૂપ સ્વયં સમજી લેવું. ॥૧૪૫॥

પુરોડાશ-પૌરોડાશાદિકેકટૌ ૬।૩।૧૪૬॥

અન્યાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત પુરોડાશ અને પૌરોડાશ નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને ભવાર્થમાં ઇક તથા ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. પુરોડાશસ્ય પૌરોડાશસ્ય વા વ્યાખ્યાનમ્ અને પુરોડાશે પૌરોડાશે વા ભવા આ અર્થમાં પુરોડાશ અને પૌરોડાશ નામને આ સૂત્રથી ઇક તથા ઇકટ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ઇક પ્રત્યયાન્ત પુરોડાશિક અને પૌરોડાશિક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. ઇકટ્ પ્રત્યયાન્ત પુરોડાશિક અને પૌરોડાશિક નામને 'અણર્જે૦ ૨-૪-૨૦' થી ઠી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પુરોડાશિકા પૌરોડાશિકા અને પુરોડાશિકી પૌરોડાશિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પુરોડાશ નામના ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન, પુરોડાશ નામના ગ્રંથમાં રહેનારી. પૌરોડાશ નામના ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન, પૌરોડાશ નામના ગ્રંથમાં રહેનારી. ॥૧૪૬॥

છન્દસો યઃ ૬।૩।૧૪૭॥

ષષ્ઠ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત અન્યાર્થક છન્દસ્ નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને ભવાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. છન્દસો વ્યાખ્યાનઃ અને છન્દસિ ભવઃ આ અર્થમાં છન્દસ્ નામને ય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી છન્દસ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-છન્દસ્ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન. છન્દસ્ ગ્રંથમાં રહેનાર. ॥૧૪૭॥

શિક્ષાદેશ્વાણ ૬।૩।૧૪૮॥

પચ્ચમ્યન્ત અને સપ્તમ્યન્ત ગ્રન્થાર્થક-શિક્ષાદિ ગણપાઠમાંનાં શિક્ષા વગેરે નામને અને છન્દસ્ નામને અનુક્રમે વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને ભવાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. શિક્ષાયા ક્રગયનસ્ય છન્દસો વા વ્યાખ્યાન: અને શિક્ષાયામ્ ક્રગયને છન્દસિ વા ભવ: આ અર્થમાં શિક્ષા ક્રગયન અને છન્દસ્ નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ ક્ર અને જ ને અનુક્રમે વૃદ્ધિ એ આર્ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો તથા જ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈક્ષ:; આર્ગયન: અને છાન્દસ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:શિક્ષાગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન, શિક્ષા ગ્રન્થમાં રહેનાર. ક્રગયનગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન, ક્રગયનગ્રંથમાં રહેનાર. છન્દસગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન, છન્દસગ્રન્થમાં રહેનાર. ॥૧૪૮॥

તત આગતે ૬।૩।૧૪૯॥

પચ્ચમ્યન્ત નામને આગત અર્થમાં યથાવિહિત અણ એયણ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સુઘ્નાદાગત: ગોરાગત: નદ્યા આગત: અને ગ્રામાદાગત: આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી; સુઘ્ન નામને 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. ગો નામને 'ગો: સ્વરે ય: ૬-૧-૨૭' થી ય પ્રત્યય. નદી નામને 'નદ્યા૦ ૬-૩-૨' થી એયણ પ્રત્યય અને ગ્રામ નામને 'ગ્રામાદી૦ ૬-૩-૯' થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય (તે તે સૂત્ર જુઓ) થવાથી સૌઘ્ન:; ગવ્ય:; નાદેય:; અને ગ્રામ્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુઘ્ન દેશથી, ગાયથી, નદીથી, ગામથી આવેલો. ॥૧૪૯॥

વિદ્યા-યોનિસમ્બન્ધાદકજ્ઞ ૬।૩।૧૫૦॥

વિદ્યા અથવા યોનિના કારણે સંબંધ જેમને છે તેના વાચક પચ્ચમ્યન્ત

નામને આગત અર્થમાં અકજ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. આચાર્યાદાગતમ્ અને પિતામહાદાગતમ્ આ અર્થમાં આચાર્ય અને પિતામહ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરે ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આચાર્યકમ્ અને પૈતામહકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-આચાર્યથી આવેલું. પિતાના પિતાથી આવેલું. ॥૧૫૦॥

પિતુર્યો વા ૬૧૩૧૫૧॥

યોનિકૃત્ સંબંધાર્થક પઞ્ચમ્યન્ત પિતૃ નામને આગત અર્થમાં વિકલ્પથી ય પ્રત્યય થાય છે. પિતુરાગતમ્ આ અર્થમાં પિતૃ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'ઋતોર ૦ ૧-૨-૨૬' થી ઋ ને ર આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી પિત્ર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઋતો ૦ ૬-૩-૧૫૨' થી પિતૃ નામને ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વરે ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'ઋવર્ણો ૦ ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ ના ઇ નો લોપ..વગેરે કાર્ય થવાથી પૈતૃકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પિતાથી આવેલું. ॥૧૫૧॥

ઋત ઇકળ ૬૧૩૧૫૨॥

વિદ્યા કે યોનિના કારણે સંબન્ધ જેને છે; તદર્થક ઋકારાન્ત પઞ્ચમ્યન્ત નામને આગત અર્થમાં ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. હોતુરાગતમ્ અને માતુરાગતમ્ આ અર્થમાં હોતુ અને માતૃ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વરે ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'ઋતો ૦ ૭-૪-૭૧' થી ઇકળ ના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હૌતૃકમ્ અને માતૃકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગૌરથી આવેલું. માતાથી આવેલું. ॥૧૫૨॥

આયસ્થાનાત્ ૬૧૩/૧૫૩॥

આયસ્થાનાર્થક પચ્ચમ્યન્ત નામને આગત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્વામીના ગ્રાહ્યભાગને આય કહેવાય છે. જે વસ્તુ ઉપર આય (ટંક્સ-કર) લેવાય છે તેને આયસ્થાન કહેવાય છે. આતરાદ્ (અત્ય તરન્ત્યસ્મિન્ इत्यातरो नदीतीर्थः) આગતમ્ આ અર્થમાં આતર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આતરિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નદીતીર્થ (ઘાટ) થી આવેલું. ॥૧૫૩॥

શુણ્ડિકાદેરળ્ ૬૧૩/૧૫૪॥

શુણ્ડિકાદિ ગણપાઠમાંનાં પચ્ચમ્યન્ત શુણ્ડિકા વગેરે નામને આગત અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. શુણ્ડિકાયા આગતમ્ અને ઉદપાનાદાગતમ્ આ અર્થમાં શુણ્ડિકા અને ઉદપાન નામને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌણ્ડિકમ્ અને ઔદપાનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મદિરાની દુકાનથી આવેલું. પાણીની પરબથી આવેલું. શુણ્ડિકાદિ 'આયસ્થાન' હોવાથી પૂર્વ (૬-૩-૧૫૩) સૂત્રથી પ્રાપ્ત ઇકળ્ પ્રત્યયનો અપવાદભૂત આ સૂત્રથી વિહિત અળ્ પ્રત્યય છે. ॥૧૫૪॥

ગોત્રાદ્ઙ્કવત્ ૬૧૩/૧૫૫॥

પચ્ચમ્યન્ત- ગોત્રપ્રત્યયાન્ત નામને આગત અર્થમાં અઙ્કાર્થની જેમ (અઙ્કાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયની જેમ) પ્રત્યય થાય છે. વિદેભ્ય આગતમ્ આ અર્થમાં વિદ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'સંઘ-ઘોષાં ૦ ૬-૩-૧૭૨' થી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦

૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈદમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિદસ્યાપત્યાનિ આ અર્થમાં વિદ નામને 'વિદાદે૦ ૬-૧-૪૧' થી વિહિત અજ્ પ્રત્યયનો 'બહુષ્વ૦ ૬-૧-૧૨૪' થી લોપ થવાથી વિદ નામ ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત છે. ઔપગવાદાગતમ્ આ અર્થમાં ઔપગવ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'ગોત્રાદ૦ ૬-૩-૧૬૯' થી અકજ્ (અક) પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિદના ગોત્રાપત્યોથી આવેલું. ઉપગુના અપત્યથી આવેલું. 'ઔપગવ' ની પ્રક્રિયા માટે જુઓ 'સૂ.નં. ૬-૧-૧૩' ॥૧૫૫॥

નૃ-હેતુષ્યો રૂપ-મયદૌ વા ૬।૩।૧૫૬॥

પુરુષ સ્વરૂપ મનુષ્યવાચક અને હેત્વર્થક- પઞ્ચમ્યન્ત નામને આગત અર્થમાં રૂપ તેમ જ મયદ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ચૈત્રાદાગતમ્ આ અર્થમાં ચૈત્ર નામને આ સૂત્રથી રૂપ અને મયદ્ (મય) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચૈત્રરૂપમ્ અને ચૈત્રમયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી રૂપ અને મયદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ચૈત્ર નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૈત્રીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સમાદાગતમ્ આ અર્થમાં હેતુવાચક સમ નામને આ સૂત્રથી રૂપ અને મયદ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી રૂપ અને મયદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ગહાદિભ્યઃ ૬-૩-૬૩' થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સમરૂપમ્ સમમયમ્ અને સમીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચૈત્રથી આવેલું. સમાન કારણે આવેલું. ॥૧૫૬॥

પ્રભવતિ ૬।૩।૧૫૭॥

પઞ્ચમ્યન્ત નામને પ્રભવ-પ્રથમ ઉપલભ્યમાનતા અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. હિમવતઃ પ્રભવતિ આ અર્થમાં હિમવત્ નામને આ

સૂત્રની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી હૈમવત નામને કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી હૈમવતી ગડ્ગા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હિમાલયથી નીકળેલી ગડ્ગા. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘જાતે ૬-૩-૯૮’ થી વિહિત પ્રત્યય સપ્તમ્યન્ત નામને ભૂતાર્થમાં થાય છે. અને પઞ્ચમ્યન્ત નામને વર્તમાનાર્થમાં આ સૂત્રથી પ્રત્યય વિહિત છે. ॥૧૫૭॥

વૈકૂર્યઃ ૬।૩।૧૫૮॥

પઞ્ચમ્યન્ત વિહૂર નામને પ્રભવતિ અર્થમાં (પ્રભવાર્થમાં) જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. વિહૂરાત્ પ્રભવતિ આ અર્થમાં વિહૂર નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્જે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈકૂર્યો મળિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વિહૂર નામના પર્વતથી નીકળેલો મણિ. ॥૧૫૮॥

ત્યદાદે મયટ્ ૬।૩।૧૫૯॥

ત્યદાદિ ગણપાઠમાંનાં ત્યદ્ વગેરે પઞ્ચમ્યન્ત નામને પ્રભવ અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય થાય છે. તસ્માત્ પ્રભવતિ અને ભવતઃ પ્રભવતિ આ અર્થમાં તદ્ અને ભવત્ નામને આ સૂત્રથી મયટ્ પ્રત્યય. ‘ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬’ થી ભવત્ ના ત્ ને દ્ આદેશ. ‘પ્રત્યયે ચ ૧-૩-૨’ થી દ્ ને ન્ આદેશ. ભવન્મય નામને ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તન્મયમ્ અને ભવન્મયી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-તેનાથી ઉત્પન્ન. આપનાથી ઉત્પન્ન. ॥૧૫૯॥

તસ્યેદમ્ ૬।૩।૧૬૦॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને ઇદમ્ અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. મથુરાયા ઇદમ્; દિતેરિદમ્; કલેરિદમ્; નદ્યા ઇદમ્; પારસ્યાયમ્ અને ભાનોરયમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી મથુરા નામને 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. દિતિ નામને 'અનિદમ્યં ૬-૧-૧૫' થી જ્ય (ય) પ્રત્યય. કલિ નામને 'કલ્યગ્નેં ૬-૧-૧૭' થી ણ્ય પ્રત્યય. નદી નામને 'નદ્યાં ૬-૩-૨' થી ણ્ય પ્રત્યય. પાર નામને 'વ્યસ્તં ૬-૧-૭' થી ઈન પ્રત્યય અને ભાનુ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૨૨' થી ઈય પ્રત્યયાદિ કાર્ય તે તે સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ થવાથી માથુરમ્; દૈત્યમ્; કાલેયમ્; નાદેયમ્; પારીણઃ અને ભાનવીયઃ ('અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી ઉ ને અવ્.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મથુરાસંબન્ધી. દિતિસંબન્ધી. કલિસંબન્ધી. નદીસંબન્ધી. પારસંબન્ધી. સૂર્યસંબન્ધી. ॥૧૬૦॥

હલ-સીરાદિકણ્ ૬।૩।૧૬૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત હલ અને સીર નામને ઇદમ્ અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. હલસ્ય સીરસ્ય વેદમ્ આ અર્થમાં હલ અને સીર નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને ઈ ને વૃદ્ધિ આ અને ઈ આદેશ. 'અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હાલિકમ્ અને સૈરિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-હળસંબન્ધી. સીરસંબન્ધી. (હળ ખેચનાર બળદ.) ॥૧૬૧॥

સમિધ આધાને ટેચ્ય ૬।૩।૧૬૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત સમિધ્ નામને આધાન સ્વરૂપ ઇદમ્ અર્થમાં ટેચ્ય (અચ્) પ્રત્યય થાય છે. સમિધામાધાનઃ આ અર્થમાં સમિધ્ નામને આ સૂત્રથી ટેચ્ય

પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદસ્વર અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સામિધેન્યો મન્ત્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જે મન્ત્રથી સમિધ કાષ્ઠ અગ્નિમાં નંખાય છે તે મન્ત્ર. ॥૧૬૨॥

વિવાહે દ્વન્દ્વાદકલ્ ૬૩૧૧૬૩॥

ષષ્ઠ્યન્ત દ્વન્દ્વ સમાસને વિવાહ સ્વરૂપ इदम् અર્થમાં અકલ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. અત્રિભરદ્વાજાનાં વિવાહઃ આ અર્થમાં અત્રિભરદ્વાજ નામને આ સૂત્રથી અકલ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન અત્રિભરદ્વાજક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. 'અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ક ની પૂર્વેના અને ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અત્રિભરદ્વાજિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અત્રિ અને ભરદ્વાજોનો વિવાહ. ॥૧૬૩॥

અદેવાસુરાદિभ्यो वै ૬૩૧૧૬૪॥

દેવાસુરાદિ ગણપાઠમાંનાં નામોને છોડીને અન્ય ષષ્ઠ્યન્ત દ્વન્દ્વ સમાસને; વૈર સ્વરૂપ इदम् અર્થમાં અકલ્ પ્રત્યય થાય છે. બામ્રવશાલકાયાનાં વૈરમ્ આ અર્થમાં બામ્રવશાલકાયાન નામને આ સૂત્રથી અકલ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય. બામ્રવશાલકાયાનક + આપ્ (આ) આ અવસ્થામાં ન ના અને 'અસ્યા૦ ૨-૪-૧૧૧' થી ઇ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી બામ્રવશાલકાયાનિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બભ્રુના અપત્યો અને શલકુઓના અપત્યોનું વૈર. અદેવાદીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેવાસુરાદિ ગણપાઠમાંનાં ષષ્ઠ્યન્ત નામોને તાદૃશ્યમાં અકલ્ પ્રત્યય થતો નથી. તેથી દેવાસુરાણાં રક્ષોઽસુરાણાં વા વૈરમિદમ્ આ અર્થમાં દેવાસુરાદિ ગણપાઠમાંના દેવાસુર અને રક્ષોઽસુર-આ દ્વન્દ્વસમાસને આ સૂત્રથી અકલ્ પ્રત્યય ન થવાથી

‘તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય.
 ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર એ અને અ ને વૃદ્ધિ એ તથા આ આદેશ.
 ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૈવાસુરમ્ અને
 રાક્ષોડસુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમશઃ-દેવો તથા અસુરોનું વૈર.
 રાક્ષસો તથા અસુરોનું વૈર. ॥૧૬૪॥

નટાન્તે જ્યઃ ૬૧૩૧૬૫॥

૪૪૫ન્ત નટ નામને નૃત્ય સ્વરૂપે ઇદમ્ અર્થમાં જ્ય (ય) પ્રત્યય થાય
 છે. નટસ્યેદં નૃત્તમ્ આ અર્થમાં નટ નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦
 ૭-૪-૧’ થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી
 અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાટ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
 નટોનો નાચ. ॥૧૬૫॥

છન્દોગૌકૃત્તિક-યાજ્ઞિક-બહ્વૃચાચ્ચ ધર્માડ્ઽન્નાય-સંઘે ૬૧૩૧૬૬॥

૪૪૫ન્ત છન્દોગ ઔકૃત્તિક યાજ્ઞિક બહ્વૃચ અને નટ નામને; ધર્મ
 (સદાચાર); આન્નાય અને સંઘ સ્વરૂપ-ઇદમર્થ માં જ્ય પ્રત્યય થાય છે.
 છન્દોગાનામ્ ઔકૃત્તિકાનામ્ યાજ્ઞિકાનામ્ બહ્વૃચાનામ્ નટાનાં વેદમ્ ધર્માદિ
 (ધર્મ; આન્નાયઃ સહ્યો વા) આ અર્થમાં છન્દોગ ઔકૃત્તિક યાજ્ઞિક બહ્વૃચ
 અને નટ નામને આ સૂત્રથી જ્ય (ય) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે
 કાર્ય થવાથી છન્દોગ્યં ધર્માદિ; ઔકૃત્તિક્યમ્; યાજ્ઞિક્યમ્; બાહ્વૃચ્યમ્; અને
 નાટ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ કમશઃ-છન્દો ગાનારાના ધર્માદિ.
 ઔકૃત્તિક વેદની શાખાવિશેષનું અધ્યયન કરનારાઓના ધર્માદિ. યજ્ઞ
 કરનારાઓના ધર્માદિ. ઘણી ઋચાઓના જાણકારોના ધર્માદિ. નટોના ધર્માદિ.
 ॥૧૬૬॥

આથર્વણિકાદણિકલુક્ ચ ૬।૩।૧૬૭।

ષષ્ઠ્યન્ત આથર્વણિક નામને ધર્મ આમ્નાય અને સંઘ સ્વરૂપ ઇદમ્ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે આથર્વણિક નામના ઇક નો લોપ થાય છે. આથર્વણિકસ્યેદં ધર્માદિ આ અર્થમાં આથર્વણિક નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય અને ઇક નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આથર્વણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અથર્વદેદના જાણકારનો ધર્મ વગેરે. ॥૧૬૭॥

ચરણાદકજ્ઞ ૬।૩।૧૬૮।

વેદની શાખાવિશેષના જાણકાર અથવા અધ્યેતા કંઠ વગેરેને ચરણ કહેવાય છે. ચરણાર્થક ષષ્ઠ્યન્ત નામને ધર્મ આમ્નાય અને સંઘ સ્વરૂપ ઇદમર્થ માં અકજ્ઞ (અક) પ્રત્યય થાય છે. કઠાનાં ચરકાણાં વા ધર્માદિઃ આ અર્થમાં કંઠ અને ચરક નામને આ સૂત્રથી અકજ્ઞ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ-ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાઠકો ધર્માદિઃ અને ચારકકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કંઠોનો ધર્મ વગેરે. ચરકોનો ધર્મ વગેરે. ॥૧૬૮॥

ગોત્રાદદણ્ડમાણવ-શિષ્યે ૬।૩।૧૬૯।

ગોત્રપ્રત્યયાન્ત ષષ્ઠ્યન્ત નામને; દણ્ડમાણવ અને શિષ્ય સ્વરૂપ અર્થને છોડીને બીજા અર્થ સ્વરૂપ ઇદમ્ અર્થમાં અકજ્ઞ (અક) પ્રત્યય થાય છે. ઔપગવસ્યેદમ્ આ અર્થમાં ઔપગવ નામને આ સૂત્રથી અકજ્ઞ (અક) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઉપગુના અપત્યનું; દણ્ડમાણવ અને શિષ્યભિન્ન કાંઈ પણ. અદણ્ડેત્યાદીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દણ્ડમાણવ અને શિષ્ય ભિન્ન જ ઇદમ્ અર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત

નામને અકજ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી કાળ્પ્યસ્યેમે દણ્ડમાળવા: (દણ્ડપ્રધાના માળવા:) શિષ્યા (અધ્યયનાર્થા અન્તેવાસિન: શિષ્યા:) આ અર્થમાં ગોત્રપ્રત્યયાન્ત કાળ્પ્ય નામને આ સૂત્રથી અકજ્ પ્રત્યય થતો નથી. જેથી 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' ની સહાયથી; 'શકલાં ૬-૩-૨૭' થી અજ્ (અ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૨૭) કાળ્વા દણ્ડમાળવા: શિષ્યા વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કણ્વ ઋષિના ગોત્રપ્રત્યયા દંડમાણવો (આશ્રમની રક્ષા કરનારા બટુકો) અથવા શિષ્યો. ॥૧૬૧॥

રૈવતિકાદેરીય: ૬।૩।૧૭૦॥

રૈવતિકાદિ ગણપાઠમાંનાં રૈવતિક વગેરે ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત ષષ્ઠ્યન્ત નામને દ્વિદમ્ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. રૈવતિકસ્યેમે શિષ્યા: અને ગૌરગ્રીવસ્યેદમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી રૈવતિક અને ગૌરગ્રીવ નામને ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રૈવતિકીયા: શિષ્યા: અને ગૌરગ્રીવીયં શકટમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: રેવતીના અપત્યના શિષ્યો. ગૌરગ્રીવના અપત્યનું ગાડું. ॥૧૭૦॥

કૌપિજ્જલ- હાસ્તિપદાદણ્ ૬।૩।૧૭૧॥

ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત ષષ્ઠ્યન્ત કૌપિજ્જલ અને હાસ્તિપદ નામને દ્વિદમ્ અર્થમાં અણ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. (કુપિજ્જલસ્ય હસ્તિપદસ્ય વા આ અર્થમાં સૂત્ર-નિર્દેશથી જ કુપિજ્જલ અને હસ્તિપદ નામને અણ્ પ્રત્યય અને પાદ્ ને પદ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી કૌપિજ્જલ અને હાસ્તિપદ નામ બને છે.) કૌપિજ્જલસ્ય હાસ્તિપદસ્ય ચેમે આ અર્થમાં કૌપિજ્જલ અને હાસ્તિપદ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌપિજ્જલા: શિષ્યા: અને હાસ્તિપદા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: કૌપિજ્જલના શિષ્યો. હાસ્તિપદના શિષ્યો. ॥૧૭૧॥

સઙ્ઘ-ઘોષાઙ્ક-લક્ષણેઽજ્-યજિઞઃ ૬।૩।૧૭૨॥

ગોત્રાર્થક-અજ્ યજ્ અને ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત ૪૫૫૫ન્ત નામને સઙ્ઘ ઘોષ
અઙ્ક અને લક્ષણ સ્વરૂપે ઇદમ્ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. વિદાનાં સઙ્ઘઃ
ઘોષઃ અઙ્કઃ લક્ષણં વા આ અર્થમાં વૈદ ('વિદાદે૦ ૬-૧-૪૧' થી વિહિત
અજ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી
અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈદઃ સઙ્ઘાદિઃ અને વૈદ લક્ષણમ્ આવો
પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ગર્ગાણાં સઙ્ઘાદિઃ અને દાક્ષીણાં સઙ્ઘાદિઃ તેમ
જ ગર્ગાણાં દાક્ષીણાં વા લક્ષણમ્ આ અર્થમાં ગાર્ગ્ય ('ગર્ગદિ૦ ૬-૧-૪૨' થી
વિહિત યજ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને અને દાક્ષિ ('અત્ ઇજ્ ૬-૧-૩૧' થી વિહિત
ઇજ્ પ્રત્યયાન્ત) નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી
અન્ત્ય અ અને ઇ નો લોપ. 'તદ્ધિ૦ ૨-૪-૧૨' થી ગાર્ગ્ય ના ય નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી ગાર્ગઃ સઙ્ઘાદિઃ ગાર્ગ લક્ષણમ્ અને દાક્ષઃ સઙ્ઘાદિઃ દાક્ષ
લક્ષણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વિદના અપત્યોનો સઙ્ઘ, ઘોષ,
અઙ્ક અથવા તેમનું લક્ષણ. ગર્ગના અપત્યોનાં સઙ્ઘાદિ. દક્ષના અપત્યોનાં
સઙ્ઘાદિ. સઙ્ઘ= સમુદાય. ઘોષ= અવાજ અથવા ગોઠો. અઙ્ક= ચિહ્ન,
જેથી સ્વામીની ઓળખાણ પડે છે. લક્ષણ= પોતાના જ શિખાદિ અવયવો,
જેથી સ્વનું બીજાને જ્ઞાન થાય છે. ॥૧૭૨॥

શાકલાદકજ્ ચ ૬।૩।૧૭૩॥

૪૫૫૫ન્ત શાકલ નામને ઇદમ્ અર્થમાં અકજ્ અને અણ્ પ્રત્યય થાય છે.
શાકલાનાં સઙ્ઘાદિઃ શાકલાનાં લક્ષણમ્ વા આ અર્થમાં શાકલ નામને આ
સૂત્રથી અકજ્ અને અણ્ (અક અને અ) પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી
અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાકલકઃ શાકલઃ સઙ્ઘાદિઃ (સઙ્ઘઃ,
ઘોષોઽઙ્કઃ) અને શાકલકં શાકલં લક્ષણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
-શાકલ્યે બનાવેલા ગ્રન્થને ભણનારાઓના સઙ્ઘાદિ. (સંઘ ઘોષ અંક અને

ગૃહેડગ્નીધો રળ ધશ્ચ ૬।૩।૧૭૪॥

ષષ્ટ્યન્ત અગ્નીધ્ નામને ગૃહ સ્વરૂપે ઇદમ્ અર્થમાં રળ (ર) પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે અન્ત્ય ધ્ ને ધ્ આદેશ થાય છે. (તેથી તે ધ્ ને ‘ઘુટસ્તુતીયઃ ૨-૧-૭૬’ થી પ્રાપ્ત પણ દ્ આદેશ થતો નથી.) અગ્નીધ્ ઇદમ્ આ અર્થમાં અગ્નીધ્ નામને આ સૂત્રથી રળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નીધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અગ્નીધ્-યજ્ઞીય ગોરવિશેષનું ધર. ॥૧૭૪॥

રથાત્ સાડસેશ્ચ વોદ્ગ્નો ૬।૩।૧૭૫॥

ષષ્ટ્યન્ત-કેવલ રથ નામને અથવા કોઈ પણ પૂર્વપદ છે જેનું એવા રથ નામને; રથને વહન કરનાર અથવા રથના ચક્રાદિ અવયવ સ્વરૂપ જ ઇદમ્ અર્થમાં પ્રત્યય થાય છે. રથસ્યાયમ્ ઇદમ્ વા આ અર્થમાં રથ નામને આ સૂત્રની સહાયથી ‘યઃ ૬-૩-૧૭૬’ થી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી રથ્યોડશ્ચઃ અને રથ્યં ચક્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- રથને વહન કરનાર અશ્વ. રથનું પૈડું. દ્વયો રથયોરશ્વઃ અને અશ્વરથસ્યેદં ચક્રમ્ આ અર્થમાં દ્વિરથ અને અશ્વરથ નામને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે ‘યઃ ૬-૩-૧૭૬’ થી ય પ્રત્યય. અને ‘પત્રપૂર્વા ૦ ૬-૩-૧૭૭’ થી અઙ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અશ્વરથ ના અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘દ્વિગોરન ૦ ૬-૧-૨૪’ થી ય પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિરથોડશ્ચઃ અને આશ્વરથં ચક્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બે રથને વહન કરનાર અશ્વ. અશ્વથી વહન કરાતા રથનું પૈડું. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે-આ સૂત્ર નિયમસૂત્ર હોવાથી વોદા (વહન કરનાર) અને અઙ્ગ (અવયવ) ભિન્ન

इदम् अर्थमां केवल अथवा यत्किञ्चित् पूर्वपदक रथ नामने उत्तरसूत्रथी प्रत्यय थतो नथी. જેથી રથસ્ય સ્થાનમ્.. ઈત્યાદિ વાક્ય જ રહે છે. ॥૧૭૫॥

ય: ૬।૩।૧૭૬॥

ષષ્ટ્યન્ત કેવલ રથ નામને તેમ જ કોઈ પણ પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા રથ નામને इदम् અર્થમાં (જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૧૭૫) ય પ્રત્યય થાય છે. રથસ્ય દ્વયો રથયો વાંડયં વોદા આ અર્થમાં રથ અને દ્વિરથ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૧૭૫) થવાથી રથ્ય: અને દ્વિરથ: આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં દ્વિરથ્ય: આવો પાઠ લઘુવૃત્તિમાં છપાયો છે તે ખોટો છે.) અર્થ ક્રમશ: -રથને વહન કરનાર. બે રથને વહન કરનાર. ॥૧૭૬॥

પત્રપૂર્વાદજ્ઞ ૬।૩।૧૭૭॥

ષષ્ટ્યન્ત-પત્ર-વાહનવાચક પૂર્વપદથી પરમાં રહેલા રથ નામને इदम् અર્થમાં (સૂ. નં. ૬-૩-૧૭૬ માં જણાવ્યા મુજબ) અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. અશ્વરથસ્યેદમઙ્ગમ્ આ અર્થમાં અશ્વરથ નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (સૂ. નં. ૬-૩-૧૭૫ જુઓ) થવાથી આશ્વરથં ચક્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઘોડાથી વહન કરાતા રથનું ચક્ર: ॥૧૭૭॥

વાહનાત્ ૬।૩।૧૭૮॥

ષષ્ટ્યન્ત વાહનવાચક નામને इदम् અર્થમાં અજ્ઞ (અ) પ્રત્યય થાય છે. ઉષ્ટ્રસ્ય હસ્તિનો વાડયમ્ આ અર્થમાં ઉષ્ટ્ર નામને અને હસ્તિન્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ઞ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ અને અ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઈર્ન નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔષ્ટ્ર: અને હાસ્ત: આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ઊંટનો રથ. હાથીનો રથ. ॥૧૭૮॥

વાહ્ય - પથ્યુપકરણે ૬૧૩૧૭૯૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત વાહનવાચક નામને પૂર્વસૂત્રથી ઇદમ્ અર્થમાં જે પ્રત્યય વિહિત છે; તે પ્રત્યય વાહ્ય (રથાદિ) ; પથિન્ (માર્ગ) અને ઉપકરણ સ્વરૂપ જ ઇદમ્ અર્થમાં થાય છે. અશ્વસ્યાયં વાહ્યઃ ; અશ્વસ્યાયં પન્થા ; અશ્વસ્યેદમુપકરણમ્ અને અશ્વસ્યેયમ્ (ઉપકરણમ્) આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી 'વાહનાત્ ૬-૩-૧૭૮' થી અશ્વ નામને અજ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આશ્વો રથઃ, આશ્વઃ પન્થા ; આશ્વં પત્યયનમ્ અને આશ્વી કશા (અહીં આશ્વ નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થાય છે.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અશ્વનો વાહ્ય રથ. અશ્વનો માર્ગ. અશ્વની ગાદી. અશ્વનો ચાલુક. (આ સૂત્ર વાહ્ય વગેરે અર્થનું નિયમન કરીને પ્રત્યયનું વિધાન કરે છે. તેથી વાહન વાચક તાદૃશ નામને વાહ્યાદિ સ્વરૂપ જ ઇદમર્થ માં પ્રત્યય થાય છે. તેનાથી ભિન્ન ઇદમર્થ હોય તો અશ્વાનાં ઘાસઃ... ઇત્યાદિ સ્થળે વાહ્ય જ રહે છે. ॥૧૭૯॥

વહેતુરિશ્વાદિઃ ૬૧૩૧૮૦॥

વહ ધાતુની પરમાં રહેલો જે તૃચ્ અથવા તૃન્ પ્રત્યય તેનો તૃ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા ષષ્ઠ્યન્ત નામને ઇદમ્ અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે તૃ ની પૂર્વે ઇ થાય છે. સંવોદુરિદમ્ આ અર્થમાં સંવહત્ નામને આ સૂત્રથી અજ્ (અ) પ્રત્યય; અને તૃ ની પૂર્વે ઇ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી સાંવહિત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સારથીસમ્બન્ધી વસ્તુ. ॥૧૮૦॥

તૃતીયાન્ત નામને પ્રોક્ત અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે. ભદ્રબાહુના પ્રોક્તમ્ ; પાણિનિના પ્રોક્તમ્ અને બૃહસ્પતિના પ્રોક્તમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી ભદ્રબાહુ નામને 'પ્રાગ્ જિતાં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ (અ) પ્રત્યય; પાણિનિ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય; અને બૃહસ્પતિ નામને 'અનિદમ્યં ૬-૧-૧૫' થી જ્ય (ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આધસ્વર અ અને ક્ર ને વૃદ્ધિ આ અને આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઙ નો લોપ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઙ ને અવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી ભદ્રબાહુસ્વામીથી વ્યાખ્યાત શાસ્ત્ર. પાણિનીયમ્ અને બાર્હસ્પત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ભદ્રબાહુસ્વામીથી વ્યાખ્યાત શાસ્ત્ર. પાણિનીયમ્ વ્યાખ્યાત શાસ્ત્ર. બૃહસ્પતિથી વ્યાખ્યાત શાસ્ત્ર. અહીં પ્રોક્તાર્થમાં જ પ્રત્યય વિહિત છે. કૃતાર્થમાં તો 'તત્ર કૃતં ૬-૩-૧૪' થી વિહિત છે- એ યાદ રાખવું. ॥૧૮૧॥

મૌદાદિમ્યઃ ૬।૩।૧૮૨॥

મૌદાદિ ગણપાઠમાંનાં તૃતીયાન્ત મૌદ વગેરે નામને પ્રોક્તાર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. મૌદેન પ્રોક્તમ્ વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા અને પૈષ્પલાદેન પ્રોક્તં વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં મૌદ અને પૈષ્પલાદ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્યથી નિષ્પન્ન મૌદ અને પૈષ્પલાદ નામને 'તદ્વેત્યં ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી અણ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી મૌદાઃ અને પૈષ્પલાદાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મૌદથી પ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. પૈષ્પલાદથી પ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. અહીં સૂ.નં. ૬-૨-૧૩૦ નો અર્થ-સ્મરણીય છે. જેથી માત્ર પ્રોક્તાર્થમાં આ સૂત્રથી પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી અધિક પ્રક્રિયાનું કારણ

કઠાદિભ્યો વેદે લુપ્ ૬।૩।૧૮૩॥

કઠાદિ ગણપાઠમાંનાં કઠ વગેરે નામોને વેદ સ્વરૂપ પ્રોક્તાર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. કઠેન ચરકેણ વા પ્રોક્તં વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં કઠ અને ચરક નામને 'તેન પ્રોક્તે ૬-૩-૧૮૧' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી જે અણ્ પ્રત્યય વિહિત છે, તેનો આ સૂત્રથી લોપ (લુપ્). લુપ્ત અણ્ પ્રત્યયાન્ત કઠ અને ચરક નામને 'તદ્ વેત્યં ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. તેનો 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કઠા: અને ચરકા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કઠપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. ચરકપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. અહીં પણ સૂ. નં. ૬-૨-૧૩૦ નો સૂત્રાર્થ યાદ રાખવો. ॥૧૮૩॥

તિત્તિરિ - વરતન્તુ- ખણ્ડિકોઽદીયણ્ ૬।૩।૧૮૪॥

તૃતીયાન્ત તિત્તિરિ વરતન્તુ ખણ્ડિક અને ઊખ નામને પ્રોક્ત અર્થમાં ઈયણ્ (ઈય) પ્રત્યય થાય છે. તિત્તિરિણા વરતન્તુના ખણ્ડિકેન ઊખેન વા પ્રોક્તં વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી તિત્તિરિ વરતન્તુ ખણ્ડિક અને ઊખ નામને આ સૂત્રથી ઈયણ્ (ઈય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ ઇ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ તથા અ નો લોપ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઊ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન તૈત્તિરીય વારતન્તવીય ખાણ્ડિકીય અને ઔહીય નામને 'તદ્ વેત્યં ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી તેનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈત્તિરીયાઃ; વારતન્તવીયાઃ; ખાણ્ડિકીયાઃ અને ઔહીયાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ

ક્રમશઃ- તિત્તિરિપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. વરતન્તુપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. ખણ્ણિકપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. ઉખપ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. ॥૧૮૪॥

છગલિનો ણેયિન્ ૬।૩।૧૮૫॥

તૃતીયાન્ત છગલિન્ નામને વેદસ્વરૂપ પ્રોક્ત અર્થમાં ણેયિન્ પ્રત્યય થાય છે. છગલિના પ્રોક્ત વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં છગલિન્ નામને આ સૂત્રથી ણેયિન્ (ણિન્) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯’ થી આઘ સ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૯’ થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ. છાગલેયિન્ નામને ‘તદ્ વેત્ય ૦ ૬-૨-૧૧૭’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯’ થી અણ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી છાગલેયિનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- છગલિન્થી પ્રોક્ત વેદને જાણનારા અથવા ભણનારા. ॥૧૮૫॥

શૌનકાદિભ્યો ણિન્ ૬।૩।૧૮૬॥

શૌનકાદિ ગણપાઠમાંનાં શૌનક વગેરે તૃતીયાન્ત નામને વેદ સ્વરૂપ પ્રોક્ત અર્થમાં ણિન્ (ઈન્) પ્રત્યય થાય છે. શૌનકેન શાઙ્ગરવેણ વા પ્રોક્ત વેદં વિદન્ત્યધીયતે વા આ અર્થમાં શૌનક અને શાઙ્ગરવ નામને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણ ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઞ નો લોપ. શૌનકિન્ અને શાઙ્ગરવિન્ નામને ‘તદ્ વેત્ય ૦ ૬-૨-૧૧૭’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. તેની ‘પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯’ થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌનકિનઃ અને શાઙ્ગરવિણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શૌનક-પ્રોક્ત વેદને જાણનાર અથવા ભણનાર. શાઙ્ગરવપ્રોક્ત વેદને જાણનાર અથવા ભણનાર. ॥૧૮૬॥

પુરાણે કલ્પે ૬૧૩૧૭૭૥

તૃતીયાન્ત નામને પ્રોક્ત પુરાણ સ્વરૂપ કલ્પ અર્થમાં ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે. પિઙ્ગેન પ્રોક્ત: પુરાણ: કલ્પ: આ અર્થમાં પિઙ્ગ નામને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરે ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૈઙ્ગી કલ્પ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પિઙ્ગપ્રોક્ત પુરાણ (પૂર્વ) કલ્પ. ૥૧૭૭૭૥

કાશ્યપ-કૌશિકાદ્ વેદવચ્ચ ૬૧૩૧૮૮૥

તૃતીયાન્ત કાશ્યપ અને કૌશિક નામને પુરાણકલ્પસ્વરૂપ પ્રોક્તાર્થમાં ણિન્ પ્રત્યય થાય છે; અને પ્રોક્ત વેદવર્ધની જેમ અહીં કાર્ય થાય છે. કાશ્યપેન કૌશિકેન વા પ્રોક્તં પુરાણં કલ્પં વિદન્ત્યધીયતે વાં આ અર્થમાં કાશ્યપ અને કૌશિક નામને આ સૂત્રથી ણિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. કાશ્યપિન્ અને કૌશિકિન્ નામને 'તદ્ વેત્ય૦ ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી અણ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાશ્યપિન: અને કૌશિકિન: આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વેદવત્ કાર્ય થતું હોવાથી કાશ્યપિનાં ધર્મ: આ અર્થમાં કાશ્યપિન્ નામને 'ચરણા૦ ૬-૩-૧૬૮' થી અકઙ્ પ્રત્યય. 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાશ્યપકો ધર્મ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કાશ્યપપ્રોક્ત પુરાણ કલ્પને જાણનાર અથવા ભણનાર. કૌશિકપ્રોક્ત પુરાણકલ્પને જાણનાર અથવા ભણનાર. કાશ્યપિન્નો આચાર. ૥૧૮૮૮૥

શિલાલિ- પારાશર્યાન્નટ-મિશુસૂત્રે ૬૧૩૧૮૯૥

તૃતીયાન્ત શિલાલિન્ અને પારાશર્ય નામને અનુક્રમે નટસૂત્ર અને મિશુસૂત્ર

સ્વરૂપ પ્રોક્ત અર્થમાં ણિન્ પ્રત્યય થાય છે; અને વેદાર્થની જેમ કાર્ય થાય છે. શિલાલિના પ્રોક્તં નટસૂત્રં વિદન્યધીયતે વા અને પારાશર્યેણ પ્રોક્તં ભિક્ષુસૂત્રં વિદન્યધીયતે વા આ અર્થમાં શિલાલિન્ અને પારાશર્ય નામને આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરે અને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ. શૈલાલિન્ અને પારાશરિન્ ('તદ્ધિત ૦ ૨-૪-૧૨' થી ય્ નો લોપ.) નામને 'તદ્ વેત્ય ૦ ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈલાલિનો નટા: અને પારાશરિણો ભિક્ષવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શિલાલિન્ થી પ્રોક્ત નટસૂત્રને જાણનારા અથવા ભણનારા નટો. પારાશર્યથી પ્રોક્ત ભિક્ષુસૂત્રને જાણનારા અથવા ભણનારા ભિક્ષુઓ. ॥૧૮૯॥

કૃશાશ્વ-કર્મન્દાદિન્ ૬।૩।૧૧૦॥

તૃતીયાન્ત કૃશાશ્વ અને કર્મન્દ નામને અનુક્રમે નટસૂત્ર અને ભિક્ષુસૂત્ર સ્વરૂપ પ્રોક્ત અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે; અને વેદાર્થની જેમ કાર્ય થાય છે. કૃશાશ્વેન પ્રોક્તં નટસૂત્રં કર્મન્દેન પ્રોક્તં ભિક્ષુસૂત્રં વા વિદન્યધીયતે વા આ અર્થમાં કૃશાશ્વ અને કર્મન્દ નામને આ સૂત્રથી ઇન્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. કૃશાશ્વિન્ અને કર્મન્દિન્ નામને 'તદ્ વેત્ય ૦ ૬-૨-૧૧૭' ની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ પ્રત્યય. 'પ્રોક્તાત્ ૬-૨-૧૨૯' થી અણ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૃશાશ્વિનો નટા: અને કર્મન્દિનો ભિક્ષવ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-કૃશાશ્વપ્રોક્ત નટસૂત્રને જાણનારા અથવા ભણનારા નટો. કર્મન્દપ્રોક્ત ભિક્ષુસૂત્રને જાણનારા અથવા ભણનારા ભિક્ષુઓ. ॥૧૯૦॥

ઉપજ્ઞાતે ૬।૩।૧૧૧॥

તૃતીયાન્ત નામને ઉપજ્ઞાત અર્થમાં યથાવિહિત ઈય વગેરે પ્રત્યય થાય છે. બધા કરતાં પ્રથમ જાણવું અથવા કોઈના ઉપદેશ વિના જાણવું તેને ઉપજ્ઞાત કહેવાય છે. પાણિને (પાણિનિના વા) ઉપજ્ઞાતમ્ આ અર્થમાં પાણિન (અથવા પાણિનિ) નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો (અથવા ઇ નો) લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી પાણિનીયં શાસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાણિનીએ જ સૌથી પહેલું જાણેલું શાસ્ત્ર. ('વૃદ્ધિર્યં ૬-૧-૮' થી પાણિનિ ને દુ સંજ્ઞા.) ॥૧૧૧॥

કૃતે ૬।૩।૧૧૨॥

તૃતીયાન્ત નામને કૃત અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. શિવેન કૃતઃ અને સિદ્ધસેનેન કૃતઃ આ અર્થમાં શિવ અને સિદ્ધસેન નામને આ સૂત્રની સહાયથી અનુક્રમે 'પ્રાગ્ જિઽં ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય અને 'દોરીયઃ ૦ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી શિવ નામના આદ્ય ઇ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શૈવો ગ્રન્થઃ અને સિદ્ધસેનીયઃ સ્તવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શિવથી બનાવેલો ગ્રન્થ. સિદ્ધસેને બનાવેલો સ્તવ. ॥૧૧૨॥

નામ્નિ મક્ષિકાદિભ્યઃ ૬।૩।૧૧૩॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં; મક્ષિકાદિ ગણપાઠમાંનાં મક્ષિકા વગેરે તૃતીયાન્ત નામને કૃત અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો મક્ષિકા વગેરે નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અણ્ વગેરે પ્રત્યય ન થાય-એ માટે આ સૂત્ર છે. મક્ષિકાભિઃ સરઘાભિ વાં કૃતમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી મક્ષિકા અને સરઘા નામને 'પ્રાગ્ જિતાં ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્

પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકં મધુ અને સારઘમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મધ. મધ. ॥૧૯૩॥

કુલાલાદેરકઞ્ ૬૧૩/૧૯૪॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં કુલાલાદિ ગણપાઠમાંનાં કુલાલ વગેરે તૃતીયાન્ત નામને કૃત અર્થમાં અકઞ્ (અક) પ્રત્યય થાય છે. કુલાલેન કૃતમ્ અને વરુટેન કૃતમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી કુલાલ અને વરુટ નામને અકઞ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઊ અને અ ને વૃદ્ધિ ઐ અને આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી કૌલાલકં ઘટાદિભાણ્ડમ્ અને વારુટકં શૂર્પપિટકાદિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હુંભારે કરેલા ઘડા વગેરે. બુરૂડે કરેલા સૂપડા કરંડિયા વગેરે. ॥૧૯૪॥

સર્વચર્મણ ઈનેનઞૌ ૬૧૩/૧૯૫॥

તૃતીયાન્ત સર્વચર્મન્ નામને સંજ્ઞાના વિષયમાં; કૃત અર્થમાં ઈન અને ઈનઞ્ પ્રત્યય થાય છે. સર્વચર્મણા કૃતો રથઃ આ અર્થમાં સર્વચર્મન્ (‘નામ નામ્ ૦ ૩-૧-૧૮’ થી સમાસ.) નામને આ સૂત્રથી ઈન અને ઈનઞ્ (ઈન) પ્રત્યય. ઈનઞ્ ની પૂર્વે આઘ સ્વર અ ને ‘વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી સર્વચર્મીણઃ અને સાર્વચર્મીણઃ (‘નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ.) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમગ્ર, ચામડાથી બનાવેલો રથ. ॥૧૯૫॥

ઊરસો યાડઞૌ ૬૧૩/૧૯૬॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં તૃતીયાન્ત ઊરસ્ નામને કૃત અર્થમાં ય અને અણ્ પ્રત્યય

થાય છે. ઉરસા કૃતઃ આ અર્થમાં ઉરસ્ નામને આ સૂત્રથી ય અને અણ્ પ્રત્યય. અણ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉરસ્યઃ અને ઔરસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પોતે ઉત્પન્ન કરેલ પુત્ર. ॥૧૯૬॥

છન્દસ્યઃ ૬૩૧૧૭॥

સંજ્ઞાના વિષયમાં તૃતીયાન્ત છન્દસ્ નામને કૃત અર્થમાં ય પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. છન્દસા કૃતઃ આ અર્થમાં છન્દસ્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય..... વગેરે કાર્ય થવાથી છન્દસ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. નિપાતનના કારણે ઉપર જણાવ્યા મુજબના અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં પણ છન્દસ્ય પ્રયોગ થાય છે. એ બૃહદ્વૃત્તિથી જાણવું જોઈએ. અર્થ- ઈચ્છાથી કરેલો. ॥૧૯૭॥

અમોઽધિકૃત્ય ગ્રન્થે ૬૩૧૧૮॥

દ્વિતીયાન્ત નામને; 'અધિકૃત્ય કૃત ગ્રન્થ' અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. ભદ્રામધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં ભદ્રા નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિઃ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઔ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભદ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ભદ્રાને આશ્રયી બનાવેલ ગ્રન્થ. ॥૧૯૮॥

જ્યોતિષમ્ ૬૩૧૧૯॥

દ્વિતીયાન્ત જ્યોતિષ્ નામને અધિકૃત્ય કૃત ગ્રન્થ અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય અને આઘ સ્વર ઔ ને વૃદ્ધિના અભાવનું નિપાતન કરાય છે. જ્યોતીષ્યધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં જ્યોતિષ્ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય, અને આઘ

સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિનો નિષેધ વગેરે કાર્ય થવાથી જ્યોતિષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જ્યોતિષ ગ્રન્થ. ॥૧૯૧॥

શિશુક્રન્દાદિચ્ચ ઈયઃ ૬૧૩૧૨૦૦॥

શિશુક્રન્દાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વિતીયાન્ત શિશુક્રન્દ વગેરે નામને અધિકૃત્ય કૃત ગ્રન્થ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. શિશુક્રન્દમ્ યમસમાં વાઙધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી શિશુક્રન્દ અને યમસમા નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શિશુક્રન્દીયઃ અને યમસમીયો ગ્રન્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- છોકરાઓના રુદનને આશ્રયીને બનાવેલ ગ્રન્થ. યમસભાને ઉદ્દેશીને બનાવેલ ગ્રન્થ. ॥૨૦૦॥

દ્વન્દ્વાત્ પ્રાયઃ ૬૧૩૧૨૦૧॥

દ્વિતીયાન્ત દ્વન્દ્વ સમાસને અધિકૃત્ય કૃત ગ્રન્થ અર્થમાં પ્રાયઃ ઈય પ્રત્યય થાય છે. વાક્યપદમધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં વાક્યપદ નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાક્યપદીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાક્ય અને પદને ઉદ્દેશીને બનાવેલ ગ્રન્થ. પ્રાય ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિતીયાન્ત દ્વન્દ્વસમાસને અધિકૃત્ય કૃત ગ્રન્થ અર્થમાં પ્રાયઃ ઈય પ્રત્યય થાય છે. તેથી ક્વચિત્ ઈય પ્રત્યય થતો નથી. જેથી દેવાસુરમધિકૃત્ય કૃતો ગ્રન્થઃ આ અર્થમાં દેવાસુર નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય ન થવાથી ‘અમો ૬-૩-૧૯૮’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિ ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવાસુરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેવ અને અસુરને ઉદ્દેશીને બનાવેલ ગ્રન્થ. ॥૨૦૧॥

અભિનિષ્ક્રામતિ દ્વારે ૬।૩।૨૦૨॥

દ્વિતીયાન્ત નામને અભિનિષ્ક્રામતિ-નિર્ગચ્છતિ (નીકળતું) અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પરન્તુ નિર્ગમનકર્તા દ્વાર હોવું જોઈએ. અર્થાદ્ દ્વિતીયાન્ત નામને દ્વાર સ્વરૂપ અભિનિષ્ક્રમણ (નિર્ગમન) કર્તા અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. મથુરામ્ નદીમ્ રાષ્ટ્રં વાઽભિનિષ્ક્રામતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી; મથુરા નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. નદી નામને ‘નદાદેઽ ૬-૩-૨’ થી ઇયણ્ પ્રત્યય. અને રાષ્ટ્ર નામને ‘રાષ્ટ્રાં ૬-૩-૩’ થી ઇય પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય તે તે સ્થાને બતાવ્યા મુજબ થવાથી માથુરમ્ નાદેયમ્ અને રાષ્ટ્રિયં દ્વારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મથુરા તરફ નીકળતું દ્વાર. નદી તરફ નીકળતું દ્વાર. રાષ્ટ્ર તરફ નીકળતું દ્વાર. (વિવક્ષિત સ્થાનથી મથુરાદિ તરફ જવા માટેનું દ્વાર.) ॥૨૦૨॥

ગચ્છતિ પથિ દૂતે ૬।૩।૨૦૩॥

દ્વિતીયાન્ત નામને માર્ગ અથવા દૂત સ્વરૂપ ગમનકર્તા અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સુજ્ઞં ગચ્છતિ અને ગ્રામં ગચ્છતિ પન્થા દૂતો વા આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી સુજ્ઞ નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ (અ) પ્રત્યય, અને ગ્રામ નામને ‘ગ્રામાં ૬-૩-૯’ થી ય પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ તે તે સૂત્ર) થવાથી સ્ત્રીજ્ઞઃ પન્થા દૂતો વા અને ગ્રામ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સુદ્ધ દેશમાં જનાર માર્ગ અથવા દૂત. ગામમાં જનાર માર્ગ અથવા દૂત. ॥૨૦૩॥

ભજતિ ૬।૩।૨૦૪॥

દ્વિતીયાન્ત નામને ભજતિ (સેવક) અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય

થાય છે. સુઘ્નં ભજતિ અને રાષ્ટ્રં ભજતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી સુઘ્ન નામને ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય અને રાષ્ટ્ર નામને ‘રાષ્ટ્રાદિયઃ ૬-૩-૩’ થી ઇય પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌઘ્નઃ અને રાષ્ટ્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સુઘ્નનો સેવક. રાષ્ટ્રનો સેવક. ॥૨૦૪॥

મહારાજાદિકણ્ ૬।૩।૨૦૫॥

દ્વિતીયાન્ત મહારાજ નામને ‘ભજતિ’ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. મહારાજં ભજતિ આ અર્થમાં મહારાજ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માહારાજિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મહારાજનો સેવક. ॥૨૦૫॥

અચિત્તાદેશકાલાત્ ૬।૩।૨૦૬॥

દેશવાચક અને કાલવાચક નામને છોડીને અન્ય અચિત્ત (અચેતન-જડ) વાચક દ્વિતીયાન્ત નામને ‘ભજતિ’ અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. અપૂપાન્મજતિ આ અર્થમાં અપૂપ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૨૦૫) થવાથી આપૂપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માલપૂઆને ભજનાર. અચિત્તાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશકાલવાચક નામથી ભિન્ન અચિત્ત જ વાચક દ્વિતીયાન્ત નામને ભજતિ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દેવદત્તં ભજતિ આ અર્થમાં સચિત્તવાચક તાદૃશ દેવદત્ત નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય ન થવાથી ‘ભજતિ ૬-૩-૨૦૪’ ની સહાયથી ‘પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩’ થી અણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દૈવદત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેવદત્તનો સેવક. અદેશેત્યાદિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દેશકાલવાચક તાદૃશ નામને મજતિ અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થતો નથી; તેથી સુજ્ઞ મજતિ અને હેમન્ત મજતિ અહીં દેશવાચક સુજ્ઞ અને કાલવાચક હેમન્ત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'મજતિ ૬-૩-૨૦૪' ની સહાયથી સુજ્ઞ નામને 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અને હેમન્ત નામને 'હેમન્તાદ્ ૦ ૬-૩-૧૧' થી અળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૧૧) થવાથી સૌઘ: અને હૈમનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સુઘ્નદેશનો સેવક. હેમન્ત કાલનું સેવન કરનાર. ॥૨૦૬॥

વાસુદેવા- ૬ ઝુનાદકઃ ૬।૩।૨૦૭॥

દ્વિતીયાન્ત વાસુદેવ અને અર્જુન નામને 'મજતિ' અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે. વાસુદેવ મજતિ અને અર્જુન મજતિ આ અર્થમાં વાસુદેવ અને અર્જુન નામને આ સૂત્રથી અક પ્રત્યય. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાસુદેવકઃ અને અર્જુનકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાસુદેવનો સેવક. અર્જુનનો સેવક. ॥૨૦૭॥

ગોત્ર-ક્ષત્રિયેભ્યોઽકઙ્ પ્રાયઃ ૬।૩।૨૦૮॥

ગોત્ર પ્રત્યયાન્ત અને ક્ષત્રિયાર્થક દ્વિતીયાન્ત નામને 'મજતિ' અર્થમાં પ્રાયઃ અકઙ્ પ્રત્યય થાય છે. ઔપગવં મજતિ અને નકુલં મજતિ આ અર્થમાં ઔપગવ અને નકુલ નામને આ સૂત્રથી અકઙ્ (અક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔપગવકઃ અને નકુલકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઔપગવનો (ઉપગુના અપત્યનો) સેવક. નકુલનો સેવક.

પ્રાયઃ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી દ્વિતીયાન્ત ગોત્રપ્રત્યયાન્ત અને ક્ષત્રિયાર્થક નામને 'મજતિ' અર્થમાં બહુલતયા જ અકચ્ પ્રત્યય થાય છે. તેથી પાણિન મજતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પાણિન (પણિનોડપત્યમ્) નામને અકચ્ પ્રત્યય ન થવાથી 'મજતિ ૬-૩-૨૦૪' ની સહાયથી 'દોરીઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાણિનીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાણિનનો સેવક. 'ક્ષત્રિયેભ્યઃ'—આ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચનનો જે નિર્દેશ છે—તે ક્ષત્રિયવિશેષના સંગ્રહ માટે છે. ॥૨૦૮॥

સરુપાદ્ દ્રેઃ સર્વે રાષ્ટ્રવત્ ૬।૩।૨૦૧॥

'રાષ્ટ્રક્ષત્રિયાત્ ૬-૧-૧૧૪'.... ઈત્યાદિ સૂત્રોથી સમાનવર્ણવાળા રાષ્ટ્રાર્થક અને ક્ષત્રિયાર્થક નામને અનુક્રમે રાજા અને અપત્યાર્થમાં જે દ્વિ સંજક અચ્ વગેરે પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું છે; તે રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રિય અર્થવાળા સ્વરૂપ નામથી વિહિત દ્વિ સંજક પ્રત્યય છે અન્તમાં જેના એવા (દ્વિ સંજક પ્રત્યયાન્ત) દ્વિતીયાન્ત નામને 'મજતિ' અર્થમાં રાષ્ટ્રની જેમ જ બધું એટલે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય થાય છે. અર્થાત્ રાષ્ટ્રવાચક નામને જે દ્વિ સંજક પ્રત્યય ('સૂ. નં. ૬-૧-૧૧૪' ઈત્યાદિથી) થાય છે; તે પ્રત્યયો અને તે પ્રકૃતિ (રાષ્ટ્રવાચક નામ સ્વરૂપ પ્રકૃતિ); દ્વિ સંજક તાદૃશ પ્રત્યયાન્ત દ્વિતીયાન્ત નામને મજતિ અર્થમાં પણ થાય છે.

વાર્જ્ય મજતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી વાર્જ્ય નામને (વૃજીનાં રાજા; વૃજેરપત્યં વા આ અર્થમાં વૃજિ નામને 'દુનાદિ ૬-૧-૧૧૮' થી વિહિત દ્વિ સંજક જ્ય પ્રત્યયાન્ત નામને) વૃજિ આદેશ (રાષ્ટ્રવાચક શબ્દાત્મક પ્રકૃતિ સ્વરૂપ આદેશ) તેમ જ 'વૃજિ-મદ્રાદ્ ૬-૩-૩૮' થી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વૃજિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાર્જ્ય (વૃજિ દેશનો રાજા અથવા વૃજિના અપત્ય) નો સેવક. આવી જ રીતે માદ્રં મજતિ આ અર્થમાં માદ્ર નામને; (મદ્રાણાં રાજા મદ્રસ્યાપત્યં વા આ અર્થમાં મદ્ર નામને 'પુરુમગધ ૬-૧-૧૧૬' થી વિહિત દ્વિ સંજક અણ્ પ્રત્યયાન્ત નામને) આ સૂત્રની સહાયથી મદ્ર આદેશ;

તથા ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મદ્રકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માદ્ર (માદ્ર દેશનો રાજા અથવા મદ્ર નું અપત્ય) નો સેવક. ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાણ્ડ્યં ભજતિ આ અર્થમાં પાણ્ડ્ય નામને; (પાણ્ડુનાં રાજા પાણ્ડોરપત્યં વાં આ અર્થમાં પાણ્ડુ નામને 'પાણ્ડોર્ઙ્ય' ૬-૧-૧૧૯' થી વિહિત દ્વિ સંજક ઙ્યણ પ્રત્યયાન્ત નામને) આ સૂત્રની સહાયથી પાણ્ડુ આદેશ તથા 'બહુવિષયેભ્યઃ ૬-૩-૪૫' થી અકઙ્ પ્રત્યય. 'અસ્વયં ૭-૪-૭૦' થી ડ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાણ્ડવકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાણ્ડ્ય (પાણ્ડુ દેશનો રાજા અથવા પાણ્ડુ નું અપત્ય) નો સેવક.

સરૂપાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિ પ્રત્યયાન્ત સરૂપ જ રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાર્થક દ્વિતીયાન્ત નામને 'ભજતિ' અર્થમાં બધું (પ્રકૃતિ-પ્રત્યય) રાષ્ટ્રની જેમ થાય છે. તેથી પૌરવાન્ ભજતિ આ અર્થમાં પૌરવ નામને, (પુરોરપત્વાનિ આ અર્થમાં અસરૂપ પુરુ નામને 'પુરુ-મગ્ધં ૬-૧-૧૧૬' થી વિહિત દ્વિ સંજક ઞણ પ્રત્યયાન્ત નામને) 'ભજતિ ૬-૩-૨૦૪' ની સહાયથી 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઞ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પૌરવીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દ્વિ સંજક પ્રત્યય સરૂપ ક્ષત્રિયવાચક નામથી વિહિત ન હોવાથી આ સૂત્રથી રાષ્ટ્રની જેમ બધું કાર્ય થતું નથી. અર્થ-પુરુના અપત્યોનો સેવક. અહીં પ્રક્રિયાન્તર્ગત તે તે સૂત્રોનો અર્થ વિચારવાથી આ સૂત્રાર્થ સ્પષ્ટ પક્ષે સમજાશે. ॥૨૦૧॥

દસ્તુત્યવિશિ ૬।૩।૨૧૦॥

તૃતીયાન્ત નામને તુલ્ય (એક સમાન) દિશા અર્થમાં યથાવિહિત ઞણ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સુદામ્ના ('સહાર્યે ૨-૨-૪૫' થી તૃતીયા) એકવિક્ આ અર્થમાં સુદામન્ નામને આ સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિં ૬-૧-૧૩' થી ઞણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. સૌદામન નામને 'અળજેં ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સૌદામની વિદ્યુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુદામન્ પર્વત જે દિશામાં છે તે દિશામાં વર્તનારી

વિજળી. (સુદામન્ + અણ્ આ અવસ્થામાં 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ લોપની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો 'અણિ ૭-૪-૫૨' થી નિષેધ થાય છે.) ॥૨૧૦॥

તસિ: ૬।૩।૨૧૧॥

તૃતીયાન્ત નામને તુલ્ય - એક દિશા અર્થમાં તસિ (તસ) પ્રત્યય થાય છે. સુદામ્ના તુલ્યદિક્ આ અર્થમાં સુદામન્ નામને આ સૂત્રથી તસિ પ્રત્યય. 'નાન્નો નો૦ ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સુદામતો વિદ્યુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સુદામન્ પર્વતની દિશામાં રહેનારી વિજળી. પૂર્વ સૂત્રથી યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યયો તે તે નામને વિહિત છે. આ સૂત્રથી સામાન્યપણે બધા નામથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તસિ પ્રત્યય વિહિત છે. તસિ પ્રત્યયાન્ત અવ્યય છે. ॥૨૧૧॥

યન્ચોરસ: ૬।૩।૨૧૨॥

તૃતીયાન્ત ઉરસ્ નામને તુલ્ય-એક દિશા અર્થમાં ય અને તસિ (તસ) પ્રત્યય થાય છે. ઉરસા તુલ્યદિક્ - આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ય અને તસિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉરસ્ય: અને ઉરસ્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-હૃદયની દિશામાં વર્તનાર. ॥૨૧૨॥

સેર્નિવાસાદસ્ય ૬।૩।૨૧૩॥

નિવાસાર્થક પ્રથમાન્ત નામને; ષષ્ઠ્યર્થમાં (તે નિવાસે - છે જેનો એ અર્થમાં) યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સુષ્ણો નદી ત્રા નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી સુષ્ણ નામને 'પ્રાગ્ જિ૦ ૬-૧-૧૩' થી અણ્ પ્રત્યય; અને નદી નામને 'નદ્યાદે૦ ૬-૩-૨' થી ઇયણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ:૦ ૭-

૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ; ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ.
'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌષ્ઠ:
અને નાદેય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઋદ્ધિ દેશમાં રહેનાર. નદીમાં
રહેનાર. ॥૨૧૩॥

આભિજનાત્ ૬।૩।૨૧૪॥

અભિજનો = પૂર્વબાન્ધવો. અભિજનો સમ્બન્ધી (આભિજન:) નિવાસાર્થક
પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત અણ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. સુજ્ઞ
આભિજનો નિવાસોડસ્ય, અને રાષ્ટ્રમાભિજનો નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં આ
સૂત્રની સહાયથી 'પ્રાગ્ જિ ૦ ૬-૧-૧૩' થી સુજ્ઞ નામને અણ્ પ્રત્યય; અને
'રાષ્ટ્રાદિય: ૬-૩-૩' થી રાષ્ટ્ર નામને ઇય પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી સૌષ્ઠ:
અને રાષ્ટ્રિય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-પોતાના પૂર્વબન્ધુઓના
નિવાસભૂત ઋદ્ધિ દેશમાં રહેનાર. પોતાના પૂર્વબન્ધુઓના નિવાસભૂત રાષ્ટ્રમાં
રહેનાર. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૨૧૩, ૬-૩-૩.) ॥૨૧૪॥

શણ્ડિકાદેર્ણ્ય: ૬।૩।૨૧૫॥

શણ્ડિકાદિ ગણપાઠમાંનાં શણ્ડિક વગેરે આભિજન નિવાસાર્થક (જુઓ
સૂ. નં. ૬-૩-૨૧૪) પ્રથમાન્ત નામને; ષષ્ઠ્યર્થમાં ણ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે.
શણ્ડિક: કૂચવારો વાડાભિજનો નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં શણ્ડિક અને
કૂચવાર નામને આ સૂત્રથી ણ્ય (ય) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર
અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય
અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શણ્ડિક્ય: અને કૌચવાર્ય: આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થ ક્રમશઃ- આભિજન (પૂર્વબન્ધુઓના) નિવાસસ્વરૂપ શણ્ડિકમાં
રહેનાર. આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ કૂચવારમાં રહેનાર. ॥૨૧૫॥

સિન્ધ્વાદેરજ્ઞ દ્વારે ૧૯૧૧

સિન્ધ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં સિન્ધુ વગેરે આભિજન નિવાસાર્થક (જુઓ સૂ. નં. ૬-૩-૨૧૪) પ્રથમાન્ત નામને; ષષ્ઠ્યર્થમાં અજ્(અ) પ્રત્યય થાય છે. સિન્ધુર્વણુ વાડાભિજનો નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં સિન્ધુ અને વર્ણુ નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ; અને હ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અસ્વયં ૦ ૭-૪-૭૦' થી અન્ત્ય ઉ ને અવ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી સૈન્ધવઃ અને વાર્ણવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ સિન્ધુદેશમાં રહેનાર. આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ વર્ણુ દેશમાં રહેનાર. ૧૨૧૬

સલાતુરાદીયજ્ઞ દ્વારે ૧૯૧૧

આભિજન (પૂર્વબન્ધુઓના) નિવાસાર્થક પ્રથમાન્ત સલાતુર નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈયજ્ (ઈય) પ્રત્યય થાય છે. સલાતુર આભિજનો નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં સલાતુર નામને આ સૂત્રથી ઈયજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સલાતુરીયઃ પાણિનિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આભિજન નિવાસભૂત સલાતુર દેશમાં રહેનારા પાણિની ઋષિ. ૧૨૧૭

તૂદી-વર્મત્યા ઇયજ્ દ્વારે ૧૯૧૧

આભિજન (પૂર્વબન્ધુઓના) નિવાસાર્થક પ્રથમાન્ત તૂદી અને વર્મતી નામને; ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇયજ્ (ઇય) પ્રત્યય થાય છે. તૂદી વર્મતી વાડાભિજનો નિવાસોડસ્ય આ અર્થમાં તૂદી અને વર્મતી નામને આ સૂત્રથી ઇયજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઊ અને ઞ ને વૃદ્ધિ ઔ અને ઞ આ આદેશ.

‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ર્દ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈદેયઃ અને વાર્મતેયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ તૂટી દેશમાં રહેનાર. આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ વર્મતી દેશમાં રહેનાર. ॥૨૧૮॥

ગિરેરીયો ૬ સ્ત્રાજીવે ૬૩૧૨૧૧॥

આભિજન- (પૂર્વબાન્ધવોના) નિવાસાર્થક પ્રથમાન્ત પર્વતવિશેષવાચક નામને; અસ્ત્રાજીવ (અસ્ત્રમાજીવો જીવિકા યસ્ય)-શસ્ત્રજીવી સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં ર્દ્ય પ્રત્યય થાય છે. હૃદ્ગોલ આભિજનો નિવાસોઽસ્યાસ્ત્રાજીવસ્ય આ અર્થમાં હૃદ્ગોલ નામને આ મૂત્રથી ર્દ્ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હૃદ્ગોલીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આભિજન નિવાસ સ્વરૂપ હૃદ્ગોલ પર્વતમાં રહેનાર શસ્ત્રજીવી. ॥૨૧૯॥

જયસ્તમ્બાન્..... આશય એ છે કે- દિગ્વિજય (યાત્રા) કરીને રાજા; પ્રથમ પોતાની સીમાના ચિહ્નરૂપે સીમા પર જયસ્તમ્બો ઊભા કરે છે. પછી એ ઉજવણી રૂપે ઠેર ઠેર માંડવા બાંધી ઉત્સવો કરે છે. જેમાં કેસર કુંકુમ વગેરે પૂજાદ્રવ્યોથી દેવગુરુ વગેરેની પૂજા કરે છે; અને આવી રીતે ઉજવાયેલા વિજયથી રાજાનો યશ- તેજ જગતમાં વિસ્તરે છે. રાજાઓની આવી રીત મુજબ-

સિદ્ધધરાજે પોતાની સીમાને સૂર્યવનારા જયસ્તમ્બો પૃથ્વીને છેડે, દરિયાના કાંઠે જ્યાં ભરતીના પાણી પહોંચે ત્યાં સ્થાપ્યા છે. એટલે કે સમગ્ર પૃથ્વીને પોતાના અધિકારમાં સમાવી છે. આવા ભવ્ય વિજયની ઉજવણી માટે બાંધેલા, પવિત્ર અને ઉજ્જવલ ગુણોથી શ્રેષ્ઠ એવા ચંદરવાઓ (માંડવા) થી સકલ બ્રહ્માંડને ઠાંકી દીધું છે. એટલે કે સમસ્ત પૃથ્વી પર સિદ્ધધરાજના વિજયનો ઉત્સવ ઉજવાય છે. આ ઉત્સવમાં વપરાતા યશ અને તેજ સ્વરૂપ કેસર કુંકુમાદિ પૂજાદ્રવ્યોથી સકલભુવનોને વિપ્ત કર્યા છે. એટલે કે સમ્પૂર્ણ વિધિથી સકલ પૂજ્યતત્ત્વોની પૂજા કરી છે. - આવો ભવ્ય વિજયાનંદ માણ્યા

પછી પણ, શું સિદ્ધરાજ વિરામ લે છે? અર્થાદ્ નથી લેતો. હજી પણ બીજા દેશો જીતવાનો એનો પ્રયાસ ચાલુ રહેવાનો. (પ્રકૃત જયસ્તમ્ભાન્.... આ શ્લોકમાં કૃતો યાત્રાનન્દો વિરમતિ ના સ્થાને કૃતે યાત્રાનન્દે વિરમતિ હિ- આવો પાઠ હોવો જોઈએ.)

**इति श्रीसिद्धसेवकचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविरणे
षष्ठेऽध्याये तृतीयः पादः ।**

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिमेधसाम् ।
व्याख्यातमुपकाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

॥ अथ प्रारभ्यते षष्ठेऽध्याये चतुर्थः पादः ॥

इकण् ६।४।१॥

આ ચતુર્થ પાદની સમાપ્તિ સુધી અપવાદભૂત સૂત્રોને છોડીને અન્ય સૂત્રોમાં ઇકણ્ પ્રત્યયનો અધિકાર જાણવો. ॥૧॥

तेन जित-जयद् - दीव्य-खनत्सु ६।४।२॥

તૃતીયાન્ત નામને જિત; જયતિ; દીવ્યતિ અને ખનતિ આ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. અસૈર્જિતમ્; અસૈર્જયતિ અસૈર્દીવ્યતિ વા અને અબ્રૂયા ખનતિ આ અર્થમાં અક્ષ અને અપ્રી નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આક્ષિકમ્ આક્ષિકઃ અને આપ્રિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ પાસાથી જિતપાયેલું. પાસાથી જિતનાર અથવા રમનાર. અભી (લાકડાનું બરછી જેવું તીક્ષ્ણ અગ્રભાગવાળું ખોદવાનું સાધનવિશેષ) થી ખોદનાર. ॥૨॥

संस्कृते ६।४।३॥

તૃતીયાન્ત નામને સંસ્કૃત અર્થમાં ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. દઘ્ના સંસ્કૃતમ્ અને વિઘ્નયા સંસ્કૃતમ્ આ અર્થમાં દધિ અને વિઘ્ના નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ અને ઈ ને વૃદ્ધિ આ અને ઐ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાધિકમ્ અને વૈધિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - દહીંથી સંસ્કાર કરાયેલું. વિઘ્નાથી સંસ્કૃત. અહીં લઘુવૃત્તિમાં દાક્ષિકમ્ આવો

પાઠ છે. તેના સ્થાને બૃહદ્વૃત્તિ મુજબ દાધિકમ્ આવો પાઠ યોગ્ય લાગે છે.

॥૩॥

કુલત્થ-કોપાન્ત્યાદન્ ૬।૪।૪॥

તૃતીયાન્ત કુલત્થ નામને તેમ જ કોપાન્ત્ય (કુ છે ઉપાન્ત્ય જેમાં તેવા) નામને સંસ્કૃત અર્થમાં અણ (અ) પ્રત્યય થાય છે. કુલત્થૈઃ સંસ્કૃતમ્ અને તિત્તિડીકેન સંસ્કૃતમ્ આ અર્થમાં કુલત્થ નામને અને કોપાન્ત્ય તિત્તિડીક નામને આ સૂત્રથી અણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ અને ઇ ને વૃદ્ધિ ઔ અને એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌલત્થમ્ અને તૈત્તિડીકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કુલત્થ (કળથી) ધાન્યથી સંસ્કૃત. તિત્તિડીક અંજનવિશેષથી સંસ્કૃત.

॥૪॥

સંસૃષ્ટે ૬।૪।૫॥

તૃતીયાન્ત નામને સંસૃષ્ટ અર્થમાં ઇકણ પ્રત્યય થાય છે. દઘ્ના સંસૃષ્ટમ્ આ અર્થમાં દધિ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ પ્રત્યાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-૩) થવાથી દાધિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દહીંથી સંસૃષ્ટ - મિશ્રિત. ॥૫॥

લવણાદઃ ૬।૪।૬॥

તૃતીયાન્ત લવણ નામને સંસૃષ્ટ અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. લવણેન સંસૃષ્ટઃ આ અર્થમાં લવણ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લવણઃ સૂપઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મીઠાથી મિશ્રિત દાળ. ॥૬॥

ચૂર્ણ-મુદ્ગાભ્યામિનણૌ ૬।૪।૭॥

સંસૃષ્ટ અર્થમાં તૃતીયાન્ત ચૂર્ણ નામને ઇન્ અને મુદ્ગ નામને અણ્ પ્રત્યય થાય છે. ચૂર્ણઃ સંસૃષ્ટાઃ અને મુદ્ગૈઃ સંસૃષ્ટા આ અર્થમાં ચૂર્ણ અને મુદ્ગ નામને આ સૂત્રથી ક્રમશઃ ઇન્ અને અણ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. મૌદ્ગ નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ચૂર્ણનોડપૂપાઃ અને મૌદ્ગી યવાગૂઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- લોટથી મિશ્રિત માલપૂડા. મગથી મિશ્રિત જવની રાબ. ॥૭॥

વ્યઞ્જનેભ્ય ઉપસિક્તે ૬।૪।૮॥

વ્યઞ્જન (રસાવાળા શાક દાળ વગેરે) વાચક તૃતીયાન્ત નામને ઉપસિક્ત અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. તૈલેનોપસિક્તમ્ આ અર્થમાં તૈલ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૈલિકં શાકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તેલથી ઉપસિક્ત શાક. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ખાવા માટે જે ભોજ્યાદિ લેવાય છે; તેને ઉપસિક્ત કહેવાય છે. યાળી વગેરે ઉપસિક્ત નથી. ઉપસિક્ત અર્થમાં યદ્યપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇકણ્ પ્રત્યય 'સંસૃષ્ટે ૬-૪-૫' થી સિદ્ધ જ છે; પરન્તુ વ્યઞ્જનાર્થક તૃતીયાન્ત નામને ઉપસિક્ત સ્વરૂપ જ સંસૃષ્ટ અર્થમાં અને ઉપસિક્ત સ્વરૂપ સંસૃષ્ટ અર્થમાં વ્યઞ્જનાર્થક જ તાદૃશ નામને ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે - આવા નિયમ માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. તેથી સૂપેન સંસૃષ્ટા સ્થાલી અને ઉદકેનોપસિક્ત ઔદનઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી કે 'સંસૃષ્ટે ૬-૪-૫' થી પણ સૂપ અને ઉદક નામને ઇકણ્ પ્રત્યય થતો નથી. ॥૮॥

તરતિ ૬।૪।૧॥

તૃતીયાન્ત નામને તરતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉડુપેન તરતિ આ અર્થમાં ઉડુપ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔડુપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ત્રાપાથી તરનાર. ॥૧॥

નૌ-દિસ્વરાદિકઃ ૬।૪।૧૦॥

તૃતીયાન્ત - નૌ નામને અને દિસ્વરી (બે સ્વરવાળા) નામને 'તરતિ' અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. નાવા તરતિ અને બાહુભ્યાં તરતિ આ અર્થમાં નૌ અને બાહુ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'ઔદૌં ૧-૨-૨૪' થી ઔ ને આવ્ આદેશ. 'ઋવર્ણો ૭-૪-૭૧' થી બાહુ નામથી પરમાં રહેલા ઇક ના ઇ નો લોપ.... વગેરે કાર્ય થવાથી નાવિકા ('આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્ પ્રત્યય.) અને બાહુકા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નૌકાથી તરનારી. બે ભુજાઓથી તરનારી. ॥૧૦॥

ચરતિ ૬।૪।૧૧॥

તૃતીયાન્ત નામને ચરતિ (અતિ, ગચ્છતિ) અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. હસ્તિના ચરતિ (ગચ્છતિ) અને દધ્ના ચરતિ (અતિ) આ અર્થમાં હસ્તિન્ અને દધિ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નોડપદ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હાસ્તિકઃ અને દાધિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હાથીથી જનાર. દહીંથી (દહીંની સાથે) ખાનાર. ॥૧૧॥

પપદિરિકટ્ ૬૧૪૧૨॥

પપાદિ ગણપાઠમાંનાં પર્પ વગેરે તૃતીયાન્ત નામને ચરતિ અર્થમાં ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. પર્પેણ ચરતિ અને અશ્વેન ચરતિ આ અર્થમાં પર્પ અને અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પર્પિકી અને અશ્વિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પર્પથી ચાલનારી-લૂલી. ઘોડાથી ચાલનારી. ॥૧૨॥

પદિકઃ ૬૧૪૧૩॥

તૃતીયાન્ત પાદ નામને ચરતિ અર્થમાં ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પાદ નામને પદ્ આદેશ થાય છે. પાદાભ્યાં ચરતિ આ અર્થમાં પાદ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય; અને પાદ ને પદ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પદિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પગથી ચાલનાર. ॥૧૩॥

શ્વગણાદ્ વા ૬૧૪૧૪॥

તૃતીયાન્ત શ્વગણ નામને ચરતિ અર્થમાં ઇકટ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. શ્વગણેન ચરતિ આ અર્થમાં શ્વગણ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય... વગેરે કાર્ય (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-૧૨) થવાથી શ્વગણિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ચરતિ ૬-૪-૧૧' થી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-૨) શ્વાગણિકઃ (સ્ત્રીલિંગમાં શ્વાગણિકી) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કૂતરાઓથી ચાલનારી. કૂતરાઓથી ચાલનાર. ॥૧૪॥

વેતનાદે જીવતિ ૬।૪।૧૫॥

વેતનાદિ ગણપાઠમાંનાં વેતન વગેરે તૃતીયાન્ત નામને જીવતિ અર્થમાં
ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. વેતનેન જીવતિ અને વાહેન જીવતિ આ અર્થમાં વેતન
અને વાહ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી
આદ્યસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ
વગેરે કાર્ય થવાથી વૈત્તનિકઃ અને વાહિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
વેતનથી (નોકરીથી) જીવનાર. ભારવહન કરીને જીવનાર. ॥૧૫॥

વ્યસ્તાચ્ચ ક્રય- વિક્રયાદિકઃ ૬।૪।૧૬॥

તૃતીયાન્ત સમસ્ત અને વ્યસ્ત ક્રય અને વિક્રય નામને જીવતિ અર્થમાં
ઇક પ્રત્યય થાય છે. ક્રયવિક્રયેણ ક્રયેણ વિક્રયેણ વા જીવતિ આ અર્થમાં
સમસ્ત ક્રયવિક્રય નામને અને વ્યસ્ત ક્રય અને વિક્રય નામને આ સૂત્રથી
ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી
ક્રયવિક્રયિકઃ ક્રયિકઃ અને વિક્રયિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
ખરીદી અને વિક્રી કરીને જીવનાર. ખરીદી કરીને જીવનાર. વિક્રી કરીને
જીવનાર. ॥૧૬॥

વસ્નાત્ ૬।૪।૧૭॥

તૃતીયાન્ત વસ્ન નામને જીવતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. વસ્નેન જીવતિ
આ અર્થમાં વસ્ન નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી
અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વસ્નિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
વસ્ન (મૂલ્ય-મજૂરી) થી જીવનાર. ॥૧૭॥

આયુષાદીયન્ચ ૬।૪।૧૮॥

તૃતીયાન્ત આયુધ નામને જીવતિ અર્થમાં ઈય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. આયુધેન જીવતિ આ અર્થમાં આયુધ નામને આ સૂત્રથી ઈય અને ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આયુધીયઃ અને આયુધિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આયુધ (હથિયાર) થી જીવનાર. ॥૧૮॥

વ્રાતાદીનઞ્ ૬।૪।૧૯॥

તૃતીયાન્ત વ્રાત નામને જીવતિ અર્થમાં ઈનઞ્ (ઈન) પ્રત્યય થાય છે. વ્રાતેન જીવતિ આ અર્થમાં વ્રાત નામને આ સૂત્રથી ઈનઞ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. વ્રાતીન નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ (આ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્નઃ વ્રાતીના નામને ‘વ્રાતીના ભાર્યા યસ્ય’ આ વિગ્રહમાં ભાર્યા નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી વ્રાતીનાભાર્યાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વ્રાતથી જીવિકા ચલાવનારી ભાર્યાવાળો. ભિન્ન પ્રકારના અનિયત પ્રવૃત્તિવાળા શરીરશ્રમથી જીવનારા લોકોના સમુદાયો અથવા તેમનું કાર્ય વ્રાત કહેવાય છે. ઈનઞ્ પ્રત્યય જિત્ છે. તે વૃદ્ધિનો હેતુ હોવાથી ‘તદ્વિધતઃ ૦ ૩-૨-૫૫’ થી વ્રાતીના નામને પુંવદ્ ભાવનો નિષેધ થાય છે. ॥૧૯॥

નિર્વૃત્તે ૬ ક્ષયૂતાદેઃ ૬।૪।૨૦॥

અક્ષયૂતાદિ ગણપાઠમાંનાં અક્ષયૂત વગેરે તૃતીયાન્ત નામને નિર્વૃત્ત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અક્ષયૂતેન નિર્વૃત્તમ્ અને જઙ્ઘાપ્રહતેન નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં અક્ષયૂત અને જઙ્ઘાપ્રહત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી

અન્ટ્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આક્ષદ્યૂતિકમ્ અને જાઙ્ઘાપ્રહતિકમ્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાસાના જીગારથી થયેલું વૈર. જંઘાના
આઘાતથી થયેલું વૈર. ॥૨૦॥

ભાવાદિમઃ ૬૧૪૧૨૧॥

ભાવવાચક પ્રત્યય (ઘજ્ વગેરે) અન્તમાં છે જેના એવા તૃતીયાન્ત નામને
નિર્વૃત્ત અર્થમાં ઇમ પ્રત્યય થાય છે. પાકેન નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં પાક નામને
આ સૂત્રથી ઇમ પ્રત્યય. અન્ટ્ય અ નો ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી લોપ વગેરે
કાર્ય થવાથી પાકિમમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાક (રાંધવું તે) થી
થયેલું. ॥૨૧॥

યાચિતા ૬ પમિત્યાત્ કળ્ ૬૧૪૧૨૨॥

તૃતીયાન્ત યાચિત અને અપમિત્ય (યપ્ (ત્વા) પ્રત્યયાન્ત અવ્યય) નામને
નિર્વૃત્ત અર્થમાં કળ્ પ્રત્યય થાય છે. યાચિતેન નિર્વૃત્તમ્ અને અપમિત્ય નિર્વૃત્તમ્
આ અર્થમાં યાચિત નામને અને અપમિત્ય નામને આ સૂત્રથી કળ્ (ક) પ્રત્યય.
‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી
યાચિતકમ્ અને આપમિત્યકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માંગવાથી
થયેલું. અપમિત્ય (પ્રતિદાન) થી થયેલું. ॥૨૨॥

હરત્યુત્સઙ્ગાદેઃ ૬૧૪૧૨૩॥

ઉત્સઙ્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં ઉત્સઙ્ગ વગેરે તૃતીયાન્ત નામને હરતિ અર્થમાં
ઙ્કળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઉત્સઙ્ગેન હરતિ અને ઉત્રુપેન હરતિ આ અર્થમાં ઉત્સઙ્ગ
અને ઉત્રુપ નામને આ સૂત્રથી ઙ્કળ્ (ઙ્ક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી
આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ટ્ય અ નો

લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔત્સર્ગિકઃ અને ઔત્રુપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉત્સર્ગ (ખોળો, મધ્યભાગ) થી હરનાર. ઉત્રુપથી હરનાર. ॥૨૩॥

મસ્ત્રાદેરિકટ્ ૬।૪।૨૪॥

મસ્ત્રાદિ ગણપાઠમાંનાં મસ્ત્રા વગેરે તૃતીયાન્ત નામને હરતિ અર્થમાં ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. મસ્ત્રયા હરતિ અને મરટેન હરતિ આ અર્થમાં મસ્ત્રા અને મરટ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી મસ્ત્રિકી અને મરટિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધમણ વડે હરનાર કુંભાર વડે હરણ કરનાર. ॥૨૪॥

વિવધ-વીવધાદ્ વા ૬।૪।૨૫॥

તૃતીયાન્ત વિવધ અને વીવધ નામને હરતિ અર્થમાં વિકલ્પથી ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. વિવધેન વીવધેન વા હરતિ આ અર્થમાં વિવધ અને વીવધ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી વિવધિકી અને વીવધિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘ઇકળ્ ૬-૪-૭’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૭’ થી આઘ સ્વર ઇ અને ઈ ને વૃદ્ધિ ઈ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પુલ્લિંગમાં વૈવધિકઃ (બંને સ્થાને) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- માર્ગથી લઈ જનારી. માર્ગથી લઈ જનાર. ॥૨૫॥

કુટિલિકાયા અળ્ ૬।૪।૨૬॥

તૃતીયાન્ત કુટિલિકા નામને હરતિ અર્થમાં અળ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. કુટિલિકયા હરતિ આ અર્થમાં કુટિલિકા નામને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કૌટિલિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કુટિલિકા (અંગારા લઈ જવાનું સાધનવિશેષ) થી લઈ જનાર સુધાર વગેરે. ॥૨૬॥

ઑજસ્ સહોઽમ્ભસો વર્તતે ૬।૪।૨૭॥

તૃતીયાન્ત ઓજસ્ સહસ્ અને અમ્ભસ્ નામને વર્તતે અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઓજસા સહસા અમ્ભસા વા વર્તતે આ અર્થમાં ઓજસ્ સહસ્ અને અમ્ભસ્ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઓ અને ઝ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી ઔજસિકઃ સાહસિકઃ અને આમ્ભસિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બલવાન. સાહસિક-પરાક્રમી. પાણીની સાથે રહેનાર. ॥૨૭॥

તં પ્રત્યનોલોમિપ-કૂલાત્ ૬।૪।૨૮॥

પ્રતિ અથવા અનુ પૂર્વપદ છે જેનું અને લોમ ઈપ અને કૂલ શબ્દ છે અન્તમાં જેના, એમાં દ્વિતીયાન્ત નામને વર્તતે અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રતિલોમમ્ અનુલોમમ્ પ્રતીપમ્ અન્વીપમ્ પ્રતિકૂલમ્ અનુકૂલમ્વા આ અર્થમાં પ્રતિલોમ અનુલોમ પ્રતીપ અન્વીપ પ્રતિકૂલ અને અનુકૂલ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાતિલોમિકઃ; આનુલોમિકઃ; પ્રાતિપિકઃ; આન્વીપિકઃ; પ્રાતિકૂલિકઃ અને આનુકૂલિકઃ

આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિપરીત રહેનાર. સીધો રહેનાર. વિરુદ્ધ રહેનાર. અનુકૂલ રહેનાર. પ્રતિકૂલ રહેનાર. અનુકૂલ રહેનાર. ॥૨૮॥

પરિમુખપાર્શ્વત્ ૬૧૪૨૧॥

પરિ શબ્દ છે પૂર્વપદ જેનું અને મુખ અથવા પાર્શ્વ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને વર્તે અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. પરિમુખ વર્તે અને પરિપાર્શ્વ વર્તે આ અર્થમાં પરિમુખ અને પરિપાર્શ્વ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૨૮) પારિમુખિકઃ અને પારિપાર્શ્વિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સામે અથવા વિરુદ્ધ-દૂર રહેનાર. પાસે અથવા દૂર રહેનાર. ॥૨૯॥

રક્ષદુઃસ્થિતોઃ ૬૧૪૩૦॥

દ્વિતીયાન્ત નામને રક્ષતિ અને ઉઝ્ઘતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. નગરં રક્ષતિ અને બદરાણ્યુઝ્ઘતિ આ અર્થમાં નગર અને બદર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૨૮) નાગરિકઃ અને બાદરિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નગરની રક્ષા કરનાર. બોર વીણનાર. (ભેગા કરનાર). ॥૩૦॥

પક્ષિ- મત્સ્ય- મૃગાર્થાદ્ જતિ ૬૧૪૩૧॥

દ્વિતીયાન્ત પક્ષિ મત્સ્ય અને મૃગ અર્થવાળા નામને જતિ અર્થમાં ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. પક્ષિણો હન્તિ; મત્સ્યાન્ હન્તિ અને મૃગાન્ હન્તિ આ અર્થમાં પક્ષિન્ મત્સ્ય અને મૃગ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઝ અને ઋને વૃદ્ધિ આ અને આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ. 'નોડપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ત્ય ઇન્ નો

લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાક્ષિકઃ માત્સ્યિકઃ અને માર્ગિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તદ્દર્થક (પક્ષિ વગેરે અર્થવાળા) નામોને ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી પક્ષિ વગેરેના પર્થાયવાચક નામોને અથવા વિશેષવાચક નામોને પણ આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પક્ષીઓને મારનાર. માછલીઓને મારનાર. અરણ્ય પશુઓને મારનાર. ॥૩૧॥

પરિપન્થાત્ તિષ્ઠતિ ચ ૬।૪।૩૨॥

દ્વિતીયાન્ત પરિપથ નામને તિષ્ઠતિ અને ઘ્નતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરિપન્થં તિષ્ઠતિ હન્તિ વા આ અર્થમાં પરિપથ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. સૂત્રમાં પન્થ આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી પથ ને પન્થ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારિપન્થિકશ્ચૈરઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રસ્તાને છોડીને રહેનાર. રસ્તા પર રોકીને મારનાર ચોર. ॥૩૨॥

પરિપથાત્ ૬।૪।૩૩॥

દ્વિતીયાન્ત પરિપથ નામને તિષ્ઠતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરિપથં તિષ્ઠતિ આ અર્થમાં પરિપથ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-૩૨) પારિપથિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- રસ્તાને રોકીને અથવા છોડીને રહેનાર. ॥૩૩॥

અવૃદ્ધે ગૃહ્ણતિ ગૃહ્યે ૬।૪।૩૪॥

વૃદ્ધિ નામને છોડીને અન્ય દ્વિતીયાન્ત નામને ગૃહ્ણતિ અર્થમાં નિન્દા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વિગુણં ગૃહ્ણતિ આ અર્થમાં

દ્વિગુણ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિગુણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે, અર્થ- ડબલ ગ્રહણ કરનાર. (ઓછું આપીને વધારે ગ્રહણ કરતો હોવાથી અહીં નિન્દા જણાય છે.) ॥૩૪॥

કુસીદાદિકટ્ ૬।૪।૩૫॥

દ્વિતીયાન્ત કુસીદ નામને નિન્દા ગમ્યમાન હોય તો ગૃહ્ણતિ અર્થમાં ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. કુસીદં ગૃહ્ણતિ અર્થમાં કુસીદ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૨) કુસીદિકી આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થ- કુસીદને (વ્યાજ મેળવવા આપેલા દ્રવ્યને) ગ્રહણ કરનારી. ॥૩૫॥

દશૈકાદશાદિકશ્ચ ૬।૪।૩૬॥

દ્વિતીયાન્ત દશૈકાદશ નામને નિન્દા ગમ્યમાન હોય તો ગૃહ્ણતિ અર્થમાં ઇક અને ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. દશૈકાદશાન્ ગૃહ્ણતિ આ અર્થમાં દશૈકાદશ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇકટ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ઇક પ્રત્યયાન્ત દશૈકાદશિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં આષ્ પ્રત્યય; ઇકટ્ પ્રત્યયાન્ત દશૈકાદશિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દશૈકાદશિકા અને દશૈકાદશિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-(એક આપીને) એકવીશ લેનારી. (દશમિરેકાદશ દશૈકાદશાઃ અહીં સૂત્રનિર્દેશથી જ અન્ત્ય ન્ ને અ આદેશ થવાથી દશૈકાદશાન્ આવો પ્રયોગ કર્યો છે. અન્યથા દશૈકાદશ આવો પ્રયોગ થાત.) ॥૩૬॥

અર્થ-પદ-પદોત્તર-લલામ-પ્રતિકળ્ઠાત્ ૬।૪।૩૭॥

દ્વિતીયાન્ત અર્થ, પદ, પદ નામ છે ઉત્તર પદ જેનું એવું નામ; લલામ અને પ્રતિકળ્ઠ નામને ગૃહ્ણતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થમ્ પદમ્ પૂર્વપદમ્ લલામમ્ પ્રતિકળ્ઠમ્ વા ગૃહ્ણાતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી અર્થ પદ પૂર્વપદ લલામ અને પ્રતિકળ્ઠ નામને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આર્થિક; પાદિક; પૌર્વપદિક; લાલામિક; અને પ્રાતિકળ્ઠિક: આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થ ક્રમશઃ- અર્થઞ્ઞકરનાર. પદઞ્ઞકરનાર. પૂર્વપદઞ્ઞકરનાર. ધ્વજ ઞ્ઞકરનાર. કંઠ સુધી ઞ્ઞકરનાર. ॥૩૭॥

પરદારાદિભ્યો ગચ્છતિ ૬।૪।૩૮॥

પરદારાદિ ગ્ઞપાઠમાંનાં પરદારા વગેરે દ્વિતીયાન્ત નામને ગચ્છતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પરદારાન્ ગચ્છતિ અને ગુરુદારાન્ ગચ્છતિ આ અર્થમાં પરદારા અને ગુરુદારા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને તેમ જ ઉ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારદારિક: અને ગૌરુદારિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પરસ્ત્રી પાસે જનાર. ગુરુપત્ની પાસે જનાર. ॥૩૮॥

પ્રતિપથાદિકશ્ચ ૬।૪।૩૯॥

દ્વિતીયાન્ત પ્રતિપથ નામને ગચ્છતિ અર્થમાં ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રતિપથં (પન્થાનં પન્થાનં પ્રતિ પથોઽભિમુખં વા પ્રતિપથમ્) ગચ્છતિ આ અર્થમાં પ્રતિપથ નામને આ સૂત્રથી ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-

૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ઇકળ્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રતિપદિકઃ અને પ્રાતિપદિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દરેક રસ્તે અથવા માર્ગાભિમુખ જનાર. ॥૩૧॥

માથોત્તરપદ-પદચ્ચાક્રન્દાદ્ ધાવતિ ૬૧૪૪૦॥

દ્વિતીયાન્ત માથોત્તર પદક નામ (માથ શબ્દ ઉત્તરપદ છે જેનું એવું નામ) તેમજ પદવી અને આક્રન્દ નામને ધાવતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. દણ્ડમાથં (દણ્ડ ઇવ માથો દણ્ડમાથ ક્રજુમાર્ગસ્તમ્) ધાવતિ; પદવીં ધાવતિ અને આક્રન્દં ધાવતિ આ અર્થમાં દણ્ડમાથ પદવી અને આક્રન્દ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાણ્ડમાથિકઃ પાદવિકઃ અને આક્રન્દિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દડ જેવા સીધા માર્ગે દોડનાર. માર્ગે દોડનાર. જ્યાં આક્રંદ થાય છે તે દેશમાં દોડનાર. ॥૪૦॥

પશ્ચાત્યનુપદાત્ ૬૧૪૪૧॥

પશ્ચાત્ અર્થ છે જેનો એવા દ્વિતીયાન્ત અનુપદ નામને ધાવતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અનુપદં ધાવતિ આ અર્થમાં અનુપદ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૪૦) આનુપદિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાછળ દોડનાર. ॥૪૧॥

સુસ્નાતાદિચ્ચઃ પૃચ્છતિ ૬૧૪૪૨॥

સુસ્નાતાદિ ગણપાઠમાંનાં સુસ્નાત વગેરે દ્વિતીયાન્ત નામને પૃચ્છતિ અર્થમાં

इकण् प्रत्यय थाय છે. સુસ્નાતં પૃચ્છતિ અને સુઘરાત્રં પૃચ્છતિ આ અર્થમાં સુસ્નાત અંને સુઘરાત્ર નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૌસ્નાતિકઃ અને સૌઘરાત્રિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સાઠં સ્નાન કર્યું-એમ પૂછનાર. સુખે કરી રાત્રિ પસાર થઈ એમ પૂછનાર. ॥૪૨॥

પ્રભૂતાદિભ્યો બ્રુવતિ ૬।૪।૪૩॥

પ્રભૂતાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વિતીયાન્ત પ્રભૂત વગેરે નામને બ્રુવતિ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રભૂતં પર્યાપ્તં (ક્રિયાવિશેષણ) વા બ્રૂતે આ અર્થમાં પ્રભૂત અને પર્યાપ્ત નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાભૂતિકઃ અને પાર્યાપ્તિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઘણું બોલનાર. પૂર્ણ બોલનાર. ॥૪૩॥

માશબ્દ इत्यादिभ्यः ૬।૪।૪૪॥

માશબ્દ... ઇત્યાદિ ગણપાઠમાંનાં માશબ્દ વગેરે વાક્યને બ્રુવતિ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. મા શબ્દઃ ક્રિયતામિતિ બ્રૂતે અને કાર્યઃ શબ્દ इति બ્રૂતે આ અર્થમાં માશબ્દ અને કાર્યશબ્દ વાક્યને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માશબ્દિકઃ અને કાર્યશબ્દિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શબ્દ ન કરો-એવું બોલનાર. શબ્દ કાર્ય છે એવું બોલનાર. ॥૪૪॥

શાબ્દિક- દાર્દરિક- લાલાટિક- કૌલકુટિકમ્ ૬૧૪૪૫॥

શાબ્દિક દાર્દરિક લાલાટિક અને કૌલકુટિક આ ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત નામોનું પ્રસિદ્ધ તે તે અર્થમાં નિપાતન કરાય છે. શબ્દ કરોતિ; દર્દરં કરોતિ; લલાટં પશ્યતિ અને કુલ્કુટીં પશ્યતિ આ અર્થમાં શબ્દ દર્દરં લલાટ અને કુલ્કુટી નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ અને ડ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ અને ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાબ્દિકો વૈયાકરણઃ દાર્દરિકો વાદિત્રકૃત્; લાલાટિકઃ પ્રમત્તઃ અને કૌલકુટિકો ભિક્ષુઃ આવો અર્થવિશેષમાં રૂઢ પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શબ્દનો જાણકાર વૈયાકરણ. વાઘ બનાવનાર. સ્વામીના લલાટને જોઈને છુપાઈ જનાર નોકર. મિથ્યા આડંબર કરનાર ભિક્ષુક. ॥૪૫॥

સમૂહાર્થ સમવેતે ૬૧૪૪૬॥

દ્વિતીયાન્ત સમૂહાર્થક નામને સમવેત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. સમૂહં સમવૈતિ અને સમાજં સમવૈતિ આ અર્થમાં સમૂહ અને સમાજ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સામૂહિકઃ અને સામાજિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- (બંનેનો) સમુદાયનું અંગ. ॥૪૬॥

પર્ષદો ણ્યઃ ૬૧૪૪૭॥

દ્વિતીયાન્ત પર્ષદ્ નામને સમવેત અર્થમાં ણ્ય (ય) પ્રત્યય થાય છે. પર્ષદં સમવૈતિ આ અર્થમાં પર્ષદ્ નામને આ સૂત્રથી ણ્ય પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્ષદઃ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પર્ષદાનું અંગ બને છે. ॥૪૭॥

સેનાયા વા ૬।૪।૪૮॥

દ્વિતીયાન્ત સેના નામને સમવેત અર્થમાં જ્ય પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. સેનાં સમવૈતિ આ અર્થમાં સેના નામને આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સમૂહાં ૬-૪-૪૬’ થી ઇકળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સૈન્યઃ અને સૈનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સેનાનું અંગ થાય છે. ॥૪૮॥

ધર્માધર્માન્વરતિ ૬।૪।૪૯॥

દ્વિતીયાન્ત ધર્મ અને અધર્મ નામને ચરતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. ધર્મ ચરતિ અને અધર્મ ચરતિ આ અર્થમાં ધર્મ અને અધર્મ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અનો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ધાર્મિકઃ અને આધર્મિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધર્મ કરનાર. અધર્મ કરનાર. ॥૪૯॥

ષષ્ઠ્યા ધર્મ્ય ૬।૪।૫૦॥

ષષ્ઠ્યાન્ત નામને ધર્મ્ય અર્થમાં ઇકળ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. ન્યાયથી યુક્ત અથવા પરંપરાથી પ્રાપ્ત આચારને ધર્મ કહેવાય છે; અને તેનાથી યુક્ત વ્યવહારને ધર્મ્ય કહેવાય છે. શુલ્કશાલાયા ધર્મ્યમ્ આ અર્થમાં શુલ્કશાલા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઊ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી

શૌત્કશાલિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શુલ્કશાલા (જકાતનાકું) નો ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર. ॥૫૦॥

ઋન્નરાદેરણ્ ૬૧૪૧૫૧॥

ષષ્ટ્યન્ત ઋકારાન્ત નામને તેમજ નરાદિ ગણપાઠમાંનાં નર વગેરે નામને ધર્મ્ય અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. નુ ધર્મ્યમ્ નરસ્ય ધર્મ્યમ્ અને મહિષ્યા ધર્મ્યમ્ આ અર્થમાં ઋકારાન્ત નૃ નામને અને નર તથા મહિષી નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઋ અને એ ને વૃદ્ધિ આર અને આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ તથા ઈ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નારમ્ નારમ્ અને માહિષમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-મનુષ્યનો ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર. મનુષ્યનો ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર. પટ્ટરાણીનો ન્યાયયુક્ત વ્યવહાર. ॥૫૧॥

વિભાજયિતુ-વિશસિતુર્ણીંદ્રલુક્ ચ ૬૧૪૧૫૨॥

ષષ્ટ્યન્ત વિભાજયિતુ અને વિશસિતુ નામને ધર્મ્ય અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે વિભાજયિતુ ના ણિચ્ પ્રત્યયનો તેમજ વિશસિતુ ના ઇદ્ નો લોપ થાય છે. વિભાજયિતુ ધર્મ્યમ્ અને વિશસિતુ ધર્મ્યમ્ આ અર્થમાં વિભાજયિતુ અને વિશસિતુ નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય; અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિચ્ અને ઇદ્ નો લોપ. વિભાજિતુ+અણ્ અને વિશસ્તુ+અણ્ આ અવસ્થામાં 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'ઇવર્ણા ૦ ૧-૨-૨૧' થી અન્ત્ય ઋને ર આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈભાજિત્રમ્ અને વૈશાસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (વિ+માજિ(મજ્+ણિચ્)+ઇદ્+તુ+અણ્ આ અવસ્થામાં માજિ ના ણિચ્(ઇ) નો લોપ થવાથી વિભાજિતુ+અણ્-આ અવસ્થા બને છે.) અર્થ ક્રમશઃ- વિભાગ કરાવનારનો પરંપરાગત વ્યવહાર. હિંસકનો પરંપરાગત વ્યવહાર. ॥૫૨॥

અવક્રયે ૬।૪।૫૩॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને અવક્રય (ભાડું) અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. આપણસ્યાવક્રયઃ આ અર્થમાં આપણ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આપણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દુકાનનું ભાડું. ॥૫૩॥

તદસ્ય પળ્યમ્ ૬।૪।૫૪॥

પ્રથમાન્ત વિક્રેયાર્થક નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અપૂપાઃ પળ્યમસ્ય આ અર્થમાં અપૂપ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૯' થી આદ્ય સ્વર અને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આપૂપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માલપૂઆ વેચનાર. ॥૫૪॥

કિશરાદેરિકદ્ ૬।૪।૫૫॥

કિશરાદિ ગણપાઠમાંનાં કિશર વગેરે વિક્રેયાર્થક પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકદ્ પ્રત્યય થાય છે. કિશરઃ કિશરં વા પળ્યમસ્યાઃ અને તગરઃ પળ્યમસ્ય આ અર્થમાં કિશર અને તગર નામને આ સૂત્રથી ઇકદ્ પ્રત્યય. અન્ત્ય અ નો 'અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ. કિશરિક નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કિશરિકી અને તગરિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કિશર-સુગન્ધિદ્રવ્ય વેચનારી. તગર-સુગન્ધિ દ્રવ્ય વેચનાર. ॥૫૫॥

શાલુનો વા ૬૪૧૫૬॥

પ્રથમાન્ત વિકેયાર્થક શાલુ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિકલ્પથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. શાલુ પળ્યમસ્યાઃ આ અર્થમાં શાલુ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય. 'ઋવર્ણોઃ ૭-૪-૭૧' થી ઇક ના ઇ નો લોપ. શાલુક નામને 'અણજેઃ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શાલુકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'તદસ્યઃ ૬-૪-૫૪' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ... વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી શાલુકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શલાલુ- મુગંધિદ્રવ્ય વેચનારી. ॥૫૬॥

શિલ્પમ્ ૬૪૧૫૭॥

શિલ્પ (કલા, કૌશલ, વિજ્ઞાનનો પ્રકર્ષ) અર્થ છે જેનો એવા પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. નૂત્તં શિલ્પમસ્ય આ અર્થમાં નૂત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઋને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ, વગેરે કાર્ય થવાથી નાર્તિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- નૃત્યનો કુશલ કલાકાર. ॥૫૭॥

મહ્દુક- ઝઞ્ઞરાદ્ વાઽણ્ ૬૪૧૫૮॥

શિલ્પાર્થક પ્રથમાન્ત મહ્દુક અને ઝઞ્ઞરા નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અણ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. મહ્દુકવાદનં શિલ્પમસ્ય અને ઝઞ્ઞરાવાદનં શિલ્પમસ્ય આ અર્થમાં મહ્દુક અને ઝઞ્ઞરા નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'શિલ્પમ્ ૬-૪-૫૭' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. બંને સ્થાને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અં ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માહ્દુકઃ,

માહકુકિક; અને કાર્કર; કાર્કરિક; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-
મહકુક વગાડવાની કલાવાળો. ઝરર વગાડવાનું શિલ્પ છે જેનું તે. ॥૫૮॥

શીલમ્ ૬૧૪૧૧॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ શીલ (સ્વભાવ- ફલનિરપેક્ષ પ્રવૃત્તિ) હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અપૂપાઃ (તદ્ભક્ષણમ્) શીલમસ્ય આ અર્થમાં અપૂપ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-૫૪) આપૂપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માલપૂઆ ખાવાના સ્વભાવવાળો. ॥૫૯॥

અઙ્થાચ્છત્રાદેરઙ્ ૬૧૪૧૦॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ શીલ હોય તો; પ્રથમાન્ત અઙ્ પ્રત્યયાન્ત સ્થા નામને તેમ જ છત્રાદિ ગણપાઠમાંનાં છત્ર વગેરે પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. આસ્થા (આ+સ્થા ધાતુને ‘ઉપસર્ગાં ૫-૩-૧૧૦’ થી અઙ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) શીલમસ્ય; છત્રં શીલમસ્ય અને તપઃ શીલમસ્ય આ અર્થમાં આસ્થા છત્ર અને તપસ્ નામને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ગે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય આ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આસ્થઃ છત્રઃ અને તાપસઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શ્રદ્ધા કરવાના સ્વભાવવાળો. ગુરુના દોષને છુપાવવાના સ્વભાવવાળો. તપ કરવાના સ્વભાવવાળો. ॥૬૦॥

તૂષ્ણીકઃ ૬૧૪૧૧॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ શીલ હોય તો તૂષ્ણીમ્ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે તૂષ્ણીમ્ ના મ્ નો લોપ થાય છે. તૂષ્ણીમ્ ભાવઃ શીલમસ્ય આ

અર્થમાં તૂષ્ણીમ્ નામને ક પ્રત્યય અને મ્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી તૂષ્ણીકઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચૂપ રહેવાના સ્વભાવવાલો. ॥૬૧॥

પ્રહરણમ્ ૬।૪।૬૨॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ પ્રહરણ હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્
પ્રત્યય થાય છે. અસિઃ પ્રહરણમસ્ય આ અર્થમાં અસિ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્
પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦
૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આસિકઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ-તલવાર છે હથિયાર જેનું તે. ॥૬૨॥

પરશ્વઘાદ્ વાઙ્ ૬।૪।૬૩॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ પ્રહરણ હોય તો પ્રથમાન્ત પરશ્વઘ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં
અળ્ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. પરશ્વઘઃ પ્રહરણમસ્ય આ અર્થમાં પરશ્વઘ
નામને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય ન થાય
ત્યારે ‘પ્રહરણમ્ ૬-૪-૬૨’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. બંને સ્થાને ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-
૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય
અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પારશ્વઘઃ અને પારશ્વઘિકઃ આવો પ્રયોગ
થાય છે. અર્થ-પરશ્વઘ હથિયારવિશેષ છે જેનું તે. ॥૬૩॥

શક્તિ-યષ્ટેષ્ટીકળ્ ૬।૪।૬૪॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ પ્રહરણ હોય તો પ્રથમાન્ત શક્તિ અને યષ્ટિ નામને
ટીકળ્ (ઈક) પ્રત્યય થાય છે. શક્તિઃ પ્રહરણમસ્યાઃ અને યષ્ટિઃ પ્રહરણમસ્યાઃ
આ અર્થમાં શક્તિ અને યષ્ટિ નામને આ સૂત્રથી ટીકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦
૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી

અન્ય ઇ નો લોપ. 'અળજેં ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી શાક્તીકી અને યાષ્ટીકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શક્તિનામનું હથિયાર છે જેણીનું તે. લાકડી છે હથિયાર જેણીનું તે. ॥૬૪॥

વેષ્ટ્યાદિભ્યઃ ૬૪૬૫॥

ઈષ્ટ્યાદિ ગણપાઠમાંનાં પ્રથમાન્ત ઇષ્ટિ વગેરે નામને; પ્રથમાન્ત પદ્યથી ઇષ્ટિ વગેરે પ્રહરણ હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં ટીકણ (ઈક) પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે. ઇષ્ટિ: પ્રહરણમસ્યા: અને ઈષા પ્રહરણમસ્ય આ અર્થમાં ઇષ્ટિ નામને અને ઈષા નામને આ સૂત્રથી ટીકણ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ટીકણ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'પ્રહરણમ્ ૬-૪-૬૨' થી ઇકણ પ્રત્યય. બંને સ્થાને 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર ઇ અને ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ય ઇ અને આ નો લોપ. ઈષ્ટીક અને ઈષ્ટિક નામને 'અળજેં ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઈષ્ટીકી અને ઈષ્ટિકી; તેમ જ ઈષીક: અને ઈષિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઈષ્ટિ છે પ્રહરણ જેણીનું તે. હળ છે પ્રહરણ જેનું તે. ॥૬૫॥

નાસ્તિકાઽઽસ્તિક- દૈષ્ટિકમ્ ૬૪૬૬॥

પ્રથમાન્ત નાસ્તિ અસ્તિ અને દિષ્ટ શબ્દને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકણ પ્રત્યયના વિધાનથી નાસ્તિક આસ્તિક અને દૈષ્ટિક નામનું નિપાતન કરાય છે. નાસ્તિ પરલોક: પુણ્યં પાપં વેતિ મતિરસ્ય; અસ્તિ પરલોક: પુણ્યં પાપં વેતિ મતિરસ્ય અને દિષ્ટ (દૈવં) પ્રમાણમિતિ મતિરસ્ય આ અર્થમાં નાસ્તિ અસ્તિ અને દિષ્ટ શબ્દને આ સૂત્રથી ઇકણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૯' થી આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ય ઇ અને અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાસ્તિક: આસ્તિક: અને દૈષ્ટિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પરલોકાદિને નહિ માનનાર. પરલોકાદિને માનનાર. ભાગ્યને પ્રમાણ માનનાર.

વૃત્તો ડ પપાઠો ડ નુયોગે ૬।૪।૬૭।

અનુયોગના વિષયમાં થયેલો અપપાઠ- પ્રથમાન્ત પદાર્થ હોય તો; પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. એકમન્યદ્ અપપાઠો ડ નુયોગે વૃત્તમસ્ય આ અર્થમાં એકાન્ય (તદ્વિધિત પ્રત્યયના વિષયમાં 'સંખ્યા૦૩-૧-૧૧' થી સમાસ.) નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાન્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પરીક્ષાના વિષયમાં એક બીજો (સાચાપાઠથી જુદો) અપપાઠ થયો છે જેનો તે વ્યક્તિ. ॥૬૭॥

બહુસ્વરપૂર્વાદિકઃ ૬।૪।૬૮।

અનુયોગના વિષયમાં થયેલો અપપાઠ પ્રથમાન્ત પદાર્થ હોય તો; ધણા સ્વરવાળું પૂર્વપદ છે જેનું એવા પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. એકાદશાન્યાનિ અનુયોગેડપપાઠાનિ વૃત્તાન્યસ્ય આ અર્થમાં એકાદશાન્ય (સંખ્યા૦ ૩-૧-૧૧ થી સમાસ.) નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાદશાન્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અગ્યાર બીજા (સાચા પાઠની અપેક્ષાએ જુદા) અપપાઠ થયા છે જેના તે વ્યક્તિ. ॥૬૮॥

મક્ષ્યં હિતમસ્યૈ ૬।૪।૬૯।

પ્રથમાન્ત પદાર્થ હિત સ્વરૂપ ભક્ષ્ય હોય તો; પ્રથમાન્ત નામને ચતુર્થી ના અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અપૂષા મક્ષ્યં હિતમસ્યૈ આ અર્થમાં અપૂષ નામને

આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૫૪) થવાથી આપૂષિકઃ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માલપૂઆ ખાવાનું જેના માટે હિતકર છે તે
વ્યક્તિ. ॥૬૯॥

નિયુક્તં દીયતે ૬।૪।૭૦॥

પ્રથમાન્ત પદ્ધર્થ નિયુક્ત (વ્યભિચાર વિના અથવા હમેશાં) અપાતો હોય
તો; પ્રથમાન્ત નામને ચતુર્થીના અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અગ્રભોજનમસ્યૈ
નિયુક્તં દીયતે આ અર્થમાં અગ્રભોજન નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ
કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૫૪) આગ્રભોજનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય
છે. અર્થ-જેને હમેશાં દરરોજ પ્રથમ ભોજન અપાય છે તે વ્યક્તિ. ॥૭૦॥

શ્રાણા-માંસૌદનાદિકો વા ૬।૪।૭૧॥

પ્રથમાન્ત પદ્ધર્થ નિયુક્ત (વ્યભિચાર વિના અથવા હમેશાં) અપાતો હોય
તો; પ્રથમાન્ત શ્રાણા અને માંસૌદન નામને ચતુર્થીના અર્થમાં વિકલ્પથી ઇક
પ્રત્યય થાય છે. શ્રાણા માંસૌદનં વા નિયુક્તં દીયતેઽસ્યૈ આ અર્થમાં શ્રાણા
અને માંસૌદન નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય
આ અને અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય વગેરે
કાર્ય થવાથી શ્રાણિકા અને માંસૌદનિકા આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં
આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘નિયુક્તં દીયતે ૬-૪-૭૦’ થી ઇકળ્
પ્રત્યય. સ્ત્રીલિંગમાં ‘અણજેઽ ૨-૪-૨૦’ થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી
શ્રાણિકી અને માંસૌદનિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શ્રાણા (જવની
રાબ) જેણીને નિત્ય અપાય છે તે સ્ત્રી. માંસૌદન (માંસભાત) જેણીને નિત્ય
અપાય છે તે સ્ત્રી. ॥૭૧॥

મક્તોદનાદ્ વાઙ્મિકદ્ ૬।૪।૭૨॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ નિયુક્ત (વ્યભિચાર વિના અથવા હમેશાં) અપાતો હોય તો; પ્રથમાન્ત મક્ત અને ઓદન નામને ચતુર્થર્થમાં અનુક્રમે વિકલ્પથી અણ અને ઇકદ્ પ્રત્યય થાય છે. મક્તમસૈ નિયુક્ત દીયતે અને ઓદન નિયુક્ત દીયતેઽસૈ અસૈ વા આ અર્થમાં મક્ત અને ઓદન નામને આ સૂત્રથી અનુક્રમે અણ અને ઇકદ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ઓદનિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી માક્તઃ અને ઓદનિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અણ કે ઇકદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'નિયુક્તં૦ ૬-૪-૭૦' થી ઇકણ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ આદ્યસ્વર અ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઓ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી માક્તિકઃ અને ઓદનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃભક્ત (અન્ન - ભાત) જેને નિત્ય અપાય છે તે પુરુષ. ઓદન (ભાત) જેને નિત્ય અપાય છે તે સ્ત્રી અથવા પુરુષ. ॥૭૨॥

નવયજ્ઞાદયોઽસ્મિન્ વર્તન્તે ૬।૪।૭૩॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ વર્તમાન-સત્તાવિશિષ્ટ હોય તો; નવયજ્ઞાદિ ગણપાઠમાંનાં નવયજ્ઞ વગેરે પ્રથમાન્ત નામને સપ્તમ્યર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. નવા યજ્ઞ વર્તન્તેઽસ્મિન્ અને પાકયજ્ઞો વર્તન્તેઽસ્મિન્ આ અર્થમાં નવયજ્ઞ અને પાકયજ્ઞ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નાવયજ્ઞિકઃ અને પાકયજ્ઞિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-નવા યજ્ઞો છે જેમાં તે. પાકયજ્ઞ છે જેમાં તે. ॥૭૩॥

તત્ર નિયુક્તે ૬।૪।૭૪।

સપ્તમ્યન્ત નામને નિયુક્ત અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. શુલ્કશાલાયાં નિયુક્તઃ આ અર્થમાં શુલ્કશાલા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૫૦) શૌલ્કશાલિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જકાત નાકામાં નિયુક્ત અધિકારી. ॥૭૪॥

અગારાન્તાદિકઃ ૬।૪।૭૫।

અગાર નામ છે અન્તમાં જેના એવા સપ્તમ્યન્ત નામને નિયુક્ત અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. દેવાગારે નિયુક્તઃ આ અર્થમાં દેવાગાર નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવાગારિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દેવાલયમાં નિયુક્ત અધિકારી. ॥૭૫॥

અદેશકાલાદઘ્યાયિનિ ૬।૪।૭૬।

અધ્યયન માટે નિષિદ્ધ એવા દેશ અને કાલવાચક સપ્તમ્યન્ત નામને અઘ્યાયિન્ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અશુચી સન્ધ્યાયાં વાઽઘ્યાયી આ અર્થમાં અશુચિ અને સન્ધ્યા નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ અને આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આશુચિકઃ અને સાન્ધ્યિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-અપવિત્ર સ્થાનમાં ભણનાર. સન્ધ્યાકાલે ભણનાર. ॥૭૬॥

નિકટાદિષુ વસતિ ૬૪૧૭૭૥

નિકટાદિ ગણપાઠમાંનાં નિકટ વગેરે સપ્તમ્યન્ત નામને વસતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. નિકટે અરણ્યે વૃક્ષમૂલે વા વસતિ આ અર્થમાં નિકટ અરણ્ય અને વૃક્ષમૂલ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ અ અને ક્રને વૃદ્ધિ એ આ અને આર્ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નૈકટિકઃ; આરણ્યકો ભિક્ષુઃ અને વાર્ષમૂલિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- નજીકમાં રહેનાર. અરણ્યમાં (જંગલમાં) ગામથી એક કોસમાં રહેવું જોઈએ-એ નિયમ મુજબ શાસ્ત્રસમ્મત સ્થાનમાં) રહેનાર. વૃક્ષમૂલમાં રહેનાર. (સૂ.નં. ૬-૪-૭૪ થી 'તત્ર' નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં નિકટાદિષુ અહીં સપ્તમીનો નિર્દેશ; આરણ્યકો ભિક્ષુઃ આનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિવક્ષિત અર્થ થાય-એ માટે છે.) ॥૭૭૥॥

સતીર્થઃ ૬૪૧૭૮૥

સપ્તમ્યન્ત સમાનતીર્થ નામને વસતિ અર્થમાં ય પ્રત્યય તથા સમાન ને સ આદેશનું નિપાતન કરાય છે. સમાનતીર્થે વસતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સમાનતીર્થ નામને ય પ્રત્યય અને સમાન ને સ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સતીર્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમાનતીર્થ (એક ગુરુ) ની પાસે રહેનાર. ॥૭૮૥॥

પ્રસ્તાર- સંસ્થાન-તદન્ત-કઠિનાન્તેભ્યો વ્યવહરતિ ૬૪૧૭૯૥

સપ્તમ્યન્ત- પ્રસ્તાર અને સંસ્થાન નામને તેમ જ પ્રસ્તાર સંસ્થાન અથવા કઠિન નામ છે અન્તમાં જેના એવા નામને વ્યવહરતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રસ્તારે સંસ્થાને કાંસ્યપ્રસ્તારે ગોસંસ્થાને વંશકઠિને વા વ્યવહરતિ આ અર્થમાં પ્રસ્તાર સંસ્થાન કાંસ્યપ્રસ્તાર ગોસંસ્થાન અને વંશકઠિન નામને આ

સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાસ્તારિકઃ ; સાંસ્થાનિકઃ ; કાંસ્યપ્રસ્તારિકઃ ; ગૌસંસ્થાનિકઃ અને વાંશકઠિનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રસ્તાર (ધાસનું વન) માં કામ કરનાર. સંસ્થાન (સ્થાન- આશ્રય) માં કામ કરનાર. કાંસ્ય પ્રસ્તાર (કાંસાનો વિસ્તાર) માં કામ કરનાર. ગૌસંસ્થાનમાં કામ કરનાર. વંશકઠિન (વાંસનું આસન) માં કામ કરનાર. ॥૭૯॥

સંખ્યાદેશાઽઽહદલુચઃ ૬૪૮૦॥

આ સૂત્રથી આરંભીને અર્હદ્ અર્થ સુધી (અર્હદ્ અર્થમાં પણ) જે નામને જે પ્રત્યયનું વિધાન કરાશે તે પ્રત્યય; તે નામને અને સંખ્યાવાચક નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પણ તે નામને વિહિત જાણવો; પરન્તુ તે નામ લુગન્ત નહિ હોવું જોઈએ. અર્થાત્ તે નામથી પરમાં રહેલા પ્રત્યયનો લોપ થયેલો નહિ હોવો જોઈએ. ચન્દ્રાયણં ચરતિ અને દ્વે ચન્દ્રાયણે ચરતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી કેવલ ચન્દ્રાયણ નામને અને સંખ્યાવાચક પદ પૂર્વપદ છે જેનું એવા દ્વિચન્દ્રાયણ (સંખ્યા૦ ૩-૧-૧૧ થી સમાસ) નામને 'ચન્દ્રાયણં ૬-૪-૮૨' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ અને ઇ ને વૃદ્ધિ આ અને ઈ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાન્દ્રાયણિકઃ અને દ્વિચન્દ્રાયણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એક ચન્દ્રાયણ તપવિશેષ કરનાર. બે ચન્દ્રાયણ તપ કરનાર.

અલુચ્ચ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્હદ્ અર્થ સુધી આ સૂત્રથી આગળનાં સૂત્રો દ્વારા જે નામને જે પ્રત્યયનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે નામ લુગ્ અન્તવાળું ન હોય તો જ તે નામને તેમ જ સંખ્યાવાચક પૂર્વપદક તે નામને તે પ્રત્યય વિહિત જાણવો. તેથી દ્વામ્યાં શૂર્પામ્યાં ક્રીતમ્ દ્વિશૂર્પમ્ દ્વિશૂર્પે ક્રીતમ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રની સહાયથી દ્વિશૂર્પ નામને 'શૂર્પાદ્ ૦ ૬-૪-૧૩૭' થી અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. કારણ કે અહીં દ્વિશૂર્પ નામ;

તેને ‘શૂર્પાદ્ ૦ ૬-૪-૧૩૭’ થી અજ્ (અ) પ્રત્યય; તેનો ‘અનામ્ય ૦ ૬-૪-૧૪૧’ થી લુપ્ થવાથી નિષ્પાન્ન હોવાથી લુગન્ત છે. તેથી ફરીથી તેને અજ્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. જેથી ‘માન- સંવત્સર ૦ ૭-૪-૧૧’ થી ઉત્તરપદ શૂર્પ ના આઘસ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશૌર્ષિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે સૂપડાથી ખરીદેલ વસ્તુથી ખરીદેલ. ॥૮૦॥

ગોદાનાદીનાં બ્રહ્મચર્યે ૬૪૧૮૧॥

ગોદાનાદિ ગણપાઠમાંનાં ગોદાન વગેરે ષષ્ઠ્યન્ત નામને બ્રહ્મચર્ય અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ગોદાનસ્ય બ્રહ્મચર્યમ્ અને આદિત્યવ્રતાનાં બ્રહ્મચર્યમ્ આ અર્થમાં ગોદાન અને આદિત્યવ્રત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય; ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર ઔ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૌદાનિકમ્ અને આદિત્યવ્રતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગોદાન-વ્રતસમ્બન્ધી બ્રહ્મચર્ય. આદિત્યવ્રતો સમ્બન્ધી બ્રહ્મચર્ય. ॥૮૧॥

ચન્દ્રાયણં ચ ચરતિ ૬૪૧૮૨॥

દ્વિતીયાન્ત ચન્દ્રાયણ નામને તેમજ ગોદાનાદિ ગણપાઠમાંના ગોદાન વગેરે નામને ચરતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ચન્દ્રાયણં ચરતિ અને ગોદાનં ચરતિ આ અર્થમાં ચન્દ્રાયણ અને ગોદાન નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૮૦-૮૧) ચાન્દ્રાયણિકઃ અને ગૌદાનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ચન્દ્રાયણ વ્રત કરનાર. ગોદાન વ્રત કરનાર. ॥૮૨॥

દેવવ્રતાદીન્ ડિન્ ૬૧૪૮૩॥

દ્વિતીયાન્ત દેવવ્રતાદિ ગણપાઠમાંનાં દેવવ્રત વગેરે નામને ચરતિ અર્થમાં ડિન્ પ્રત્યય થાય છે. દેવવ્રતજ્વરતિ અને મહાવ્રતજ્વરતિ આ અર્થમાં દેવવ્રત અને મહાવ્રત નામને આ સૂત્રથી ડિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દેવવ્રતી અને મહાવ્રતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દેવવ્રત કરનાર. મહાવ્રતનું પાલન કરનાર. ॥૮૩॥

ડકઽષ્ટાચત્વારિશતં વર્ષાણામ્ ૬૧૪૮૪॥

વર્ષસંબન્ધી દ્વિતીયાન્ત ષ્ટાચત્વારિશત્ વ્રતાર્થક નામને ચરતિ અર્થમાં ડક અને ડિન્ પ્રત્યય થાય છે. ષ્ટાચત્વારિશદ્ વ્રતં ચરતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ડક (અક) અને ડિન્ (ઇન્) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અદ્ (અન્ત્ય સ્વરાદિ) નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ષ્ટાચત્વારિશકઃ અને ષ્ટાચત્વારિશી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અડતાળીશવર્ષ વ્રત કરનાર. ॥૮૪॥

ચાતુર્માસ્યં તૌ યલુક્ ચ ૬૧૪૮૫॥

દ્વિતીયાન્ત ચાતુર્માસ્ય નામને ચરતિ અર્થમાં ડક અને ડિન્ પ્રત્યય થાય છે. અને ત્યારે ચાતુર્માસ્ય નામના ય્ નો લોપ થાય છે. ચાતુર્માસ્યાનિ વ્રતાનિ ચરતિ આ અર્થમાં ચાતુર્માસ્ય નામને આ સૂત્રથી ડક અને ડિન્ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાતુર્માસકઃ અને ચાતુર્માસી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ચાર મહિનામાં થનાર ચક્રસંબન્ધી વ્રતોને આચરનાર. ॥૮૫॥

ક્રોશ-યોજન-પૂર્વાચ્છતાદ્ યોજનાઞ્ચાઽભિગમાઽર્હે ૬૪૧૮૬॥

ક્રોશ અને યોજન નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પઞ્ચમ્યન્ત શત નામને તેમજ પઞ્ચમ્યન્ત યોજન નામને અભિગમાર્હ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્રોશશતાદ્ યોજનશતાદ્ યોજનાદ્ વાઽભિગમનમર્હતિ આ અર્થમાં ક્રોશશત યોજનશત અને યોજન નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રૌશશતિકો મુનિઃ; યૌજનશતિકઃ અને યૌજનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સો કોસથી નજીક જવા યોગ્ય મુનિ. ચાર-સો કોસથી નજીક જવા યોગ્ય. ચાર કોસથી નજીક જવા યોગ્ય. ॥૮૬॥

તદ્ યાત્યેભ્યઃ ૬૪૧૮૭॥

દ્વિતીયાન્ત ક્રોશશત યોજનશત અને યોજન નામને યાતિ-અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ક્રોશશતં યોજનશતં યોજનં વા યાતિ આ અર્થમાં ક્રોશશત યોજનશત અને યોજન નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્રૌશશતિકઃ; યૌજનશતિકઃ અને યૌજનિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સો કોસ જનાર દૂત. ચારસોકોસ જનાર દૂત. ચાર કોસ જનાર દૂત. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૮૬) ॥૮૭॥

પથ ઇકદ્ ૬૪૧૮૮॥

દ્વિતીયાન્ત પથિન્ નામને યાતિ અર્થમાં ઇકદ્ પ્રત્યય થાય છે. પથ્યાનં યાતિ આ અર્થમાં પથિન્ નામને આ સૂત્રથી ઇકદ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'નોઽપદ ૦ ૭-૪-૬૧' થી અન્ય ઇન્ નો લોપ. પથિક નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પથિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-માર્ગે જનારી. ॥૮૮॥

દ્વિતીયાન્ત પથિન્ નામને નિત્યં યાતિ (સતત જનાર) આ અર્થમાં ણ (અ) પ્રત્યય થાય છે; અને ત્યારે પથિન્ નામને પન્થ્ આદેશ થાય છે. પન્થાનં નિત્યં યાતિ આ અર્થમાં પથિન્ નામને આ સૂત્રથી ણ પ્રત્યય અને પથિન્ નામને પન્થ્ આદેશ. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી પાન્થઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સતત જનાર. ॥૮૯૧॥

શઙ્કુત્તર-કાન્તારાઙ્ગ-વારિ-સ્થલ-જઙ્ગલદેસ્તેનાઙ્ગહૃતે ચ ૬૧૪૧૦॥

શઙ્કુ ઉત્તર કાન્તાર અજ વારિ સ્થલ અને જઙ્ગલ નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પથિન્ અન્તવાળા તૃતીયાન્ત નામને આહૂત અને યાતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. શઙ્કુપથેન; ઉત્તરપથેન; કાન્તારપથેન; અજપથેન; વારિપથેન; સ્થલપથેન; જઙ્ગલપથેન વા યાતિ આહૂતો વા આ અર્થમાં શઙ્કુપથ; ઉત્તરપથ; કાન્તારપથ; અજપથ; વારિપથ; સ્થલપથ અને જઙ્ગલપથ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘ સ્વર અ અને ઉ ને વૃદ્ધિ આ અને ઐ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શઙ્કુપથિક; ઔત્તરપથિક; કાન્તારપથિક; આજપથિક; વારિપથિક; સ્થાલપથિક; અને જઙ્ગલપથિક; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-શઙ્કુમાર્ગથી (કાંટાળા માર્ગથી) જનાર અથવા લાવેલો. ઉત્તરમાર્ગથી જનાર અથવા લાવેલો. વનમાર્ગથી જનાર અથવા લાવેલો. અજમાર્ગથી (બકરાઓના માર્ગથી) જનાર અથવા લાવેલો. જલમાર્ગથી જનાર અથવા લાવેલો. સ્થલમાર્ગથી જનાર અથવા લાવેલો. જઙ્ગલમાર્ગથી જનાર અથવા લાવેલો. (શઙ્કુપથિન્ વગેરે નામને સમાસાન્ત અત્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શઙ્કુપથ વગેરે નામ નિષ્પન્ન છે.) ॥૧૦॥

સ્થલાદર્મધુક- મરિચેડળ ૬૧૪૧૯૧૧॥

સ્થલ નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પથિન્ અન્તવાળા તૃતીયાન્ત સ્થલપથ નામને મધુક અને મરિચ સ્વરૂપ આહુત અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્થલપથેનાડ્ઠૂત મધુક મરિચં વા આ અર્થમાં સ્થલપથ નામને આ સૂત્રથી અળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્થાલપથં મધુકમ્ મરિચં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સ્થલમાર્ગથી લાવેલ મધ અથવા મરી. ॥૧૯૧॥

તુરાયણ- પારાયણં યજમાના ડ ધીયાને ૬૧૪૧૯૨॥

દ્વિતીયાન્ત તુરાયણ અને પારાયણ નામને અમુકમે યજમાન અને અધીયાન અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. તુરાયણં યજતે અને પારાયણમધીતે આ અર્થમાં તુરાયણ અને પારાયણ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ડ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી તૌરાયણિકઃ અને પારાયણિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તુરાયણ યજને કરનાર. પારાયણને ભંજનાર. ॥૧૯૨॥

સંશયં પ્રાપ્તે જ્ઞેયે ૬૧૪૧૯૩॥

દ્વિતીયાન્ત સંશય નામને જ્ઞેય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. સંશયં પ્રાપ્તો જ્ઞેયોડ ઈઃ આ અર્થમાં સંશય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સાંશયિકોડ ઈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સંદિગ્ધ અર્થ. સંશયપ્રાપ્ત સંશયનો કર્તા પણ કહેવાય છે; તેની વ્યાવૃત્તિ કરવા સૂત્રમાં જ્ઞેય પદનું ઉપાદાન છે. તેથી આ સૂત્રથી ઉપર

જણાવ્યા મુજબ સંશયના કર્મસ્વરૂપ જોય પદાર્થમાં જ ઇકણ્ પ્રત્યય વિહિત છે. ॥૧૩॥

તસ્યૈ યોગાદેઃ શક્તે દ્વિઠાઠાઠા

યોગાદિ ગણપાઠમાંનાં યોગ વગેરે ચતુર્થ્યન્ત નામને શક્ત અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. યોગાય શક્તઃ અને સન્તાપાય શક્તઃ આ અર્થમાં યોગ અને સન્તાપ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઓ અને અ ને વૃદ્ધિ ઓ અને આ આદેશ. ‘અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યૌગિકઃ અને સાન્તાપિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યોગ માટે સમર્થ. સન્તાપ માટે સમર્થ. ॥૧૪॥

યોગકર્મણ્યાં યોગજૌ દ્વિઠાઠાઠા

ચતુર્થ્યન્ત યોગ અને કર્મન્ નામને શક્ત અર્થમાં અનુક્રમે ય અને ઉકજ્ (ઉક) પ્રત્યય થાય છે. યોગાય શક્તઃ અને કર્મણે શક્તઃ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી યોગ નામને ય પ્રત્યય અને કર્મન્ નામને ઉકજ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઃ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘નોડપદઃ ૭-૪-૬૧’ થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યોગ્યઃ અને કર્મુકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- યોગ માટે સમર્થ નિપુણ. કર્મ માટે સમર્થ- ધનુષ્ય. ॥૧૫॥

યજ્ઞાનાં દક્ષિણાયામ્ દ્વિઠાઠાઠા

યજ્ઞવાચક ચષ્ઠ્યન્ત નામને દક્ષિણા અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે. અગ્નિષ્ટોમસ્ય દક્ષિણા આ અર્થમાં અગ્નિષ્ટોમ નામને આ સૂત્રથી ઇકણ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઃ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેઃ

૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'અળજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આગ્નિષ્ટોમિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞની દક્ષિણા. (યજ્ઞાનામ્ આ પ્રમાણે બહુવચનનો નિર્દેશ યજ્ઞ આ એક જ નામને પ્રત્યયનું વિધાન ન થાય-એ માટે છે. તેથી યજ્ઞવિશેષવાચક નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય વિહિત છે.) ॥૧૬॥

તેષુ દેયે ૬।૪।૧૭।

સપ્તમ્યન્ત યજ્ઞવાચક નામને દેય અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. વાજપેયે દેયમ્ આ અર્થમાં વાજપેય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાજપેયિકં ભક્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાજપેય યજ્ઞમાં અપાતો ભાત. ॥૧૭॥

કાલે કાર્યે ચ ભવત્ ૬।૪।૧૮।

સપ્તમ્યન્ત કાલવાચક નામને કાર્ય અને દેય અર્થમાં ભવ અર્થની જેમ પ્રત્યય થાય છે. વર્ષાસુ ભવં વાર્ષિકમ્ અહીં વર્ષા નામને ભવ અર્થમાં જેમ 'વર્ષાકાલેભ્યઃ ૬-૩-૮૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. તેમ જ વર્ષાસુ કાર્યમ્ અને વર્ષાસુ દેયમ્ આ અર્થમાં પણ વર્ષા નામને આ સૂત્રની સહાયથી તે સૂત્ર (૬-૩-૮૦) થી ઇકળ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ.નં. ૬-૩-૮૦) વાર્ષિકં કાર્યે દેયં ચ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વર્ષામાં કરવા યોગ્ય. વર્ષામાં આપવા યોગ્ય. ॥૧૮॥

વ્યુષ્ટાદિષ્ણ ૬।૪।૧૯।

વ્યુષ્ટાદિ ગણપાઠમાંના સપ્તમ્યન્ત વ્યુષ્ટ વગેરે નામને દેય અને કાર્ય અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. વ્યુષ્ટે નિત્યં વા દેયં કાર્યં ચ આ અર્થમાં વ્યુષ્ટ

અને નિત્ય નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર
 ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'ઘ્વઃ
 ષદા ૦ ૭-૪-૫' થી વ્યુષ્ટ ના વ્ ની પછી એ નો આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી
 વૈયુષ્ટમ્ અને નૈત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રભાતે આપવા
 યોગ્ય. નિત્ય- દરેક સમયે આપવા યોગ્ય. વ્યુષ્ટ સાહચર્યથી નિત્યનામ
 કાલવાચક જ ગૃહીત છે. તેને સપ્તમીના અપવાદભૂત 'કાલાઘ્વ ૦ ૨-૨-૪૨'
 થી દ્વિતીયા વિભક્તિ વિહિત હોવાથી નિત્ય- આ દ્વિતીયાન્ત જ નામને આ
 સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિહિત છે. ॥૧૧॥

યથાકયાચાણ્ઃ ૬૧૪૧૦૦॥

યથાકયાચ નામને દેય અને કાર્ય અર્થમાં ણ (અ) પ્રત્યય થાય છે.
 યથાકયાચ (અનાદરેણ) દેયં કાર્યં વા આ અર્થમાં યથાકયાચ નામને આ
 સૂત્રથી ણ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ.
 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યાથાકયાચમ્
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અનાદરથી અપાતું અથવા કરવા યોગ્ય.
 ॥૧૦૦॥

તેન હસ્તાદ્ યઃ ૬૧૪૧૦૧॥

તૃતીયાન્ત હસ્ત નામને દેય અને કાર્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. હસ્તેન
 દેયમ્ અને હસ્તેન કાર્યમ્ આ અર્થમાં હસ્ત નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય.
 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી હસ્ત્યમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હાથથી આપવા યોગ્ય અથવા કરવા યોગ્ય. ॥૧૦૧॥

શોભમાને ૬૧૪૧૦૨॥

તૃતીયાન્ત નામને શોભમાન અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કર્ણવિ-
ષ્ટકાઘ્યાં શોભતે આ અર્થમાં કર્ણવિષ્ટક નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય.
'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-
૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્ણવિષ્ટકિકમ્ મુખમ્
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કર્ણવિષ્ટક (કાનનો અલંકાર) થી શોભતું મુખ.
॥૧૦૨॥

કર્મ-વેષાદ્ યઃ ૬૧૪૧૦૩॥

તૃતીયાન્ત કર્મન્ અને વેષ નામને શોભમાન અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.
કર્મણા શોભતે અને વેષેણ શોભતે આ અર્થમાં કર્મન્ અને વેષ નામને આ
સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય
થવાથી કર્મણ્યં શૌર્યમ્ અને વેષ્યો નટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ
-ક્રિયાથી શોભતું શૌર્ય. વેષથી શોભતો નટ. (કર્મન્ ના અન્ ના લોપનો નિષેધ
'અનો ૦ ૭-૪-૫૧' થી થાય છે) ॥૧૦૩॥

કાલાત્ પરિજય્ય-લભ્ય-કાર્ય-સુકરે ૬૧૪૧૦૪॥

તૃતીયાન્ત કાલવિશેષવાચક નામને; પરિજય્ય લભ્ય કાર્ય અને સુકર
અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. માસેન પરિજય્યઃ (પરિતો જેતું શક્યઃ); માસેન
લભ્યઃ (લબ્ધું શક્યો-૬ર્હો વા); માસેન કાર્યમ્ અને માસેન સુકરઃ આ અર્થમાં
માસ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો
લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકો વ્યાધિઃ; માસિકઃ પટઃ; માસિકમ્ ચાન્દ્રાયણમ્
અને માસિકઃ પ્રાસાદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એક મહિનામાં
જીતી શકાય (કાબૂમાં આવે) એવો વ્યાધિ. એક મહિનામાં લભ્ય એવું વસ્ત્ર.

એક મહિનો કરવા યોગ્ય ચાન્દ્રાયણ નામનું તપ. એક મહિનામાં સારી રીતે કરી શકાય એવો પ્રાસાદ. ॥૧૦૪॥

નિર્વૃત્તે દાઠા૧૦૫॥

તૃતીયાન્ત કાલવિશેષવાચક નામને નિર્વૃત્ત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. અહના નિર્વૃત્તમ્ આ અર્થમાં અહન્ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અનીન ૦ ૭-૪-૬૬' થી અહન્ નામના ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આહ્નિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- એક દિવસમાં કરાયેલું કામ. ॥૧૦૫॥

તં ભાવિ-ભૂતે દાઠા૧૦૬॥

દ્વિતીયાન્ત કાલવિશેષવાચક નામને ભાવી અને ભૂત અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. માસં ભાવી ભૂતો વોત્સવઃ આ અર્થમાં માસ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૦૪) માસિક ઉત્સવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મહિના સુધી થનારો અથવા થયેલો ઉત્સવ. ॥૧૦૬॥

તસ્યે ભૂતાઽધીષ્ટે ચ દાઠા૧૦૭॥

ચતુર્થ્યાન્ત કાલવિશેષવાચક નામને ભૂત (વેતનેન ક્રીતઃ) અને અધીષ્ટ (સત્કાર્યવ્યાપારિતઃ) અર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. માસાય ભૂતઃ (માસં કર્મણે ભૂતઃ) અને માસાયાધીષ્ટઃ (માસમધ્યાપનાયાધીષ્ટઃ) આ અર્થમાં માસ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકઃ (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૦૪) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એક મહિના માટે કામ કરવા પગારથી રાખેલો નોકર. એક મહિના માટે ભણાવવા રાખેલા

ઉપાધ્યાય. (આ સૂત્રમાં વ નું ઉપાદાન આગળના સૂત્રમાં નિર્વૃત્તાદિ અર્થપંચકની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે છે.) ॥૧૦૭॥

ષળ્માસાદવયસિ ષ્યેકૌ ૬૪/૧૦૮॥

તૃતીયાન્ત દ્વિતીયાન્ત અને ચતુર્થ્યન્ત કાલવાચક ષળ્માસ નામને; વય (ઉંમર) અર્થ ગમ્યમાન ન હોય તો અનુક્રમે નિર્વૃત્ત અર્થમાં; ભાવિ તથા ભૂત અર્થમાં અને ભૂત તથા અધીષ્ટ અર્થમાં ષ્ય તેમજ ઇક પ્રત્યય થાય છે. ષડ્ભિર્માસિ નિર્વૃત્તઃ; ષળ્માસાન્ ભાવી વા ભૂતો વા અને ષળ્માસેભ્યો ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં ષળ્માસ નામને આ સૂત્રથી ષ્ય (ય) પ્રત્યય અને ઇક પ્રત્યય. ષ્ય પ્રત્યયની પૂર્વે 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્ય સ્વર ઝ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ષળ્માસ્યઃ અને ષળ્માસિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ૭ મહિનામાં થયેલ. ૭ મહિના સુધી થનાર અથવા થયેલ. ૭ મહિના માટે પગારથી રાખેલ નોકર. ૭ મહિના માટે રાખેલા ઉપાધ્યાય. ॥૧૦૮॥

સમાયા ઈનઃ ૬૪/૧૦૯॥

સમા નામને (તૃતીયાન્ત દ્વિતીયાન્ત અને ચતુર્થ્યન્ત સમા નામને) નિર્વૃત્તાદિ અર્થપંચકમાં ક્રમશઃ નિર્વૃત્ત; ભાવિ તથા ભૂત અને ભૂત તથા અધીષ્ટ અર્થમાં) ઈન પ્રત્યય થાય છે. સમાયા નિર્વૃત્તઃ; સમાં ભાવી ભૂતો વા અને સમાયૈ ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં સમા નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સમીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એક વરસમાં થયેલ. એક વરસ સુધી થનાર અથવા થયેલ. એક વરસ માટે પગારથી રાખેલ નોકર અથવા એક વરસ માટે રાખેલા ઉપાધ્યાય. ॥૧૦૯॥

રાત્રિ અહન્ સંવત્સર અને સમા નામ છે અન્તમાં જેના એવા દિગુ સમાસ સ્વરૂપ તૃતીયાન્ત દ્વિતીયાન્ત અને ચતુર્થ્યાન્ત નામને અનુક્રમે નિર્વૃત્ત અર્થમાં; ભાવિ તથા ભૂત અર્થમાં અને ભૂત તથા અધીષ્ટ અર્થમાં વિકલ્પથી ર્દન પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં રાત્રિભ્યાં નિર્વૃત્ત; દ્વે રાત્રી ભાવી ભૂતો વા અને દ્વાભ્યાં રાત્રિભ્યાં ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં દ્વિરાત્રિ નામને; દ્વાભ્યામહોભ્યાં નિર્વૃત્ત; દ્વે અહ્ની ભાવી ભૂતો વા અને દ્વાભ્યામહોભ્યાં ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં દ્વયહન્ નામને; દ્વાભ્યાં સંવત્સરાભ્યાં નિર્વૃત્ત; દ્વૌ સંવત્સરૌ ભાવી ભૂતો વા અને દ્વાભ્યાં સંવત્સરાભ્યાં ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં દ્વિસંવત્સર નામને તેમ જ દ્વાભ્યાં સમાભ્યાં નિર્વૃત્ત; દ્વે સમે ભાવી ભૂતો વા અને દ્વાભ્યાં સમાભ્યાં ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં દ્વિસમા નામને આ સૂત્રથી ર્દન પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ડ-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય ઇ અ અને આ નો લોપ. ‘નોઽપદઽ ડ-૪-૬૧’ થી અહન્ ના અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિરાત્રીણઃ દ્વયહીનઃ દ્વિસંવત્સરીણઃ અને દ્વિસમીનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ર્દન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે; દ્વિરાત્ર દ્વયહન્ દ્વિસંવત્સર અને દ્વિસમા નામને અનુક્રમે નિર્વૃત્ત અર્થમાં ‘નિર્વૃત્તે ૬-૪-૧૦૫’ થી; ભાવી અને ભૂત અર્થમાં ‘તં ભાવિઽ ૬-૪-૧૦૬’ થી અને ભૂત તથા અધીષ્ટ અર્થમાં ‘તસ્મૈઽ ૬-૪-૧૦૭’ થી ર્દકણ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃઽ ડ-૪-૧’ થી દ્વિરાત્ર અને દ્વિસમા નામના આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ દે આદેશ. દ્વિસંવત્સર નામના ઉત્તરપદ સંવત્સર ના આઘસ્વર અ ને ‘માન-સંવઽ ડ-૪-૧૧’ થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘વ્યઃપદાઽ ડ-૪-૫’ થી દ્વયહન્ ના ય્ ની પૂર્વે દે નો આગમ...વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી દ્વૈરાત્રિક; દ્વૈયહનિક; દ્વિસાંવત્સરિકઃ અને દ્વૈસમિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે- દ્વિરાત્રીણઃ વગેરે પ્રયોગોમાં તદ્દ્વિત પ્રત્યયના વિષયમાં ‘સંખ્યાઽ ૩-૧-૧૧’ થી દિગુ સમાસ થયો છે. દ્વિરાત્રિ અને દ્વયહન્ નામને અનુક્રમે ‘સંખ્યાઽ ડ-૩-૧૧૧’ થી અને ‘સર્વાશઽ ડ-૩-૧૧૮’ થી સમાસાન્ત અ (અત્ અને અટ્) પ્રત્યયની અને તેના યોગમાં અહન્ ને અહન્ આદેશની

પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ પરભૂત એ કાર્ય થાય તો દ્વિગુ સમાસ રાત્રિ અન્તવાળો અને અહન્ અન્તવાળો પ્રાપ્ત ન થાય અને તેથી તાદૃશ રાત્ર્યન્ત અને અહનન્ત દ્વિગુ સમાસથી વિહિત્ત્વે પ્રત્યયનો અવકાશ જ ન રહ્યો હોત. આથી પરભૂત પણ સમાસાન્ત પ્રત્યયાદિનું કાર્ય; ફેન પ્રત્યયની પૂર્વે થતું નથી પરન્તુ વિકલ્પપક્ષમાં તો ફકળ પ્રત્યયની નિરવકાશતાનો પ્રસંગ ન હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાન્ત પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન દ્વિરાત્ર અને દ્વયહ્ન નામને ફકળ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થયું છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે રાતમાં થયેલો; બેરાત સુધી થનાર અથવા થયેલો; બે રાત માટે પગારથી રાખેલો નોકર અથવા આદરથી રાખેલા ઉપાધ્યાય. બે દિવસમાં થયેલો, બે દિવસ સુધી થનાર અથવા થયેલો; બે દિવસ માટે પગારથી રાખેલો નોકર અથવા આદરથી રાખેલા ઉપાધ્યાય. દ્વિસંવત્સરીણઃ દ્વિસમીનઃ = બે વર્ષમાં થયેલો; બે વર્ષ સુધી થનાર અથવા થયેલ; બે વર્ષ માટે પગારથી રાખેલો નોકર અથવા બે વર્ષ માટે આદરથી રાખેલા ઉપાધ્યાય. ॥૧૧૦॥

વર્ષાદિચ્ચ વા ૬૪૧૧૧૧॥

કાલવાચક વર્ષ નામ છે અન્તમાં જેના એવા તૃતીયાન્ત દ્વિતીયાન્ત અને ચતુર્થ્યન્ત દ્વિગુ સમાસને ક્રમશઃ નિર્વૃત્ત અર્થમાં ભાવી અથવા ભૂત અર્થમાં અને ભૂત અથવા અધીષ્ટ અર્થમાં ફેન અને અ પ્રત્યય વિકલ્પથી થાય છે દ્વાભ્યાં વર્ષાભ્યાં નિર્વૃત્તઃ; દ્વૌ વર્ષો ભાવી ભૂતો વા અને દ્વાભ્યાં વર્ષાભ્યાં ભૂતોઽધીષ્ટો વા આ અર્થમાં દ્વિવર્ષ નામને આ સૂત્રથી અ અને ફેન પ્રત્યય. ‘અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિવર્ષઃ અને દ્વિવર્ષીણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અ અને ફેન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અનુક્રમે નિર્વૃત્ત વગેરે અર્થમાં ફકળ પ્રત્યય. (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૧૦) ‘માન-સંવં ૭-૪-૧૧’ થી વર્ષ નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિવાર્ષિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. (અર્થ માટે જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૧૦ માં દ્વિસંવત્સરીણઃ) ॥૧૧૧॥

પ્રાણિનિ ભૂતે ૬।૪।૧૧૨।

કાલાર્થક વર્ષ નામ અન્તમાં છે જેના એવા દ્વિતીયાન્ત દ્વિગુ સમાસ સ્વરૂપ નામને; પ્રાણી સ્વરૂપ ભૂતાર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે. દ્વે વર્ષે ભૂતો વત્સઃ આ અર્થમાં દ્વિવર્ષ નામને આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિવર્ષો વત્સઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે વરસનો વત્સ (વાછરડું). પ્રાણિનીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાણી સ્વરૂપ જ ભૂતાર્થમાં; કાલવાચક વર્ષાન્ત દ્વિગુભૂત દ્વિતીયાન્ત નામને અ પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વે વર્ષે ભૂતઃ સરકઃ આ અર્થમાં દ્વિવર્ષ નામને અહીં ભૂતાર્થ પ્રાણી ન હોવાથી આ સૂત્રથી અ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ પૂર્વ સૂત્રમાં (૬-૪-૧૧૧ માં) જણાવ્યા મુજબ અ અને ઈન તેમ જ વિકલ્પપક્ષમાં ઇકળ પ્રત્યાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી દ્વિવર્ષઃ દ્વિવર્ષોણઃ દ્વિવાર્ષિકઃ સરકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે વર્ષનું સરક-ધાસવિશેષ. ॥૧૧૨॥

માસાદ્ વયસિ યઃ ૬।૪।૧૧૩।

માસ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસભૂત દ્વિતીયાન્ત નામને; વય (ઉંમર) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ભૂતાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દ્વૌ માસૌ ભૂતઃ શિશુઃ આ અર્થમાં દ્વિમાસ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમાસ્યઃ શિશુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે મહિનાનો છોકરો. વયસીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉંમર-વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ માસાન્ત દ્વિગુ સમાસભૂત દ્વિતીયાન્ત નામને ભૂતાર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વૌ માસૌ ભૂતો વ્યાધિઃ આ અર્થમાં દ્વિમાસ નામને; અહીં ઉંમર અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ 'તં ખાવિ ૦ ૬-૪-૧૦૬' થી ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. જેથી 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઇને વૃદ્ધિ ઇ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિમાસિકો વ્યાધિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે

મહિનાનો રોગ. ॥૧૧૩॥

ઈનજ્ ચ ૬।૪।૧૧૪॥

દ્વિતીયાન્ત માસ નામને ભૂત અર્થમાં વય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઈનજ્ અને ય પ્રત્યય થાય છે. માસં ભૂતઃ શિશુઃ આ અર્થમાં માસ નામને આ સૂત્રથી ઈનજ્ (ઈન) અને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે. કાર્ય થવાથી માસીનઃ અને માસ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-એક મહિનાનો છોકરો. ઈનજ્ પ્રત્યય વૃદ્ધિનો કારણભૂત હોવાથી માસીના સ્વસાડસ્ય આ વિગ્રહમાં સમાસાદિ કાર્ય વખતે પુંવદ્ભાવનો નિષેધ થવાથી માસીનાસ્વસૃકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૧૪॥

ષળ્માસાદ્ ય-યળ્નિકળ્ ૬।૪।૧૧૫॥

વય-ઉમર અર્થ ગમ્યમાન હોય તો દ્વિતીયાન્ત કાલાર્થક ષળ્માસ નામને ભૂત અર્થમાં ય યળ્ અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. ષળ્માસાન્ ભૂતઃ શિશુઃ આ અર્થમાં ષળ્માસ નામને આ સૂત્રથી યઃ યળ્ (ય) અને ઇકળ્ પ્રત્યય. યળ્ અને ઇકળ્ ની પૂર્વે આઘ સ્વર અને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ષળ્માસ્યઃ; ષળ્માસ્યઃ અને ષળ્માસિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-છ મહિનાનું બચ્ચું. ॥૧૧૫॥

સોડસ્ય બ્રહ્મચર્ય-તદ્વતોઃ ૬।૪।૧૧૬॥

કાલાર્થક પ્રથમાન્ત નામને; ષષ્ઠ્યર્થ બ્રહ્મચર્ય અને બ્રહ્મચારી અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. માસોડસ્ય બ્રહ્મચર્યસ્ય બ્રહ્મચારિણો વા આ અર્થમાં માસ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણો ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો

લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી માસિકં બ્રહ્મચર્યમ્ અને માસિકસ્તદવાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-એક મહિનાનું બ્રહ્મચર્ય. એક મહિના સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળનાર. ॥૧૧૬॥

પ્રયોજનમ્ ૬/૪/૧૧૭॥

પ્રથમાન્ત પદનો અર્થ પ્રયોજન હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. જિનમહઃ પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં જિનમહ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરેઽ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરે ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી જૈનમહિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જિનમહોત્સવ છે પ્રયોજન જેનું એવું દેવાગમન. ॥૧૧૭॥

एकागाराच्चौरे ६/४/११८॥

પ્રથમાન્ત પ્રયોજનાર્થક એકાગાર નામને ષષ્ઠ્યર્થ ચોર અર્થમાં જ ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. એકાગારં પ્રયોજનમસ્ય ચૌરસ્ય આ અર્થમાં એકાગાર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વરે એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી એકાગારિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શૂન્ય ઘર છે પ્રયોજન જેનું એવો ચોર. (શૂન્યઘરને ઈચ્છનાર ચોર.) એકાગાર નામને 'પ્રયોજનમ્ ૬-૪-૧૧૭' થી ઇકળ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હતો. પરન્તુ ચોર સ્વરૂપ જ ષષ્ઠ્યર્થમાં પ્રત્યય થાય અને અન્ય અર્થમાં પ્રત્યય ન થાય-એ નિયમ માટે આ સૂત્રનું પ્રસિદ્ધન છે. તેથી ચોર અર્થ ન હોય ત્યારે તે કે આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય એકાગાર નામને થતો નથી. જેથી એકાગારં પ્રયોજનમસ્ય ભિક્ષોઃ આ પ્રમાણે વાક્ય જ રહે છે. ॥૧૧૮॥

ચૂડાદિચ્છોડજ્ઞ ૬।૪।૧૧૧॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રયોજન હોય તો; ચૂડાદિ ગણપાઠમાંનાં ચૂડા વગેરે પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. ચૂડા પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં ચૂડા નામને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચૌડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે શ્રદ્ધા પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં શ્રદ્ધા નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શ્રાદ્ધમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ મુંડન. શ્રાદ્ધ. ॥૧૧૧॥

વિશાખાડ્ડાદાન્મન્ય-દળ્ડે ૬।૪।૧૨૦॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રયોજન હોય તો; પ્રથમાન્ત વિશાખા અને આષાઢા નામને; અનુક્રમે મન્ય અને દળ્ડ સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે. વિશાખા પ્રયોજનમસ્ય મન્યસ્ય અને આષાઢા પ્રયોજનમસ્ય દળ્ડસ્ય આ અર્થમાં વિશાખા અને આષાઢા નામને આ સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ ઐ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈશાખો મન્ય; અને આષાઢો દળ્ડ; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ વિશાખા નક્ષત્ર છે પ્રયોજન જેનું (જનક જેનું) એવું વલોક્ષું. આષાઢા નક્ષત્ર છે પ્રયોજન (જનક) જેનું એવો દંડ. ॥૧૨૦॥

ઉત્થાપનાદેરીયઃ ૬।૪।૧૨૧॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રયોજન હોય તો ઉત્થાપનાદિ ગણપાઠમાંનાં ઉત્થાપન વગેરે પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. ઉત્થાપન પ્રયોજનમસ્ય અને ઉપસ્થાપન પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં ઉત્થાપન અને ઉપસ્થાપન નામને .

આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્પાદનીયઃ અને ઉપસ્થાપનીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ઉત્પાદન છે પ્રયોજન જેનું તે. પાસે મૂકવું-સ્મરણ કરાવવું પ્રયોજન છે જેનું તે. ॥૧૨૧॥

વિશિ-ઠહિ-પદિ-પૂરિ-સમાપેરનાત્ સપૂર્વપદાત્ ૬।૪।૧૨૨॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રયોજન હોય તો; કોઈ પણ પૂર્વપદથી સહિત અન પ્રત્યયાન્ત વિશ્; રુહ; પદ્; પૂર અને સમ્ +આપ્ ધાતુને (અન પ્રત્યયાન્ત તે તે નામને) ષષ્ઠ્યર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે. ગૃહપ્રવેશનમ્ આરોહનમ્ ગોપ્રપદનમ્ પ્રપાપૂરણમ્ અઙ્ગસમાપનમ્ વા પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં ગૃહપ્રવેશન આરોહન ગોપ્રપદન પ્રપાપૂરણ અને 'અઙ્ગસમાપન નામને આ સૂત્રથી ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ગૃહપ્રવેશનીયમ્ આરોહણીયમ્ ગોપ્રપદનીયમ્ પ્રપાપૂરણીયમ્ અને અઙ્ગસમાપનીયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ગૃહપ્રવેશ છે પ્રયોજન જેનું તે. ચઢવું છે પ્રયોજન જેનું તે. ગાયનો સ્વીકાર છે પ્રયોજન જેનું તે. પરબપૂરણ (પૂરવું-ભરવું) છે પ્રયોજન જેનું તે. આચારાંગાદિ અંગ સંમાપ્ત કરવાનું છે પ્રયોજન જેનું તે. ॥૧૨૨॥

સ્વર્ગ-સ્વસ્તિવાચનાદિभ्यो य-लुपौ ૬।૪।૧૨૩॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રયોજન હોય તો; ષષ્ઠ્યર્થમાં સ્વર્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં સ્વર્ગ વગેરે પ્રથમાન્ત નામને ય પ્રત્યય થાય છે; અને સ્વસ્તિવાચનાદિ ગણપાઠમાંનાં સ્વસ્તિવાચન વગેરે પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં વિહિત ઇકળ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. સ્વર્ગઃ પ્રયોજનમસ્ય અને આયુઃ પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં સ્વર્ગાદિ ગણપાઠમાંનાં સ્વર્ગ અને આયુષ્ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય.

‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વર્ગ્યમ્ અને આયુષ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્વસ્તિવાચનમ્ પ્રયોજનમસ્ય અને શાન્તિવાચનમ્ પ્રયોજનમસ્ય આ અર્થમાં સ્વસ્તિવાચન અને શાન્તિવાચન નામને ‘પ્રયોજનમ્ ૬-૪-૧૧૭’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય, તેનો આ સૂત્રથી લોપ...વગેરે કાર્ય થવાથી સ્વસ્તિવાચનમ્ અને શાન્તિવાચનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સ્વર્ગ છે પ્રયોજન જેનું તે. આયુષ્ છે પ્રયોજન જેનું તે. સ્વસ્તિવાચન પ્રયોજન છે જેનું તે. શાન્તિવાચન પ્રયોજન છે જેનું તે. ॥૧૨૩॥

સમયાત્ પ્રાપ્તઃ ૬।૪।૧૨૪॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રાપ્ત હોય તો પ્રથમાન્ત સમય નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. સમયઃ પ્રાપ્તોઽસ્ય આ અર્થમાં સમય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સામયિકં કાર્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સમય પ્રાપ્ત થયો છે જેનો તે કાર્ય. ॥૧૨૪॥

ઋત્વાદિશ્ચો ૬ ન્ ૬।૪।૧૨૫॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રાપ્ત હોય તો ઋત્વાદિ ગણપાઠમાંનાં ઋતુ વગેરે નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. ઋતુઃ પ્રાપ્તો ઽ સ્ય અને ઉપવસ્તા પ્રાપ્તો ઽ સ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રથી ઋતુ અને ઉપવસ્તુ નામને અળ્ પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઋ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આર્ અને ઐ આદેશ. ‘અત્વય ૦ ૭-૪-૭૦’ થી અન્ત્ય ઊ ને અવ્ આદેશ...વગેરે કાર્ય થવાથી આર્ત્તવં ફલમ્ અને ઔપવસ્ત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઋતુ પ્રાપ્ત થઈ છે જેને તે ફળ. ઉપવસ્ત્રા (પાસે રહેનાર, ઉપવાસ કરનાર) પ્રાપ્ત થયો છે જેને તે. ॥૧૨૫॥

કાલાદ્ યઃ ૬૪૧૧૨૬॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ પ્રાપ્ત હોય તો પ્રથમાન્ત કાલ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. કાલઃ પ્રાપ્ત ણ્ણામ્ આ અર્થમાં કાલ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલ્યા મેઘાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-જેનો કાલ પ્રાપ્ત થયો છે તેવા મેઘ. ॥૧૨૬॥

દીર્ઘઃ ૬૪૧૧૨૭॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ દીર્ઘ હોય તો; પ્રથમાન્ત કાલ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. કાલો દીર્ઘોઽસ્ય આ અર્થમાં કાલ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કાલિકમૃગમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દીર્ઘ કાલ છે જેનો એવું લાંબા સમયનું ઋણ-દેવું. ॥૧૨૭॥

આકાલિકમિક્ષ્વાયન્તે ૬૪૧૧૨૮॥

આદિકાલ (ઉત્પત્તિકાલ) જ જો નાશનો કાલ હોય તો આકાલ નામને ભવતિ અર્થમાં ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. પૂર્વ દિવસે જે સમયે જેની શરૂઆત થઈ હોય બીજે દિવસે તે જ સમયે તેનો નાશ થયો હોય તો તે કાલને આઘન્ત કાલ કહેવાય છે. અથવા જે ક્ષણે વસ્તુ ઉત્પન્ન થઈ હોય તે જ સમયે તેનો નાશ થાય તો તે ક્ષણે પણ આઘન્ત કાલ કહેવાય છે. આ રીતે આઘન્ત કાલ બે પ્રકારનો છે. આકાલં ભવતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી આકાલ નામને ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણેં ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી આકાલિકોઽનધ્યાયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સ્ત્રીલિંગમાં ઇક પ્રત્યયાન્ત આકાલિક નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી આપ્

પ્રત્યય; અને ઇકળ્ પ્રત્યયાન્ત આકાલિક નામને 'અળજે૦ ૨-૪-૨૦' થી ક્રી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી આકાલિક; અને આકાલિકી વિદ્યુત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૂર્વ દિવસે જે સમયે શરૂ થયો બીજા દિવસે તે જ સમયે પૂર્ણ થયો એવો અનધ્યાય. ઉત્પન્ન થતાની સાથે નાશ પામનારી વિજળી. ॥૧૨૮॥

ત્રિંશદ્- વિંશતે-ઈકોઽ સંજ્ઞાયમાઽર્હદર્થે ૬।૪।૧૨૯॥

સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને અર્હદર્થ સુધીના (તમર્હતિ ૬-૪-૧૭૭ સુધીના) અર્થોમાં (ડક) અક પ્રત્યય થાય છે. ત્રિંશતા ક્રીતમ્ અને વિંશત્યા ક્રીતમ્ તેમ જ ત્રિંશતમર્હતિ અને વિંશતિમર્હતિ આ અર્થમાં ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડક પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી ત્રિંશત્ નામના અત્ નો લોપ. 'વિંશતે૦ ૭-૪-૬૭' થી વિંશતિ નામના તિ નો લોપ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી વિંશ નામના અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રિંશકમ્ વિંશકમ્; તેમ જ ત્રિંશકઃ અને વિંશકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ત્રીશથી ખરીદેલું. વીસથી ખરીદેલું. ત્રીશ માટે યોગ્ય. વીસ માટે યોગ્ય. અસંજ્ઞાયમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાનો વિષય ન હોય તો જ ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના વક્ષ્યમાણ અર્થોમાં ડક પ્રત્યય થાય છે. તેથી સંજ્ઞાના વિષયમાં ત્રિંશતમર્હતિ અને વિંશતિમર્હતિ આ અર્થમાં ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડક પ્રત્યય ન થવાથી 'સંખ્યા૦ ૬-૪-૧૩૦' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ત્રિંશત્કમ્ અને વિંશતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે તે નામ વાળી વ્યક્તિવિશેષ. ॥૧૨૯॥

સંખ્યા-હતેશ્ચાઽશત્-તિ-ષ્ટેઃ કઃ ૬।૪।૧૩૦॥

શદન્ત (શત્ અન્તે છે જેના) ત્યન્ત અને ષ્ટ્યન્ત (તિ અને ષ્ટિ અન્તે છે

જેને) નામને છોડીને અન્ય સંખ્યાવાચક નામને; ડતિ પ્રત્યયાન્ત નામને અને ત્રિંશત્ તથા વિંશતિ નામને વક્ષ્યમાણ અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭ સુધીના) અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં ક્રીતમ્ ; કતિભિઃ ક્રીતમ્ ત્રિંશતા ક્રીતમ્ અને વિંશત્યા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિ કતિ ત્રિંશત્ અને વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિકમ્ કતિકમ્ ત્રિંશત્કમ્ અને વિંશતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બેથી ખરીદેલું. કેટલાથી ખરીદેલું. ત્રીશથી ખરીદેલું. વીસથી ખરીદેલું. અશત્તિષ્ટેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં શત્ તિ અથવા ષ્ટિ જેના અન્તે છે- એવા સંખ્યાવાચક નામને ક પ્રત્યય થતો નથી. તેથી ચત્વારિંશતા ક્રીતમ્ ; સપ્તત્યા ક્રીતમ્ અને ષષ્ટ્યા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં શદન્ત ચત્વારિંશત્ નામને ત્યન્ત સપ્તતિ નામને અને ષ્ડ્યન્ત ષષ્ટિ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય ન થવાથી; 'મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ. 'ઋવર્ણે ૦ ૭-૪-૭૧' થી ચત્વારિંશત્ નામથી વિહિત ઇકળ્ ના ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ચાત્વારિંશત્કમ્ ; સાપ્તતિકમ્ અને ષાષ્ટિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ચાળીશથી ખરીદેલું. સિત્તેરથી ખરીદેલું. સાઈઠથી ખરીદેલું. ॥૧૩૦॥

શતાત્ કેવલદતસ્મિન્ ચેકૌ ૬।૪।૧૩૧॥

કેવલ શત નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭ સુધીના) વક્ષ્યમાણ અર્થમાં ; તે અર્થ (પ્રત્યયાર્થ) ; જો પ્રકૃત્યર્થ (શતાર્થ) થી ભિન્ન હોય તો ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. શતેન ક્રીતમ્ અથવા શતમર્હતિ આ અર્થમાં શત નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇક પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શત્યમ્ અને શતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સોથી ખરીદેલું. કેવલાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કેવલ જ શત નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના વક્ષ્યમાણ અર્થમાં,

તે અર્થ પ્રકૃત્યર્થથી ભિન્ન હોય તો; ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. તેથી દ્વિશતેન (દ્વયુત્તરશતેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિશત નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇક પ્રત્યય ન થવાથી 'સङ्ख्या० ૬-૪-૧૩૦' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિશતકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- એકસો બેથી ખરીદેલું. અતસ્મિન્નિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કેવલ શત નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના વક્ષ્યમાણ અર્થમાં; તે અર્થ પ્રકૃત્યર્થથી ભિન્ન હોય તો જ ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. તેથી શતં માનમસ્ય આ અર્થમાં શત નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇક પ્રત્યય ન થવાથી 'સङ्ख्या० ૬-૪-૧૩૦' થી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શતકં સ્તોત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સો શ્લોક પ્રમાણ સ્તોત્ર. અહીં પ્રકૃત્યર્થ સો શ્લોક છે; અને પ્રત્યયાર્થ સ્તોત્ર છે. એ બંને ભિન્ન નથી. તેથી અહીં આ સૂત્રથી ય અને ઇક પ્રત્યય થતો નથી. ॥૧૩૧॥

વાડતોરિક: ૬।૪।૧૩૨॥

અતુ (અત્) છે અન્તમાં જેના એવા સંખ્યાવાચક નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭ સુધીના) વક્ષ્યમાણ અર્થમાં વિકલ્પથી ઇક પ્રત્યય થાય છે. યાવન્તમર્હતિ આ અર્થમાં યાવત્ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. 'ઋવર્ણો ૭-૪-૭૧' થી ઇક પ્રત્યયના ઇ નો લોપ વિહિત હોવા છતાં ઇક પ્રત્યયના વિધાનસામર્થ્યથી તેનો નિષેધ. અન્યથા તે સૂત્રથી ઇ નો લોપ થવાનો જ હોય તો યાવત્કમ્ તો ક પ્રત્યયથી પણ નિષ્પન્ન થાત. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'સङ्ख्या० ૬-૪-૧૩૦' થી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી અનુક્રમે યાવતિકમ્ અને યાવત્કમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થ- જેટલા માટે યોગ્ય છે. યાવત્ નામ 'ડત્યતુ ૧-૧-૩૯' થી સંખ્યાવાચક મનાય છે. ॥૧૩૨॥

કાર્ષાપણાદિકટ્ પ્રતિશ્ચાસ્ય વા ૬।૪।૧૩૩॥

કાર્ષાપણ નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭ સુધીના) અર્થમાં ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે અને ત્યારે કાર્ષાપણ નામને પ્રતિ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. કાર્ષાપણમર્હતિ આ અર્થમાં કાર્ષાપણ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય અને વિકલ્પથી કાર્ષાપણ નામને પ્રતિ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ તથા અન્ત્ય ઇ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન કાર્ષાપણિક અને પ્રતિક્ર નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કાર્ષાપણિકી અને પ્રતિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કાર્ષાપણ (ચાર આના) ને યોગ્ય. ॥૧૩૩॥

અર્ધાત્ પલ-કંસ-કર્ષાત્ ૬।૪।૧૩૪॥

અર્ધ નામ છે પૂર્વપદ જેનું એવા પલ કંસ અને કર્ષ નામ છે અન્તમાં જેના એવા નામને અર્હદ્ અર્થ (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) સુધીના વક્ષ્યમાણ અર્થમાં ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યય થાય છે. અર્ધપલમ્ અર્ધકંસમ્ અર્ધકર્ષમ્ વાડર્હતિ આ અર્થમાં અર્ધપલ, અર્ધકંસ અને અર્ધકર્ષ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. અર્ધકર્ષિક નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ડી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ અર્ધપલિકા, અર્ધકંસિકા અને અર્ધકર્ષિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- અર્ધપલ (બે તોલા) ને યોગ્ય. અર્ધકંસ (કાંસાના પાત્રના અર્ધભાગ) ને યોગ્ય. અર્ધકર્ષ (૪૦ રતિ) ને યોગ્ય. ॥૧૩૪॥

કંસાડર્ધાત્ ૬।૪।૧૩૫॥

અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) વક્ષ્યમાણ અર્થમાં કંસ અને અર્ધ નામને ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. કંસમર્હતિ અને અર્ધમર્હતિ આ અર્થમાં

કંસ અને અર્ધ નામને આ સૂત્રથી ઇકટ્ પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અણજેં ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી કંસકી અને અર્ધિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કંસપાત્રને યોગ્ય. અર્ધભાગને યોગ્ય. ॥૧૩૫॥

સહસ્ર- શતમાનાવણ્ ૬।૪।૧૩૬॥

અર્હદ્ અર્થ (૬-૪-૧૭૭ સુધીના) સુધીના અર્થમાં સહસ્ર અને શતમાન નામને અણ્ પ્રત્યય થાય છે. સહસ્રેણ ક્રીતઃ અને શતમાનેન ક્રીતઃ આ અર્થમાં સહસ્ર અને શતમાન નામને આ સૂત્રથી અણ્ (અ) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી સાહસ્રઃ અને શાતમાનઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- હજારથી ખરીદેલ. સોના માપથી ખરીદેલ. ॥૧૩૬॥

શૂર્પાદ્ વાઙ્ ૬।૪।૧૩૭॥

શૂર્પ નામને અર્હદ્ અર્થ (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭) સુધીના અર્થમાં વિકલ્પથી અઙ્ પ્રત્યય થાય છે. શૂર્પમર્હતિ આ અર્થમાં શૂર્પ નામને આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘તમર્હતિ ૬-૪-૧૭૭’ થી ઇકણ્ પ્રત્યય. ઉભયત્ર ‘વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧’ થી આદ્યસ્વર ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શૌર્પમ્ અને શૌર્પિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સૂપડાને યોગ્ય. ॥૧૩૭॥

વસનાત્ ૬૧૪૧૩૮૧

વસન નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (૬૧૪૧૭૭ સુધીના) અર્થમાં અજ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વસનેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં વસન નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. આઘસ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાસનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વસ્ત્રથી ખરીદેલું. ૧૧૩૮૧

વિંશતિકાત્ ૬૧૪૧૩૯૧

વિંશતિક (વિંશતિર્માનમસ્ય) નામને અર્હદ્ અર્થ (સૂ.નં. ૬૧૪૧૭૭૧) સુધીના અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે. વિંશતિકેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં વિંશતિક નામને આ સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વીસ રૂપિયાથી ખરીદેલું. ૧૧૩૯૧

દ્વિગોરીનઃ ૬૧૪૧૪૦૧

વિંશતિ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં વિંશતિકાભ્યાં ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિવિંશતિક નામને આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. 'અવર્ણેઃ ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિવિંશતિકીનમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચાલીશ રૂપિયાથી ખરીદેલું. ૧૧૪૦૧

તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ ન હોય તો દ્વિગુ સમાસથી અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો એકવાર (બીજાવાર નહિ) પિત્ લુપ્ (લોપ) થાય છે. દ્વાભ્યાં કંસાભ્યાં ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિકંસ નામને 'કંસાર્ધાત્ ૬-૪-૧૩૫' થી ઇકટ્ પ્રત્યય. તેનો આ સૂત્રથી પિત્ (પ્લુપ્) વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકંસમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે કંસાના પાત્રથી ખરીદેલું. અનામ્નીતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ ન હોય તો જ અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં દ્વિગુ સમાસથી વિહિત પ્રત્યયનો એકવાર પ્લુપ્ થાય છે. તેથી પઞ્ચ લોહિન્યઃ પરિમાણમસ્યઃ આ અર્થમાં પઞ્ચલોહિની નામને 'માનમ્ ૬-૪-૧૬૯' થી ઇકળ્ પ્રત્યયના વિષયમાં 'જાતિશ્ચં ૩-૨-૫૧' થી પુંવદ્ભાવ. પઞ્ચલોહિત + ઇકળ્ આ અવસ્થામાં 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાઞ્ચલોહિતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંજ્ઞાનો વિષય હોવાથી ઇકળ્ પ્રત્યયનો લોપ (પ્લુપ્) થતો નથી. અર્થ- તે નામનું પરિમાણવિશેષ.

અદ્વિરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્વિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ ન હોય તો અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થોમાં દ્વિગુ સમાસથી વિહિત પ્રત્યયનો એક જ વાર લોપ થાય છે. બે વાર નહિ. તેથી દ્વાભ્યાં શૂર્પાભ્યાં ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિશૂર્પ નામને 'શૂર્પાદં ૬-૪-૧૩૭' થી વિહિત અજ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી પિત્ લોપ (પ્લુપ્) થયા બાદ દ્વિશૂર્પેણ ક્રીતમ્ આ અર્થમાં અજ્ (લુપ્ત અજ્) પ્રત્યયાન્ત દ્વિશૂર્પ નામને 'મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦' થી વિહિત ઇકળ્ પ્રત્યયનો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. જેથી 'માનં ૭-૪-૧૯' થી શૂર્પ ના ક ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણં ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશૂર્પિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે સૂપડાથી ખરીદેલ વસ્તુથી ખરીદેલું. ॥૧૪૧॥

અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં દ્વિગુ સમાસથી વિહિત અણ પ્રત્યયનો વિકલ્પથી એકવાર પિત્ લુપ્ થાય છે, બે વાર નહિ. દ્વાભ્યાં સહસ્રાભ્યાં ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિસહસ્ર નામને ‘સહસ્રં ૬-૪-૧૩૬’ થી અણ પ્રત્યય, તેનો આ સૂત્રથી પિત્ લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિસહસ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુપ્ ન થાય ત્યારે ‘માન-સંવં ૭-૪-૧૯’ થી સહસ્ર નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિસાહસ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે હજારથી ખરીદેલું. ॥૧૪૨॥

‘સુવર્ણ-કાર્ષાપનાત્ ૬૧૪૧૪૩॥

સુવર્ણ અને કાર્ષાપણ નામ જેના અન્તમાં છે એવા દ્વિગુ સમાસથી અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં વિહિત પ્રત્યયનો એક વાર (બે વાર નહિ) વિકલ્પથી પિત્ લુપ્ થાય છે. દ્વાભ્યાં સુવર્ણાભ્યાં કાર્ષાપણાભ્યાં વા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિસુવર્ણ અને દ્વિકાર્ષાપણ નામને ક્રમશઃ ‘મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦’ થી ફક્ત અને ‘કાર્ષાપં ૬-૪-૧૩૩’ થી ફક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેનો પિત્ લોપ (પ્લુપ્) વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિસુવર્ણમ્ અને દ્વિકાર્ષાપણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પ્લુપ્ ન થાય ત્યારે ‘અવર્ણં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ ‘માનસંવં ૭-૪-૧૯’ થી સુવર્ણ નામના ઉ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિસૌવર્ણિકમ્ અને દ્વિકાર્ષાપણિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે સુવર્ણથી ખરીદેલું. બે કાર્ષાપણથી ખરીદેલું. ॥૧૪૩॥

દ્વિ-ત્રિ-બહોર્નિષ્ક-વિસ્તાત્ ૬૧૪૧૪૪૧॥

દ્વિ ત્રિ અને બહુ નામથી પરમાં રહેલું નિષ્ક અને વિસ્ત (બૃ. વૃત્તિમાં વિસ્ત છે) નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસથી; અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) વિહિત પ્રત્યયનો એકવાર (બે વાર નહિ) વિકલ્પથી પિત્ લુપ્ (લુપ્) થાય છે. દ્વામ્યાં નિષ્કામ્યાં વિસ્તામ્યાં વા ક્રીતમ્; ત્રિમિ નિષ્કૈર્ વિસ્તૈર્ વા ક્રીતમ્; અને બહુભિર્નિષ્કૈર્ વિસ્તૈર્ વા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિનિષ્ક, દ્વિવિસ્ત; ત્રિનિષ્ક; ત્રિવિસ્ત; બહુનિષ્ક અને બહુવિસ્ત નામને ‘મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦’ થી વિહિત ઇકળ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી પિત્ લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિનિષ્કમ્, દ્વિવિસ્તમ્; ત્રિનિષ્કમ્, ત્રિવિસ્તમ્; બહુનિષ્કમ્ અને બહુવિસ્તમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી લુપ્ ન થાય ત્યારે ‘માન-સંવ ૦ ૭-૪-૧૧’ થી નિષ્ક અને વિસ્ત નામના ફને વૃદ્ધિ દે આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિનૈષ્કિકમ્, દ્વિવૈસ્તિકમ્; ત્રિનૈષ્કિકમ્; ત્રિવૈસ્તિકમ્; બહુનૈષ્કિકમ્ અને બહુવૈસ્તિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ બે નિષ્ક (શોનામહોર) થી ખરીદેલું. ત્રણ નિષ્કથી ખરીદેલું. ઘણી નિષ્કથી ખરીદેલું. બે વિસ્ત (૮૦ રતિભાર) થી ખરીદેલું. ત્રણ વિસ્તથી ખરીદેલું. ઘણા વિસ્તથી ખરીદેલું. ॥૧૪૪૪॥

શતાદ્ યઃ ૬૧૪૧૪૫૧॥

શત નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને; અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) વિકલ્પથી ય પ્રત્યય થાય છે. દ્વામ્યાં શતામ્યાં ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિશત નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશત્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સઙ્ખ્યા ૦ ૬-૪-૧૩૦’ થી ક પ્રત્યય. તેનો ‘અનામ્ય ૦ ૬-૪-૧૪૧’ થી પિત્ લોપ વગેરે

કાર્ય થવાથી દ્વિશતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બસોથી ખરીદેલું.
॥૧૪૫॥

શાળાત્ ૬।૪।૧૪૬॥

શાળ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં વિકલ્પથી ય પ્રત્યય થાય છે. પઞ્ચમિઃ શાળૈઃ ક્રીતમ્ આ અર્થમાં પઞ્ચશાળ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પઞ્ચશાળ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય અને 'અનામ્ય ૦ ૬-૪-૧૪૧' થી ઇકળ્ પ્રત્યયનો પિત્ લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પઞ્ચશાળમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાંચ શાળ (૪ માસ) થી ખરીદેલું. ॥૧૪૬॥

દ્વિત્ર્યાદેર્યાળ્ ના ૬।૪।૧૪૭॥

દ્વિ અને ત્રિ નામ છે પૂર્વમાં જેના એવા શાળ શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં વિકલ્પથી ય અને અળ્ પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં શાળાભ્યાં ક્રીતમ્ અને ત્રિમિઃ શાળૈઃ ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિશાળ અને ત્રિશાળ નામને આ સૂત્રથી ય અને અળ્ પ્રત્યય. અળ્ પ્રત્યયની પૂર્વે દ્વિ અને ત્રિ ના ઇ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઈ એ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશાળ્યમ્, દ્વિશાળમ્ ; ત્રિશાળ્યમ્ અને ત્રિશાળમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય અને અળ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'મૂલ્યૈઃ ૦ ૬-૪-૧૫૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. તેનો 'અનામ્ય ૦ ૬-૪-૧૪૧' થી પિત્ લુપ્ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિશાળમ્ અને ત્રિશાળમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ બે શાળાથી ખરીદેલું. ત્રણ શાળાથી ખરીદેલું. સૂત્રમાં

વા પદનું ઉપાદાન આગળના સૂત્રમાં વા ની અનુવૃત્તિની વ્યાવૃત્તિ માટે છે.
॥૧૪૭॥

પળ-પાદ-માષાદ્ યઃ ૬૧૪૧૪૮॥

પળ પાદ અને માષ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬-૪-૧૭૭) અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં પળાભ્યામ્ , દ્વાભ્યાં પાદાભ્યામ્ અધ્યર્ધન માષેણ વા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિપળ દ્વિપાદ અને અધ્યર્ધમાષ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપળ્યમ્ દ્વિપાદ્યમ્ અને અધ્યર્ધમાષ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે પજા (પૈસા) થી ખરીદેલું. બે પાદ (પાવલી) થી ખરીદેલું. દોઢ માસાથી ખરીદેલું. ॥૧૪૮॥

હારી-કાકળીભ્યઃ કચ્ ૬૧૪૧૪૯॥

હારી અને કાકળી નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિગુ સમાસને તેમ જ કેવલ હારી અને કાકળી નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના (સૂ.નં. ૬૧૪૧૭૭) અર્થમાં કચ્ (ક) પ્રત્યય થાય છે. દ્વાભ્યાં હારીભ્યામ્ , દ્વાભ્યાં કાકળીભ્યામ્, હાર્યા, કાકળ્યા વા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં દ્વિહારી, દ્વિકાકળી, હારી અને કાકળી નામને કચ્ (ક) પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિહારીકમ્ દ્વિકાકળીકમ્ હારીકમ્ અને કાકળીકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે ખારીથી ખરીદેલું. બે કાકળીથી ખરીદેલું. ખારીથી (૫૧૨ શેર) ખરીદેલું. કાકળી (૧/૪ માસા) થી ખરીદેલું. ॥૧૪૯॥

મૂલ્યૈઃ ક્રીતૈ ૬૧૪૧૫૦॥

તૃતીયાન્ત મૂલ્યવાચક નામને ક્રીતાર્થમાં ઇકળ્ (ઇક) વગેરે પ્રત્યય થાય

છે. પ્રત્યેન ક્રીતમ્ આ અર્થમાં પ્રત્ય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૭' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાસ્યિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચાર કુડવથી ખરીદેલું. ત્રિંશતા ક્રીતમ્ આ અર્થમાં ત્રિંશત્ નામને 'ત્રિંશદ્ ૦ ૬-૪-૭૨૯' થી ડક (અક) પ્રત્યય. 'ડિલ્યન્ત્ય ૦ ૨-૭-૭૭૪' થી અન્ત્ય અત્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રિંશકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ત્રીશથી ખરીદેલું. ॥૭૫૦॥

તસ્ય વાપે ૬।૪।૭૫૧॥

ષષ્ઠ્યન્ત નામને વાપ (ઉપ્યતેડસ્મિન્) અર્થમાં ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પ્રત્યસ્ય વાપઃ આ અર્થમાં પ્રત્ય નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૭' થી આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાસ્યિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ચાર્યા વાપઃ આ અર્થમાં ચારી નામને 'ચારી ૦ ૬-૪-૭૪૯' ની સહાયથી આ સૂત્રથી કચ્ (ક) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચારીકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પ્રત્ય પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય એવું ખેતર. ખારી પ્રમાણ ધાન્ય વાવી શકાય એવું ખેતર. ॥૭૫૧॥

વાત-પિત્ત-શ્લેષ્મ-સન્નિપાતાચ્ચમન-કોપને ૬।૪।૭૫૨॥

ષષ્ઠ્યન્ત વાત પિત્ત શ્લેષ્મ અને સન્નિપાત નામને શમન અને કોપન અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. વાતસ્ય પિત્તસ્ય શ્લેષ્મસ્ય સન્નિપાતસ્ય વા, શમનમ્ કોપનમ્ વા આ અર્થમાં વાત પિત્ત શ્લેષ્મ અને સન્નિપાત નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃઃ ૦ ૭-૪-૭' થી આઘ સ્વર ઇ અને એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ તેમજ આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાતિકમ્ પૈત્તિકમ્

શ્લૈષ્મિકમ્ અને સાન્નિપાતિકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વાતને શમાવનાર અથવા વધારનાર. પિત્તને શમાવનાર અથવા વધારનાર. શ્લેષ્મને શમાવનાર અથવા વધારનાર. સન્નિપાતને શમાવનાર અથવા વધારનાર. ॥૧૫૨॥

હેતૌ સંયોગોત્પાતે ૬૪૧૧૫૩॥

સંયોગ (સમ્બન્ધ) અને ઉત્પાત (પ્રાણિનાં શુભાશુભસૂચકો મહાભૂત-પરિણામઃ) સ્વરૂપ હેતુ હોય તો તે હેત્વર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત નામને યથાવિહિત ફકળ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. શતસ્ય હેતુઃ આ અર્થમાં શત નામને 'શતાત્ ૦ ૬-૪-૧૩૧' ની સહાયથી ય અને ફક પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી 'શત્યઃ', શતિકો દાતૃસંયોગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સો રૂપિયા વગેરે ભેગા થવાનું કારણ દાતાનો યોગ છે. સોમગ્રહણસ્ય હેતુઃ આ અર્થમાં સોમગ્રહણ નામને આ સૂત્રથી ફકળ (ફક) પ્રત્યય. ઓ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ વગેરે કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી સૌમગ્રહણિકો ભૂમિકમ્પઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ચન્દ્રગ્રહણનું કારણ ભૂકમ્પ. ॥૧૫૩॥

પુત્રાદ્ યેયૌ ૬૪૧૧૫૪॥

સંયોગ અને ઉત્પાત સ્વરૂપ હેત્વર્થમાં ષષ્ઠ્યન્ત પુત્ર નામને ય અને ઈય પ્રત્યય થાય છે. પુત્રસ્ય હેતુઃ આ અર્થમાં પુત્ર નામને ય અને ઈય પ્રત્યય. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પુત્ર્યઃ અને પુત્રીયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુત્રનો હેતુભૂત સંયોગ. ॥૧૫૪॥

• દ્વિસ્વર- બ્રહ્મવર્ચસાદ્ યોડસદ્ધ્યા-પરિમાણાડશ્વાદે: ૬।૪।૧૫૫॥

સદ્ધ્યાવાચક નામ પરિમાણવાચક નામ અને અશ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં અશ્વ વગેરે નામને છોડીને અન્ય બે સ્વરવાળા તથા બ્રહ્મવર્ચસ આ ષષ્ઠ્યન્ત નામને સંયોગ અને ઉત્પાત સ્વરૂપ હેત્વર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ધનસ્ય બ્રહ્મવર્ચસસ્ય વા હેતુ: આ અર્થમાં દ્વિસ્વરી ધન નામને તથા બ્રહ્મવર્ચસ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ધન્ય: અને બ્રહ્મવર્ચસ્ય: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- ધનનો હેતુ. બ્રહ્મવર્ચનો હેતુ સંયોગ અથવા ઉત્પાત. સદ્ધ્યાદિ વર્જનં કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિસ્વરી પણ સંધ્યાવાચક પરિમાણવાચક અને અશ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં નામને સંયોગ અને ઉત્પાત સ્વરૂપ હેત્વર્થમાં ય પ્રત્યય થતો નથી. તેથી પચ્ચાનાં પ્રસ્થસ્ય અશ્વસ્ય વા હેતુ: સંયોગ ઉત્પાતો વા આ અર્થમાં સદ્ધ્યાવાચક પચ્ચન્ પરિમાણવાચક પ્રસ્થ અને અશ્વાદિ ગણપાઠમાંનાં અશ્વ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ ‘સદ્ધ્યાં ૬-૪-૧૩૦’ ની સહાયથી પચ્ચન્ નામને તેમજ પ્રસ્થ અને અશ્વ નામને અનુક્રમે ‘હેતૌ સંયોગોત્પાતે ૬-૪-૧૫૩’ થી ક તેમજ ઇકળ્ પ્રત્યય. ‘નાન્નોં ૨-૧-૯૧’ થી પચ્ચન્ નામના અન્ત્ય ન્ નો લોપ. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી પ્રસ્થ અને અશ્વ નામના આઘ સ્વર અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ અને ‘અવર્ણેં ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચક: પ્રાસ્થિક: અને આશ્વિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- પાંચનો હેતુ. પ્રસ્થ પરિમાણનો હેતુ. અશ્વનો હેતુ- સંયોગ અથવા ઉત્પાત. ॥૧૫૫॥

પૃથિવી- સર્વભૂમેરીશ-જ્ઞાતયોશ્વાઙ્ ૬।૪।૧૫૬॥

ષષ્ઠ્યન્ત પૃથિવી અને સર્વભૂમિ નામને ર્શ તેમજ જ્ઞાત (પ્રસિદ્ધ) અર્થમાં અને સંયોગ અથવા ઉત્પાત સ્વરૂપ હેત્વર્થમાં અઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૃથિવ્યાઃ સર્વભૂમે વા, ઈશો જ્ઞાતઃ સંયોગોત્પાતરૂપો હેતુ વા આ અર્થમાં પૃથિવી અને સર્વભૂમિ નામને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઋને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ. 'અનુશતિ૦ ૭-૪-૨૭' થી સર્વભૂમિ નામના બંને પદના આઘ સ્વર અ અને ઊ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઈ અને ઙ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાર્થિવઃ સાર્વભૌમ ઈશો જ્ઞાતઃ સંયોગોત્પાતરૂપો હેતુ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પૃથ્વીનો સ્વામી, જ્ઞાત અથવા સંયોગ કે ઉત્પાત સ્વરૂપ હેતુ. સંમગ્ર ભૂમિનો સ્વામી, જ્ઞાત અથવા સંયોગ કે ઉત્પાત સ્વરૂપ હેતુ. ॥૧૫૬॥

લોક-સર્વલોકાજ્ઞાતે ૬।૪।૧૫૭॥

ષષ્ઠ્યન્ત લોક અને સર્વલોક નામને જ્ઞાત અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે. લોકસ્ય સર્વલોકસ્ય વા જ્ઞાતઃ આ અર્થમાં લોક અને સર્વલોક નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અનુશ૦ ૭-૪-૨૭' થી સર્વલોક નામના બંને પદના આઘસ્વર અ અને ઓ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લૌકિકઃ અને સાર્વલૌકિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- લોકમાં પ્રસિદ્ધ. સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ. ॥૧૫૭॥

તદનાડસ્યે વા વૃદ્ધ્યાય-લાભોપદા-શુલ્કં દેયમ્ ૬।૪।૧૫૮॥

પ્રથમાન્ત પદનો અર્થ, દેયભૂત વૃદ્ધિ (વ્યાજ), આય (કર), લાભ (નફો), ઉપદા (લાંચ) અને શુલ્ક (ટેક્સ) હોય તો પ્રથમાન્ત નામને સપ્તમીના અર્થમાં અથવા ચતુર્થીના અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. વૃદ્ધિઃ (અધમર્ણેનોત્તમર્ણાય ગૃહીતધનાતિરિક્તં દેયમ્)- પજ્વાડસ્મિન્

શતે વૃદ્ધિઃ આ અર્થમાં 'સદ્ધ્યાં ૬-૪-૧૩૦' ની સહાયથી પચ્ચન્ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. 'નાન્નો ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકં શતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેમાં પાંચ રૂપિયા આપવાનું વ્યાજ છે એવા સો રૂપિયા. આયઃ;- (ગ્રામાદિષુ સ્વામિગ્રાહ્યો ભાગ આયઃ)- પચ્ચાસ્મિન્ ગ્રામે આયઃ આ અર્થમાં પચ્ચન્ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પચ્ચકો ગ્રામઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- જેમાં પાંચ રૂપિયા કર આપવાનો છે તે ગામ. લાભઃ- (પટાદિનામુપાદાનં મૂલ્યાતિરિક્તં પ્રાપ્તં દ્રવ્યમ્)- પચ્ચાઽસ્મિન્ પટે લાભઃ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પચ્ચન્ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકઃ પટઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાંચ રૂપિયા નફો આપવાનો છે જેમાં એવો પટ. ઉપદા- (ઉત્કોચઃ ; લઙ્ચઃ ; ઉત્કોટ ઇતિ યાવત્)- પચ્ચાઽસ્મિન્ વ્યવહારે ઉપદા આ અર્થમાં પચ્ચન્ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકો વ્યવહારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાંચ રૂપિયા લાંચ અપાઈ છે જેમાં એવો વ્યવહાર. શુલ્કમ્- (વણિજાં રક્ષાનિર્વેશો રાજભાગઃ શુલ્કમ્)- પચ્ચાઽસ્મિન્ શતે શુલ્કમ્ આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પચ્ચન્ નામને આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકં શતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાંચ રૂપિયા ટેક્સ (જકાત) આપવાનો છે જેમાં એવા સો રૂપિયા.

एवं शत्यम् शतिकम् आवी ज रीते शतमस्मिन् वृद्धिरायो लाभ उपदा शुल्कम् वा आ अर्थમાં શત નામને 'શતાત્ ૬-૪-૧૩૧' ની સહાયથી આ સૂત્રથી ચ અને ઇક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શત્યમ્ અને શતિકમ્ (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૩૧) આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સો રૂપિયા; જેમાં વ્યાજ કર નફો લાંચ અથવા ટેક્સ છે તે હજાર, ગ્રામ, વસ્ત્ર, વ્યવહાર અથવા હજાર. (ઉપર જણાવ્યા મુજબ પચ્ચાઽસ્મૈ દેવદત્તાય વૃદ્ધિરાયો લાભ ઉપદા શુલ્કં વા દેયમ્ આ પ્રમાણે ચતુર્થર્થમાં પણ પચ્ચન્ નામને ક પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકો દેવદત્તઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પાંચ રૂપિયા વ્યાજ, કર, નફો, લાંચ અથવા ટેક્સ બીજા પાસેથી લેવાનો છે જેને તે

દેવદત્ત.) ॥૧૫૮॥

પૂરણાઢધાદિકઃ ૬૧૪૧૫૯॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ દેયભૂત વૃદ્ધિ આય લાભ ઉપદા અથવા શુલ્ક (જીઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૫૮) હોય તો પ્રથમાન્ત-પૂરણપ્રત્યયાન્ત નામને અને અર્થ નામને સપ્તમ્યર્થમાં અથવા ચતુર્થીના અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે. દ્વિતીયમ્ અર્થ વાઢસ્મિન્ અસૈ વા; વૃદ્ધિધરાયો લાભ ઉપદા શુલ્ક વા દેયમ્ આ અર્થમાં પૂરણપ્રત્યયાન્ત દ્વિતીય નામને અને અર્થ નામને આ સૂત્રથી ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિતીયિકઃ અને અર્થિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દ્વિતીયભાગ જેમાં વ્યાજ, કર, નફો, લાંચ અથવા ટેંકુસ આપવાનો છે તે (શતાદિ) અથવા દ્વિતીય ભાગ વ્યાજાદિ રૂપે બીજાની પાસેથી લેવાનો છે જેને તે (દેવદત્તાદિ). આઠ આના આપવાના છે વ્યાજાદિ રૂપે જેમાં અથવા જેને તે (શતાદિ અથવા દેવદત્તાદિ). ॥૧૫૯॥

ભાગાદ્ યેકૌ ૬૧૪૧૬૦॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ દેયભૂત વ્યાજ આય લાભ ઉપદા અથવા શુલ્ક હોય તો પ્રથમાન્ત ભાગ નામને સપ્તમી અથવા ચતુર્થીના અર્થમાં (જીઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૫૮) ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. ભાગોઢસ્મિન્સૈ વા દેયં વૃદ્ધિધરાયો લાભ ઉપદા શુલ્ક વા આ અર્થમાં ભાગ નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ભાગ્યઃ અને ભાગિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ભાગ (આઠ આના), વ્યાજ કર નફો લાંચ અથવા ટેંકુસ આપવાનો છે જેમાં અથવા જેને તે (શતાદિ અથવા દેવદત્તાદિ). ॥૧૬૦॥

તં પચતિ દ્રોણાદ્ વાઙ્ ૬।૪।૧૬૧॥

દ્વિતીયાન્ત દ્રોણ નામને પચતિ અર્થમાં વિકલ્પથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. દ્રોણં પચતિ આ અર્થમાં દ્રોણ નામને આ સૂત્રથી અઙ્ (અ) પ્રત્યય. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઇકળ્ ૬-૪-૧' ની સહાયથી ઇકળ્ પ્રત્યય. ઉભયત્ર 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રૌણી અને દ્રૌણિકી સ્થાલી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દ્રોણ (૧૦ શેર) પ્રમાણ અનાજ રાંધનારી સ્થાલી. ॥૧૬૧॥

સમ્ભવદવહરતોઽચ્ ૬।૪।૧૬૨॥

દ્વિતીયાન્ત નામને પચતિ, સમ્ભવતિ (અવગૃહ્ણતિ) અને અવહરતિ અર્થમાં ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. આધાર, આધેયને સ્વપ્રમાણના અતિરેક વિના (પોતામાં સમાય એ રીતે) જે ધારણ કરે છે તેને સમ્ભવ કહેવાય છે; અને પ્રમાણના અતિરેકથી પણ જે ધારણ કરે છે તેને અવહાર કહેવાય છે. પ્રસ્થં સમ્ભવતિ અવહરતિ પચતિ વા આ અર્થમાં પ્રસ્થ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. આઘ સ્વર અ ને 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. પ્રાચીન નામને 'અણજે ૦ ૨-૪-૨૦' થી ઙી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રાચીની સ્થાલી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પોતાની અપેક્ષાએ ન્યૂન પ્રમાણવાળા પ્રસ્થ પ્રમાણ ધાન્યને ધારણ કરનારી થાળી. પોતાની અપેક્ષાએ અધિક પ્રમાણવાળા પ્રસ્થપ્રમાણ ધાન્યને ધારણ કરનારી થાળી. પ્રસ્થ પ્રમાણ ધાન્યને રાંધનારી થાળી. સૂત્રસ્થ 'ચ' પદ સમુચ્ચયાર્થક હોવાથી આગળના સૂત્રોમાં પચતિ વગેરે ત્રણ અર્થની અનુવૃત્તિ છે. ॥૧૬૨॥

દ્વિતીયાન્ત પાત્ર આચિત અને આઢક નામને (આ પરિમાણવિશેષ-
વાચક નામને) સમ્ભવતિ અવહરતિ અને પચતિ અર્થમાં (જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-
૧૬૩) વિકલ્પથી ઈન પ્રત્યય થાય છે. પાત્રમાચિતમાઢકં વા સમ્ભવતિ
અવહરતિ પચતિ વા આ અર્થમાં પાત્ર આચિત અને આઢક નામને આ
સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં
‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યયાઢિ કાર્ય થવાથી પાત્રીણા આચિતીના અને
આઢકીના આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈન પ્રત્યય ન
થાય ત્યારે ‘સમ્ભવદં ૬-૪-૧૬૨’ ની સહાયથી ઇકળ્ પ્રત્યયાઢિ કાર્ય
થવાથી (જુઓ. સૂ.નં. ૬-૪-૧૬૨) પાત્રિકી આચિતિકી અને આઢકિકી
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાત્રપ્રમાણ (૮ શેર)ધાન્ય- અવગ્રહણ
કરનારી, અવહરણ કરનારી અથવા રાંધનારી થાળી. આચિત પ્રમાણ
(૨૦૦ તોલા) ધાન્ય- અવગ્રહણ કરનારી અવહરણ કરનારી અથવા
રાંધનારી થાળી. આઢક પ્રમાણ (ચાર પ્રસ્થ) ધાન્ય- અવગ્રહણ કરનારી,
અવહરણ કરનારી અથવા રાંધનારી થાળી. (અર્થ માટે જુઓ સૂ.નં. ૬-૪-
૧૬૨) ॥૧૬૩॥

દ્વિગોરીનેકઢૌ વા ૬૧૪૧૬૪૥

પાત્ર આચિત અને આઢક નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત દ્વિગુ
સમાસને સમ્ભવતિ (અવગૃહ્ણતિ) અવહરતિ અને પચતિ અર્થમાં વિકલ્પથી
ઈન અને ઇકટ્ પ્રત્યય થાય છે. આ ઈન અને ઇકટ્ (ઇક) પ્રત્યયનો
‘અનામ્યં ૬-૪-૧૪૧’ થી પ્લુપ્ (લોપ) થતો નથી. કારણ કે આ સૂત્રથી
વિહિત ઈન અને ઇકટ્ પ્રત્યયનો લોપ કરવો હોત તો તેનું વિધાન કરવાની
આવશ્યકતા જ ન રહેત. દ્વે પાત્રે, દ્વાવાચિતૌ દ્વાવાઢકૌ વા સમ્ભવતિ,
અવહરતિ, પચતિ વા આ અર્થમાં દ્વિપાત્ર દ્વાચિત અને દ્વાઢક નામને આ

સૂત્રથી ર્દ્વિજ્ઞાન અને ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. દ્વિપાત્રીણ, દ્વિપાત્રીણ અને દ્વિપાત્રીણ નામને ર્દ્વિજ્ઞાનમાં ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ (આ) પ્રત્યય. દ્વિપાત્રીક, દ્વિપાત્રીક અને દ્વિપાત્રીક નામને ર્દ્વિજ્ઞાનમાં ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યય . . . વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપાત્રીણ દ્વિપાત્રીક; દ્વિપાત્રીના દ્વિપાત્રીક અને દ્વિપાત્રીના દ્વિપાત્રીક આલો પ્રયોગ થાય છે. ર્દ્વિજ્ઞાનમાં આ સૂત્રથી ર્દ્વિજ્ઞાન અથવા ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સમ્ભવદ ૦ ૬-૪-૧૬૨’ થી ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યય. ‘અનામ્ય ૦ ૬-૪-૧૪૧’ થી ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યયનો લુપ્ (પિત્ લોપ) દ્વિપાત્ર અને દ્વિપાત્ર નામને ‘પરિમાણ ૦ ૨-૪-૨૩’ થી કી પ્રત્યય; અને દ્વિપાત્ર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ (સૂ. નં. ૨-૪-૨૩ થી તેને કી પ્રત્યયનો નિષેધ હોવાથી) આપ્ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિપાત્રી દ્વિપાત્રી અને દ્વિપાત્રી આલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-બે પાત્ર પ્રમાણ ધાન્ય અવગ્રહણ કરનારી, અવગ્રહણ કરનારી, અથવા રાંધનારી. બે આચિત પ્રમાણ ધાન્ય અવગ્રહણ કરનારી, અવગ્રહણ કરનારી અથવા રાંધનારી. બે આઢક પ્રમાણ ધાન્ય અવગ્રહણ કરનારી અવગ્રહણ કરનારી, અથવા રાંધનારી. (અર્થ માટે સૂ. નં. ૬-૪-૧૬૨ જુઓ). ૧૧૬૪૧

કુલિજાદ્ વા લુપ્ વ ૬૧૪૧૬૫૧

પરિમાણવિશેષવાચક કુલિજ નામ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત દ્વિગુ સમાસને સમ્ભવતિ અવહરતિ અને પચતિ અર્થમાં ર્દ્વિજ્ઞાનથી ર્દ્વિજ્ઞાન અને ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યય થાય છે. ર્દ્વિજ્ઞાનમાં આ સૂત્રથી ર્દ્વિજ્ઞાન અને ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ર્દ્વિજ્ઞાનમાં ર્દ્વિજ્ઞાન ર્દ્વિજ્ઞાન પ્રત્યયનો ર્દ્વિજ્ઞાનથી લુપ્ થાય છે. ર્દ્વિજ્ઞાન સમ્ભવતિ અવહરતિ પચતિ વા આ અર્થમાં ર્દ્વિકુલિજ નામને આ સૂત્રથી ર્દ્વિજ્ઞાન અને ર્દ્વિજ્ઞાન (ર્દ્વિજ્ઞાન) પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ર્દ્વિકુલિજીન નામને ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ પ્રત્યય. ર્દ્વિકુલિજીક નામને ‘અણજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી ર્દ્વિકુલિજીના

અને દ્વિકુલિજિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઈન અને ઇકંટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ‘સમ્ભવદં ૬-૪-૧૬૨’ થી ઇકળ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકુલિજિ: (સ્ત્રીવિજ્ઞમાં ‘પરિમાણાં ૨-૪-૨૩’ થી કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિકુલિજી) આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ઇકળ્ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લુપ્ ન થાય ત્યારે ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ. ‘અળજે ૦ ૨-૪-૨૦’ થી કી પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી દ્વિકુલિજિકી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે કુલિજ પ્રમાણ ધાન્ય- અવગ્રહણ કરનારી (કરનાર); અવહરણ કરનારી (કરનાર) અથવા સંધનારી (સંધનાર). ॥૧૬૫॥

વંશાદે ભારાદુધરદુ- વહદાવહત્તુ ૬।૪।૧૬૬॥

વંશાદિ ગણપાઠમાંનાં વંશ વગેરે નામથી પરમાં રહેલો ભાર શબ્દ છે અન્તમાં જેના એવા દ્વિતીયાન્ત નામને હરતિ વહતિ અને આવહતિ અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. વંશભારમ્ કુટભારં વા હરતિ (દેશાન્તરં પ્રાપયતિ); વહતિ (ઉક્ષિપ્ય ધારયતિ); આવહતિ (ઉપાદદાતિ) વા આ અર્થમાં વંશભાર અને કુટભાર નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ (ઇક) પ્રત્યય. ‘વૃદ્ધિ: ૦ ૭-૪-૧’ થી આઘસ્વર અ અને ઉ ને વૃદ્ધિ આ અને ઔ આદેશ. ‘અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વાંશભારિક: અને કૌટભારિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વાંસનો ભારો અન્યત્ર લઈ જનાર; ઉપર ઉપાડીને માથે વહન કરનાર; અથવા ગ્રહણ કરનાર. કુટ (તૃણવિશેષ) નો ભારો અન્યત્ર લઈ જનાર; ઉપર ઉપાડીને માથે વહન કરનાર અથવા ગ્રહણ કરનાર. “દ્વિતીયાન્ત ભારભૂત વંશાદિ ગણપાઠમાંનાં વંશાદિ નામને હરતિ વહતિ અને આવહતિ અર્થમાં ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે.”- આવો પણ અર્થ આ સૂત્રનો કયો છે- જેથી ભારભૂતાન્ વંશાન્ કુટાન્ વા હરતિ વહતિ આવહતિ વા આ અર્થમાં ઇકળ્

પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થંવાથી વાંશિક; કૌટિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૧૬૬॥

દ્રવ્ય- વસ્તાત્ કેકમ્ ૬૧૪૧૬૭॥

દ્વિતીયાન્ત દ્રવ્ય અને વસ્ત નામને હરતિ વહતિ અને આવહતિ અર્થમાં ક્રમશઃ ક અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. દ્રવ્યં વસ્તં વા હરતિ વહતિ આવહતિ વા આ અર્થમાં આ સૂત્રથી દ્રવ્ય નામને ક પ્રત્યય અને વસ્ત નામને ઇક પ્રત્યય. ‘અવર્ણેં ૭-૪-૬૮’ થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રવ્યક: અને વસ્તિક: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દ્રવ્યને અન્યત્ર લઈ જનાર; માથે વહન કરનાર, અથવા ગ્રહણ કરનાર. વસ્ત્રને અન્યત્ર લઈ જનાર, માથે વહન કરનાર; અથવા ગ્રહણ કરનાર. ॥૧૬૭॥

સોડસ્ય ભૃતિ-વસ્તાંશમ્ ૬૧૪૧૬૮॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ ભૃતિ (પગાર) વસ્ત (મૂલ્ય) અને અંશ (ભાગ) હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પજ્વાડસ્ય ભૃતિ વસ્તમંશા વા આ અર્થમાં પજ્વન્ નામને ‘સંખ્યાં ૬-૪-૧૩૦’ ની સહાયથી આ સૂત્રથી ક પ્રત્યય. ‘નામ્નો ૨-૧-૯૧’ થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પજ્વક: કર્મકૃત્ પટો ગ્રામો વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાંચ (રૂપિયા) પગાર છે જેનો એવો નોકર. પાંચ (રૂપિયા) મૂલ્ય છે જેનું એવું વસ્ત્ર. પાંચ ભાગ છે જેના એવું ગામ. આવી જ રીતે સહસ્રં ભૃતિ વસ્તમંશો વા ડસ્ય આ અર્થમાં આ સૂત્રથી સહસ્ર નામને ‘સહસ્રં ૬-૪-૧૩૬’ ની સહાયથી અણ પ્રત્યયાદિ કાર્ય (જીઓ સૂ.નં. ૬-૪-૧૩૬) થવાથી સાહસ્ર: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હજારના પગારવાળો; હજારના મૂલ્યવાળો અથવા હજાર ભાગવાળો. ॥૧૬૮॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ માન હોય તો પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત
 ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. દ્રોણઃ ખારી વા માનમસ્ય આ અર્થમાં આ
 સૂત્રથી દ્રોણ નામને ઇકળ્ પ્રત્યય; અને ખારી નામને 'ખારી-કાકળીં ૦ ૬-૪-
 ૧૪૯' ની સહાયથી આ સૂત્રથી કચ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી
 આઘસ્વર ઓ ને વૃદ્ધિ ઝી આદેશ. 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય ઝ નો
 લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દ્રૌણિકઃ અને ખારીકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 ક્રમશઃ- દશશેર ધાન્યાદિનો રાશિ. ૫૧૨ શેર ધાન્યાદિનો રાશિ. ॥૧૬૯॥

જીવિતસ્ય સન્ ૬૪૧૭૦॥

જીવિત-માન(આયુષ્યમાન)વાચક પ્રથમાન્ત નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત
 ઇકળ્ (ઇક) વગેરે પ્રત્યય થાય છે; અને તે સત્ છે અર્થાત્ તેનો 'અનાન્ય ૦
 ૬-૪-૧૪૯' થી લોપ (પ્લુપ) થતો નથી. દ્વે ષષ્ઠી જીવિતમાનમસ્ય આ
 અર્થમાં દ્વિષષ્ટિ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 તેના લોપનો નિષેધ. 'માનસંવ ૦ ૭-૪-૧૯' થી ષષ્ટિ ના આઘસ્વર ઝ ને
 વૃદ્ધિ આ આદેશ. અન્ત્ય ઝ નો 'અવર્ણે ૦ ૭-૪-૬૮' થી લોપ વગેરે કાર્ય
 થવાથી દ્વિષષ્ટિકો ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આસઠ વર્ષનો પુંરુષ.
 ॥૧૭૦॥

સઙ્ખ્યાયાઃ સંઘ-સૂત્ર-પાઠે ૬૪૧૭૧॥

પ્રથમાન્ત પદ્યર્થ માન હોય તો પ્રથમાન્ત સઙ્ખ્યાવાચક નામને સંઘ
 સૂત્ર અને પાઠ સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે.
 પઞ્ચ (ગાવો) માનમસ્ય સઙ્ખ્યસ્ય (પ્રાણિનાં સમૂહઃ સઙ્ખઃ); અષ્ટાવધ્યાયા
 માનમસ્ય સૂત્રસ્ય (સૂત્રં શાસ્ત્રગ્રન્થઃ) અને અષ્ટૈ (રૂપાણિ વારા) માનમસ્ય

પાઠસ્ય (પાઠોરઘીતિરધ્યયનમ્) આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પઞ્ચન્ અને અષ્ટન્ નામને 'સંખ્યા૦ ૬-૪-૧૩૦' ની સહાયથી ક પ્રત્યય. 'નાન્નોડનો૦ ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પઞ્ચકઃ સંઘ્ઃ; અષ્ટકં પાણિનીયં સૂત્રમ્ અને અષ્ટકઃ પાઠઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પાંચ ગાય વગેરેનો સમુદાય. આઠ અધ્યાયવાળું પાણિની વ્યાકરણ. આઠ વાર ભણવું. ॥૧૭૧॥

નાન્નિ ૬।૪।૧૭૨॥

માનાર્થક પ્રથમાન્ત સંખ્યાવાચક નામને; તદ્દયિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ હોય તો ષષ્ઠ્યર્થમાં યથાવિહિત ફક્ત વગેરે પ્રત્યય થાય છે. પઞ્ચેતિ સંખ્યા માનમેષામ્ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી પઞ્ચન્ નામને ક પ્રત્યયાદિ (જુઓ સૂ. નં. ૬-૪-૧૭૧) કાર્ય થવાથી પઞ્ચકાઃ શકુનયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ઘનિષ્ઠાદિ પાંચ નક્ષત્રોનો સમુદાય. ॥૧૭૨॥

વિંશત્યાદયઃ ૬।૪।૧૭૩॥

તદ્દયિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ હોય તો, પ્રથમાન્ત પદાર્થ માન હોય ત્યારે પ્રથમાન્ત સંખ્યાવાચક નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં તે તે પ્રત્યય કરીને વિંશતિ વગેરે નામોનું નિપાતન કરાય છે. દ્વી દશતૌ માનમેષામ્ અને ત્રયો દશતો માનમેષામ્ આ અર્થમાં દ્વિ નામને આ સૂત્રથી શતિ પ્રત્યય અને દ્વિ નામને વિં આદેશ તેમજ ત્રિ નામને શત્ પ્રત્યય; અને ત્રિ ને ત્રિં આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશતિઃ અને ત્રિંશત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-વીશ. ત્રીશ. ॥૧૭૩॥

ત્રૈશ-ચાત્વારિંશત્ ૬૧૪૧૭૪॥

તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત કોઈનું નામ હોય તો માનાર્થક પ્રથમાન્ત ત્રિંશત્ અને ચત્વારિંશત્ નામને ષષ્ઠ્યર્થમાં ડણ્ (અ) પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. ત્રિંશત્ ચત્વારિંશદ્ વાઙ્ઘ્યાયા માનમ્ એષામ્ આ અર્થમાં ત્રિંશત્ અને ચત્વારિંશત્ નામને આ સૂત્રથી ડણ્ પ્રત્યય. 'ડિત્યન્યં ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૦ ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઇ તથા અ ને વૃદ્ધિ એ તથા આ આદેશ . . . વગેરે કાર્ય થવાથી ત્રૈશાનિ ચાત્વારિંશાનિ બ્રાહ્મણાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-ત્રૈશ નામના બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથો. ચાત્વારિંશ નામના બ્રાહ્મણ નામના ગ્રંથો. ॥૧૭૪॥

પચ્ચદ્શ-દશ-વર્ગે વા ૬૧૪૧૭૫॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ માન હોય તો પ્રથમાન્ત પચ્ચન્ અને દશન્ નામને; ષષ્ઠ્યર્થ વર્ગ અર્થમાં વિકલ્પથી ડત્ પ્રત્યયનું નિપાતન કરાય છે. પચ્ચ દશ વા માનમસ્ય વર્ગસ્ય આ અર્થમાં પચ્ચન્ અને દશન્ નામને આ સૂત્રથી ડત્ (અત્) પ્રત્યય. 'ડિત્યન્યં ૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્ય અન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચત્ અને દશત્ વર્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ડત્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'સંહ્યા ૦ ૬-૪-૧૩૦' ની સહાયથી 'માનમ્ ૬-૪-૧૬૧' થી ક પ્રત્યય. 'નામ્નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પચ્ચકઃ અને દશકો વર્ગઃ આવો પ્રયોગ થાય છે અર્થ ક્રમશઃ-પાંચનો સમુદાય. દશનો સમુદાય. ॥૧૭૫॥

સ્તોમે ડટ્ ૬૧૪૧૭૬॥

પ્રથમાન્ત પદાર્થ માન હોય તો પ્રથમાન્ત સહ્યાવાચક નામને સ્તોમ સ્વરૂપ ષષ્ઠ્યર્થમાં ડટ્ (અ) પ્રત્યય થાય છે. વિંશતિર્માનમસ્ય સ્તોમસ્ય આ

અર્થમાં વિંશતિ નામને આ સૂત્રથી ડટ્ પ્રત્યય. 'વિંશતેઽ ૭-૪-૬૭' થી તિ નો લોપ. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વિંશઃ સ્તોમઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વીસનો સ્તોમ (ઋચાદિનો સમુદાય). ॥૧૭૬॥

તમર્હતિ ૬।૪।૧૭૭।

દ્વિતીયાન્ત નામને અર્હતિ અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. વિષં સહસ્રં વાડર્હતિ આ અર્થમાં વિષ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય; અને સહસ્ર નામને 'સહસ્રં ૬-૪-૧૩૬' ની સહાયથી આ સૂત્રથી અળ્ (અ) પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ. 'વૃદ્ધિઃ ૭-૪-૧' થી આઘસ્વર ઇ અને અ ને વૃદ્ધિ એ અને આ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈષિકઃ અને સાહસ્રિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- વિષને યોગ્ય. હજાર રૂપિયાને યોગ્ય. ॥૧૭૭॥

દળ્હાદે ર્યઃ ૬।૪।૧૭૮।

દળ્હાદિ ગણપાઠમાંનાં દ્વિતીયાન્ત દળ્હ વગેરે નામને અર્હતિ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. દળ્હમર્થ વાડર્હતિ આ અર્થમાં આ સૂત્રથી દળ્હ અને અર્થ નામને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દળ્હ્યઃ અને અર્હ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- દંડને યોગ્ય. ધનને યોગ્ય. ॥૧૭૮॥

યજ્ઞાદિયઃ ૬।૪।૧૭૯।

દ્વિતીયાન્ત યજ્ઞ નામને અર્હતિ અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે. યજ્ઞમર્હતિ આ અર્થમાં યજ્ઞ નામને આ સૂત્રથી ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણેઽ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી યજ્ઞિયો દેશઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- યજ્ઞ કરવા માટે યોગ્ય દેશ. ॥૧૭૯॥

પાત્રાત્ તૌ ૬૪૧૭૮૦॥

દ્વિતીયાન્ત પાત્ર નામને અર્હતિ અર્થમાં ય અને ઇય પ્રત્યય થાય છે. પાત્રમર્હતિ આ અર્થમાં પાત્ર નામને આ સૂત્રથી ય અને ઇય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી પાત્ર્યઃ અને પાત્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાત્ર માટે યોગ્ય. ॥૭૮૦॥

દક્ષિણ-કડ્ઙ્ગર- સ્થાલીબિલાદીય-ચૌ ૬૪૧૭૮૧॥

દ્વિતીયાન્ત દક્ષિણા કડ્ઙ્ગર અને સ્થાલીબિલ નામને અર્હતિ અર્થમાં ઇય અને ય પ્રત્યય થાય છે. દક્ષિણાં કડ્ઙ્ગરં સ્થાલીબિલં વાડર્હતિ આ અર્થમાં દક્ષિણા કડ્ઙ્ગર અને સ્થાલીબિલ નામને આ સૂત્રથી ઇય અને ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી દાક્ષિણીયો દાક્ષિણ્યો ગુરુઃ; કડ્ઙ્ગરીયઃ કડ્ઙ્ગર્યો ગૌઃ અને સ્થાલીબિલીયાઃ સ્થાલીબિલ્યાસ્તપ્તુલાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-દક્ષિણ માટે યોગ્ય ગુરુ. કડ્ઙ્ગર (અનાજના ફોતરા; મગ વગેરેની શીંગ; અથવા સૂકું ઘાસ) માટે યોગ્ય બળદ. સ્થાલીબિલ (તપેલી વગેરેનો અંદરનો ભાગ) માટે યોગ્ય (અર્થાત્ તેમાં રાંધવાદિ માટે યોગ્ય) ચોખા. ॥૭૮૧॥

છેદાદે નિત્યમ્ ૬૪૧૭૮૨॥

છેદાદિ ગણપાઠમાંનાં છેદ વગેરે દ્વિતીયાન્ત નામને નિત્યમર્હતિ અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ વગેરે પ્રત્યય થાય છે. છેદં ભેદં વા નિત્યમર્હતિ આ અર્થમાં છેદ અને ભેદ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૭' થી આઘસ્વર એ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી ઈદિકઃ અને મૈદિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ-સદૈવ છેદવા યોગ્ય. સદૈવ ભેદવા યોગ્ય. ॥૭૮૨॥

વિરાગાદ્ વિરઙ્ગશ્ચ ૬૪૧૭૮૩॥

દ્વિતીયાન્ત વિરાગ નામને નિત્યમર્હતિ અર્થમાં યથાવિહિત ઇકળ્ પ્રત્યય

થાય છે. અને ત્યારે વિરાગ નામને વિરઙ્ગ આદેશ થાય છે. વિરાગ નિત્યમર્હતિ આ અર્થમાં વિરાગ નામને આ સૂત્રથી ઇકળ્ પ્રત્યય અને વિરાગ નામને વિરઙ્ગ આદેશ. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઇ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી વૈરઙ્ગિકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સદૈવ વિરાગને યોગ્ય. ॥૧૮૩॥

શીર્ષચ્છેદાદ્ યો વા ૬।૪।૧૮૪॥

દ્વિતીયાન્ત શીર્ષચ્છેદ નામને નિત્યમર્હતિ આ અર્થમાં વિકલ્પથી ય પ્રત્યય થાય છે. શીર્ષચ્છેદં નિત્યમર્હતિ આ અર્થમાં શીર્ષચ્છેદ નામને આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શીર્ષચ્છેદઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે 'ઇકળ્ ૬-૪-૧' ની સહાયથી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઈ ને વૃદ્ધિ એ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી શીર્ષચ્છેદિકશ્ચારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સદૈવ શિરચ્છેદ કરવા યોગ્ય-ચોર. ॥૧૮૪॥

શાલીન- કૌપીના-ડડર્ત્વિજીનમ્ ૬।૪।૧૮૫॥

દ્વિતીયાન્ત શાલાપ્રવેશન, કૂપપ્રવેશ અને ઋત્વિજ્ (અથવા ઋત્વિક્ કર્મ) નામને અર્હતિ અર્થમાં ઈનજ્ (ઈન) પ્રત્યયાદિ કાર્ય કરવા દ્વારા શાલીન, કૌપીન અને આર્ત્વિજીન નામનું અનુક્રમે નિપાતન કરાય છે. શાલાપ્રવેશનમ્; કૂપપ્રવેશનમ્; ઋત્વિજમ્ (ઋત્વિકર્મ) વાડર્હતિ આ અર્થમાં શાલાપ્રવેશન, કૂપપ્રવેશન અને ઋત્વિજ્ (અથવા ઋત્વિકર્મ) નામને આ સૂત્રથી ઈનજ્ પ્રત્યય. સર્વત્ર ઉત્તરપદનો (પ્રવેશન, કર્મન્) લોપ. 'વૃદ્ધિઃ૦ ૭-૪-૧' થી આદ્યસ્વર ઊ અને ઋ ને વૃદ્ધિ ઔ અને આર્ આદેશ. 'અવર્ણે૦ ૭-૪-૬૮' થી અન્ત્ય આ તથા અ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી શાલીનો ડ ધૃષ્ટઃ; કૌપીનં પાપકર્માદિઃ અને આર્ત્વિજીનો યજમાન ઋત્વિજ્ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- શરમાળ. પાપકર્મ અથવા લંગોટી. યજમાન (યજ કરનાર) અથવા ગોર- પુરોહિત. ॥૧૮૫॥

ભૂમિં કામગવિ !..... ઈત્યાદિ = સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવે છે માટે (તેનું સ્વાગત કરવા); હે કામધેનુ ! તું પોતાના છાજના પાણીથી પૃથ્વીને સિંચન કર, હે રત્નાકરો ! તમે મોતીઓના સાથિયા પૂરો, હે ચન્દ્ર ! તું પૂર્ણ કળશ થઈ જા, અને હે દિગ્ગજો ! તમે તમારી સરળ સૂંઢોથી કલ્પવૃક્ષના પાંદડાને લઈને તોરણો બનાવો.

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे षष्ठस्याऽध्यायस्य

चतुर्थः पादः ।

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

अनल्पानतिविस्तारमनल्पानतिषेधसाम्
व्याख्यासमुपકाराय चन्द्रगुप्तेन धीमता ॥

(ભા. ૬ નું)

: શુદ્ધિપત્રક :

પે. નં.	પરૂક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૭૫	૧૪	લા	લ
૭૯	૧	યા	યો
૮૦	૬	ર્તા	કર્તા
૮૭	૧૨	ળ્ય	ળ્યગ્ન્ય
૨૧૮	૪	વા	વાયઃ
૨૧૮	૯	દૃ	દૃ
૨૭૭	૫	વ	ત્વ
૨૮૪	૩	મા	માટે
૨૮૫	૮	ફળ	ખફળ

